

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»

*Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису*

ІВАНКІВ ІРИНА БОГДАНІВНА

УДК 341.231.14(043.3/.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПРАВА ЛЮДСТВА:
СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇХ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ**

Спеціальність 12.00.01 «Теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень»

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело _____ І. Б. Іванків

Науковий керівник:
Козюбра Микола Іванович,
доктор юридичних наук, професор

Київ – 2019

АНОТАЦІЯ

Іванків І. Б. Права людства: стан та перспективи їх забезпечення – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» (081 – Право). – Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київ, 2019.

Узагальнений короткий виклад основного змісту дисертації. У дисертації досліджуються права людства як особливі солідарні права третього покоління, які включають право на мир, на здорове довкілля та на сталий розвиток, а також наявні та потенційні механізми їх захисту.

У Розділі 1 «*Людство як суб'єкт прав*» досліджено класифікацію прав людини та підходи до визначення суб'єктів прав. Проаналізовано критичні позиції щодо суб'єктів прав третього покоління та запропоновано виділити особливий вид прав цього покоління – права людства – на підставі сформульованих відмінних ознак. У цьому Розділі також докладно досліджується становлення філософських та правничих підходів до розуміння людства як окремого суб'єкта суспільних відносин. Ураховано феномен глобальної співзалежності та розвитку інформаційно-комунікаційних технологій. Особливу увагу присвячено правосуб'єктності людства, тобто його здатності мати права і здійснювати їх, а також вимагати притягнення до відповідальності за їх порушення. Поставлено питання про уповноважених суб'єктів та запропоновано вважати ними міжнародні організації, захисників прав людини тощо.

У Розділі 2 «*Обрані права людства: право на мир, право на здорове довкілля, право на сталий розвиток*» насамперед обґрунтовано обрання трьох прав людства, які відповідають відмінним ознакам, визначеним у Розділі 1. Такими правами стали право на мир, право на здорове довкілля та право на

сталий розвиток. Кожному з цих прав присвячений окремий підрозділ, що включає опис взаємозв'язку з правами людини, еволюції у міжнародному праві, закріплення у регіональних документах щодо захисту прав людини, а також обґрунтування визначення людства як суб'єкта цих прав. Під час опису права людства на мир проаналізовано його співвідношення з міжнародним гуманітарним правом. Кожне із зазначених прав людства є одночасно фундаментом для існування прав людини та своєрідною «парасолькою», що захищає їх від порушень. Права людства є логічним продовженням прав першого та другого покоління, розвиваючи та доповнюючи їх. На підставі аналізу міжнародних документів «м'якого» права прослідковано початок юридизації прав людства.

У Розділі 3 «*Наявні та потенційні механізми захисту прав людства*» здійснено аналіз можливих механізмів захисту прав людства. З позиції *de lege ferenda* щодо розуміння прав людства, виправданою є відсутність чітких традиційних механізмів їх захисту. Власне правова природа прав людства вимагає розглядати механізми їхнього захисту, не обмежуючись наявними механізмами охорони та захисту прав людини, враховуючи при цьому також інші механізми, що можуть бути більш релевантними для цих прав. Активна юридизація прав другого покоління підтверджує ймовірність виникнення можливості захисту прав людства в майбутньому. Наявні інституції можуть фрагментарно надавати такий захист, зокрема аналіз практики Європейського суду з прав людини дозволяє виокремити тренд поширювального тлумачення ним змісту деяких прав. Запропоновано також розглянути Міжнародний кримінальний суд як орган, що може притягати до відповідальності за найбільш тяжкі порушення прав людства. Крім того, інші механізми міжнародної співпраці, такі як моніторингові та миротворчі місії, а також проекти міжнародного розвитку, розглянуто як можливі механізми захисту прав людства.

Наукова новизна дисертаційної роботи. Ця дисертація є першим у юридичній науці комплексним загальнотеоретичним дослідженням прав людства та їх взаємозв'язку з правами людини. Найвагоміші результати дисертаційного дослідження, що мають наукову новизну, є такими:

уперше:

- запропоновано концепцію прав людства як особливих прав третього покоління. На сучасному етапі дослідженості вони включають право на мир, на здорове довкілля та на сталий розвиток;
- визначено відмінні ознаки прав людства, а саме: суб'єктом цих прав є людство; їх іманентна співзалежність з правами людини; неможливість реального забезпечення прав людства для особи без гарантування їх реалізації для всіх; екстратериторіальність; належність різним поколінням людства;
- запропоновано використовувати наявні механізми міжнародних судових органів для захисту прав людства. Наявна практика динамічного тлумачення судами юридично визнаних прав першого покоління для захисту прав другого та третього покоління дозволяє припустити застосовність цього механізму для захисту прав людства, що підтверджується, зокрема, практикою Європейського суду з прав людини;
- запропоновано розглядати механізми міжнародної співпраці для захисту прав людства, зокрема через діяльність міжнародних миротворчих місій, моніторингових місій, проектів міжнародного розвитку тощо. Такі механізми насамперед створюють умови фіксування порушень прав людства для подальшого їх захисту в судових органах. Крім того, вони створюють умови для сталого розвитку, за якого право на мир та здорове довкілля є більш захищеними;
- обґрунтовано взаємозалежність прав людства та прав людини та доведено можливість їхнього перехресного захисту;

удосконалено:

- класифікацію суб'єктів прав людини та розподіл прав людини на різні категорії;
- теоретичне розуміння права на мир, на здорове довкілля та на сталий розвиток крізь призму закріплення у міжнародних документах «м'якого права»;
- наукові уявлення про взаємовплив різних правових систем для подальшого розвитку доктринального та практичного підходів до розуміння колективних та солідарних прав, їхнього відображення в ідеях поколінь прав людини та механізмів їх захисту;

набули подальшого розвитку:

- доктринальні підходи до визначення прав третього покоління як солідарних прав;
- аргументи на користь необхідності застосування динамічного тлумачення міжнародних документів у царині прав людини;
- обґрунтування доцільності визначення людства бенефіціаром міжнародної співпраці.

Практичне значення отриманих результатів. Результати проведеного дослідження можуть бути використані у:

- *науково-дослідній сфері* – у загальній теорії права, а також у галузевих юридичних науках для подальшого вивчення природи прав людства та їх взаємозв'язку з правами людини;
- *сфері правотворчості* – як теоретична основа у процесі міжнародної та національної правотворчості щодо прав людства, особливо щодо права на мир, здорове (безпечне) довкілля, на сталий розвиток;
- *правозастосовній діяльності* – для застосування принципу динамічного тлумачення судами, а також поглиблення розуміння взаємозалежності захисту прав людини та людства;

- *навчальному процесі* – з метою підготовки навчально-методичної літератури, посібників, підручників, проведення занять із дисциплін «Загальна теорія права», «Конституційне право», «Права людини», «Порівняльне правознавство», при викладанні відповідних навчальних курсів, а також у науково-дослідницькій роботі студентів.

Теоретичні аспекти дисертації використовувалися авторкою у практичній роботі зі втілення проектів міжнародного розвитку, під час роботи в міжнародній моніторинговій місії, а також при проведенні семінарських занять з навчальних дисциплін, зокрема «Конституційне право» та «Антропологічна експертиза національного законодавства».

Ключові слова: людство як суб'єкт права, права людства, право людства на мир, право людства на здорове довкілля, право людства на сталий розвиток, юридизація прав людства, права людини.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧКИ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Іванків І. Б. Людство як правова і філософська категорія // Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. – 2018. – Т. 2 – С. 29–33.
2. Іванків І. Б. Право людства на мир як умова дотримання прав людини // Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. – 2017. – Т. 200. – С. 27–31.
3. Іванків І. Б. Відмінні ознаки прав людини третього покоління // Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. – 2016. – Т. 181. – С. 54–57.
4. Ivankiv I. B. Reasons for Emergence and Development of the International Judicial Bodies [Електронний ресурс] // Юридичний науковий електронний журнал. – № 1/2016. – С. 119–123 – Режим доступу: http://lsej.org.ua/1_2016/33.pdf
5. Sheiko-Ivankiv I. Ludzkość jako podmiot stosunków społecznych // AVANT. Pismo Awangardy Filozoficzno-Naukowej. Torun – 2012. – С. 132–140.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Шейко-Іванків І. Б. Права третього покоління як природні права людства: спроба дефініції, с. 289–291, Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Міжнародні та національні механізми захисту прав людини», 8 квітня 2011 р., Донецьк.

7. Ivankiv I. B. Uznanie prava do pokoju jako prava człowieka (*Визнання права на мир правом людини*), с. 181–184, Матеріали науково-практичної конференції «Перспективні напрями розвитку сучасної юридичної науки», 29–30 січня 2016 р., Кривий Ріг.

SUMMARY

Ivankiv I. B. Rights of Humanity: State and Prospects of Their Protection

– Manuscript. Dissertation for a candidate of legal sciences degree in the specialization 12.00.01 Theory and History of State and Law; History of Political and Legal Thought. – National University of Kyiv-Mohyla Academy. – Kyiv, 2019.

Summary of the dissertation. The thesis presents for the innovative concept of rights of humanity as special rights of the third-generation human rights, including the right to peace, to healthy environment and to sustainable development. It presents existing and potential mechanisms of their protection.

The Chapter 1 «*Humanity as the subject of rights*» explores the classification of human rights and approaches to the definition of human rights subjects. The development of philosophical and legal approaches to the understanding of humanity as a separate subject of social relations has been studied in detail. The phenomenon of global co-dependency and the development of information and communication technologies define the universalistic angle of research. Particular attention is devoted to research of humanity's legal subjectivity, which includes its ability to have rights and to exercise them, as well as to demand responsibility for their violation. The issue of responsible agents to protect these rights was raised.

They might include international organizations, human rights defenders, etc. The distinguishing characteristics of the rights of humanity are defined in this Chapter.

In the Chapter 2 «*The Selected Rights of Humanity: Right to Peace, Right to Healthy Environment, Right to Sustainable Development*» the rights of humanity which correspond to the distinguishing characteristics were described. The following rights were selected: the right to peace, the right to healthy environment and the right to sustainable development. Each of these rights is discussed through their connection with human rights, their evolution in international law, the development and positive recognition in regional human rights conventions, as well as the rationale for the definition of humanity as a subject of these rights. While describing the right of humanity to peace its correlation with international humanitarian law was also discussed. The rights of humanity are a logical continuation of the development of the rights of the first and second generation of human rights. Each right of humanity is simultaneously a foundation for the existence of human rights and *sui generis* umbrella that protects them from violations. Active legal recognition (juridization) of the second-generation human rights suggests that the possibility of protection of the rights of humanity will arise in future.

The Chapter 3 «*Existing and Potential Mechanisms of Rights of Humanity Protection*» is devoted to the analysis of mechanisms for the protection of rights of humanity. The rights of humanity are described from *lex ferenda* perspective. Therefore, the lack of clear mechanisms for their protection at the moment is understandable and leaves possibility for further research. The legal nature of rights of humanity requires mechanisms for their protection to be not limited to existing ones in realm of human rights doctrine, but to be considered in broader sense with other mechanisms of international cooperation that might be more relevant for these rights.

Existing international institutions can provide some protection. In particular, the analysis of the case-law of the European Court of Human Rights suggests possibility to use its mechanism for protection based on the trend of a dynamic

interpretation of certain rights. It is also proposed to consider the International Criminal Court as a body that can bring to liability those accused of committing the most serious violations of the rights of humanity. In addition, other mechanisms of international cooperation, such as monitoring and peacekeeping missions, as well as international development projects, are considered as possible mechanisms for their protection. The interdependence of rights of humanity and human rights is discussed and the possibility of their cross-protection has been argued in the thesis.

Academic novelty. This dissertation is the first comprehensive legal and theoretical research of the rights of humanity, their connection to the human rights, as well as mechanisms of their protection. The most important results containing academic novelty are the ones described below.

For the first time:

- the concept of rights of humanity, as special rights of the third generation is proposed. At modern stage of research, the rights of humanity include: the right to peace, to healthy environment and to sustainable development;
- the distinguishing characteristics of the rights of humanity are defines as the following ones: humanity is a subject of these rights; there is direct co-dependency between rights of humanity and human rights; protection of rights of humanity requires their implementation for all with respect to individual rights; extraterritoriality; belonging to different generations of humanity;
- it is proposed to use the existing mechanisms of international judicial bodies to protect the rights of humanity. The existing practice of dynamic broadening interpretation by the courts of legally recognized first-generation human rights to protect the human rights of the second and third generation suggests the applicability of this mechanism of protection also to the rights of humanity. The possibility is evidenced in particular by the European Court of Human Rights case-law;

- it is proposed to consider other mechanisms of international cooperation, such as monitoring and peacekeeping missions, as well as international development projects, as the mechanisms for protection of the rights of humanity. First of all, such mechanisms create conditions for documenting the violations of the rights of humanity for their further protection in the judiciary. In addition, they create conditions for sustainable development in which the right to peace and healthy environment are better protected and secure;
- the interdependence of rights of humanity and human rights is grounded and the possibility of their cross-protection has been proven.

Improved:

- the classification of human rights subjects and the division of human rights into different categories;
- theoretical understanding of the rights to peace, to healthy environment and to sustainable development through recognition in the international soft-law documents;
- academic understanding about the mutual influence of different legal systems for the further development of doctrinal and practical approaches to the understanding of collective and solidarity rights, their reflection in the ideas of generations of human rights and their mechanisms of protection.

Futher developed:

- doctrinal approaches to defining the third-generation human rights and solidarity rights;
- argumentation on in favour of necessity of dynamic interpretation of the international human rights documents;

- rationale for determining the humanity as a beneficiary of international cooperation.

Practical significance. The research results of the dissertation can be used in:

- *the research sector* – in the general theory of law, as well as in specialized legal disciplines for the further study of nature of the rights of humanity and their interaction with the human rights;
- *the law-making area* – as the theoretical basis in the process of international and national law-making concerning the rights of humanity, especially with regard to the right to peace, to healthy (safe) environment, and sustainable development;
- *the legal practice* – regarding the application of the principle of dynamic interpretation by courts, as well as to deepen understanding of the interdependence of the protection of human rights and rights of humanity;
- *legal education* – preparation of the educational materials, manuals, textbooks, conducting classes on subjects «General Theory of Law», «Constitutional Law», «Human Rights», «Comparative Law» in the teaching of relevant subjects, as well as in students' research work.

The research results of the dissertation were used by the author in the international development projects implementation and the international monitoring mission, as well as during the seminars of the legal disciplines, in particular, «Constitutional Law» and «Anthropological Expertise of the National Legislation».

Key words: humanity as subject of rights, rights of humanity, right of humanity to peace, right of humanity to healthy environment, right of humanity to sustainable development, juridization of rights of humanity, human rights.

LIST OF PUBLICATIONS RELATED TO THE DISSERTATION

Publications which include main research results of the dissertation:

1. Іванків І. Б. Людство як правова і філософська категорія // Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. – 2018. – Т. 2 – С. 29–33.
2. Іванків І. Б. Право людства на мир як умова дотримання прав людини // Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. – 2017. – Т. 200. – С. 27–31.
3. Іванків І. Б. Відмінні ознаки прав людини третього покоління // Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. – 2016. – Т. 181. – С. 54–57.
4. Ivankiv I. B. Reasons for Emergence and Development of the International Judicial Bodies [Електронний ресурс] // Юридичний науковий електронний журнал. – № 1/2016. – С. 119–123 – Режим доступу: http://lsej.org.ua/1_2016/33.pdf
5. Sheiko-Ivankiv I. Ludzkość jako podmiot stosunków społecznych // AVANT. Pismo Awangardy Filozoficzno-Naukowej. Torun – 2012. – С. 132–140.

Publications which show the approbation of the dissertation materials:

6. Шейко-Іванків І. Права третього покоління як природні права людства: спроба дефініції, с. 289–291, Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Міжнародні та національні механізми захисту прав людини», 8 квітня 2011 р., Донецьк.
7. Іванків І. Uznanie prawa do pokoju jako prawa człowieka (*Визнання права на мир правом людини*), с. 181–184, Матеріали науково-практичної конференції «Перспективні напрями розвитку сучасної юридичної науки», 29–30 січня 2016 р., Кривий Ріг.

Зміст

Скорочення	16
ВСТУП	17
РОЗДІЛ 1 ЛЮДСТВО ЯК СУБ'ЄКТ ПРАВ	29
1.1 Людство як правова і філософська категорія.....	29
1.2 Класифікація прав людини та місце у ній прав людства.....	41
1.3 Види суб'єктів прав третього покоління на тлі суб'єктів прав людини загалом	51
1.4 Відмінні ознаки прав людства як особливих прав третього покоління....	60
1.5 Правосуб'єктність людства як суб'єкта обраних прав третього покоління	65
Висновки до Розділу 1	70
РОЗДІЛ 2 ОБРАНІ ПРАВА ЛЮДСТВА: ПРАВО НА МИР, ПРАВО НА ЗДОРОВЕ ДОВКІЛЛЯ, ПРАВО НА СТАЛІЙ РОЗВИТОК	72
2.1 Обґрунтування вибору прав людства	72
2.2 Право людства на мир	77
2.2.1 Взаємозв'язок миру та прав людини	77
2.2.2 Міжнародне гуманітарне право і мир	81
2.2.3 Право на мир у міжнародних документах «м'якого права»	86
2.2.4 Право на мир у регіональних документах	92
2.2.4.1 Африканська система.....	93
2.2.4.2 Азійська система	95
2.2.5 Людство як суб'єкт права на мир	96
2.3 Право людства на здорове довкілля	99
2.3.1 Взаємозв'язок здорового довкілля та прав людини	99

2.3.2	Право на здорове довкілля у міжнародних документах «м'якого права».....	104
2.3.3	Право на здорове довкілля у регіональних документах.....	110
2.3.3.1	Європейська система	111
2.3.3.2	Африканська система.....	112
2.3.3.3	Американська система.....	113
2.3.3.4	Азійська система	114
2.3.4	Людство як суб'єкт права на здорове довкілля	115
2.4	Право людства на сталий розвиток	117
2.4.1	Поняття сталого розвитку в інтересах людства та його зв'язок з правами людини у розумінні міжнародного права	117
2.4.2	Право на сталий розвиток у регіональних документах.....	127
2.4.2.1	Європейська система	127
2.4.2.2	Африканська система.....	129
2.4.2.3	Азійська система	130
2.4.2.4	Американська система.....	132
	Висновки до Розділу 2.....	132
РОЗДІЛ 3 НАЯВНІ ТА ПОТЕНЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДСТВА.....		135
3.1	Проблемність визначення уповноважених суб'єктів та механізмів захисту прав людини.....	135
3.2	Можливості судового захисту прав людства	140
3.2.1	Виникнення і розвиток міжнародних судових органів	140
3.2.2	Права людства в судовій практиці Європейського суду з прав людини	149
3.2.2.1	Право на мир у практиці Європейського суду з прав людини ...	151

3.2.2.2 Право на здорове довкілля у практиці Європейського суду з прав людини	157
3.2.3 Міжнародний кримінальний суд як механізм притягнення до відповідальності за порушення прав людства	160
3.3 Можливості захисту прав людства через інші механізми міжнародної співпраці	164
3.3.1 Роль ООН у захисті права людства на мир	165
3.3.2 Роль ОБСЄ у захисті права людства на мир в українському контексті	170
3.4 Захист прав людства шляхом захисту прав людини	173
Висновки до Розділу 3	177
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	179
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	185
ДОДАТКИ	214

Скорочення

АСЕАН – Асоціація держав Південно-Східної Азії

АСПЛН – Африканський суд з прав людини та народів

АХПЛН – Африканська хартія прав людини і народів

ЕКПЛ – Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод

ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини

ЗДПЛ – Загальна декларація прав людини

МАСПЛ – Міжамериканський суд з прав людини

МКС – Міжнародний кримінальний суд

МПГПП – Міжнародний пакт про громадянські і політичні права

МПЕСКП – Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права

НБСЕ – Нарада з безпеки та співробітництва в Європі

ОАЄ – Організація африканської єдності

ОБСЕ – Організація з безпеки та співробітництва в Європі

ООН – Організація Об'єднаних Націй

ВСТУП

*Безкарність не може бути прийнятною,
і вона такою не буде. У взаємозалежному світі
верховенство права має переважати.*

Кофі Аннан [121]

Обґрунтування вибору теми дослідження

Нові інформаційні та комунікаційні технології прискорюють глобалізаційні процеси на планеті, створюючи взаємопов'язане та взаємозалежне глобальне суспільство. Суттєвих змін у зв'язку з цим зазнають права людини. Глобальний простір вимагає дотримання мінімальних стандартів прав людини в універсальному сенсі. Спільна відповідальність усіх держав, які заявляють про повагу до прав людини, означає як утримання від порушень, так і позитивні дії щодо їх захисту, забезпечення правових, ідеологічних, матеріальних та інших реальних гарантій прав людини не тільки як громадянина певної держави, а й як частини людства. Взаємозалежний світ вимагає нових рішень для захисту від нових загроз. Нині також можна говорити про те, що перед правовою наукою постає питання визначення та характеристики людства як нового суб'єкта суспільних і правових відносин.

Зростання впливу міжнародного співтовариства й міжнародного права, у тому числі права прав людини, на внутрішньодержавні відносини обумовлює процеси змін у статусі держав та розумінні їхнього суверенітету. Сучасний рівень розвитку людського суспільства вимагає нових підходів до управління і правового регулювання на національному та міжнародному рівнях. Постають питання щодо тенденцій розвитку суб'єктів сучасних міжнародних відносин та міжнародного права, щодо ролі держав у забезпеченні прав людини.

Правозахисні рухи створили реальність, у якій не лише держава, а й людина та об'єднання людей набули правосуб'єктності в міжнародних

відносинах. Держави більше не мають монополії на представництво населення. Нормативний захист прав людини вийшов за межі державних кордонів, породивши широкий спектр досліджень у сфері прав людини. Однак проблемним залишається питання визначення механізмів гарантування колективних прав, які часто називають правами третього покоління. Таке завдання є надзвичайно складним, зокрема через невизначеність суб'єкта цих прав. Разом з тим у контексті прав третього покоління обговорюються настільки глобальні та важливі потреби для багатьох людей, що суб'єктом деяких з цих прав потрібно визнавати людство в цілому, а не окремих осіб чи групи осіб.

Це дисертаційне дослідження ґрунтується на авторській концепції прав людства, до яких входять право на мир, право на здорове довкілля та право на сталий розвиток. Права людства як особливі права третього покоління, що ґрунтуються на принципі солідарності, розвинулися з фундаментальних індивідуальних прав першого покоління. Їх варто розглядати як логічне продовження необхідності кращого захисту загальнолюдських основоположних цінностей, які є необхідними для існування людства як виду та його розвитку.

Актуальність теми дисертації пояснюється змінами у доктрині прав людини, вказаними глобалізаційними процесами та розвитком глобальної співзалежності; з огляду на це існує обґрунтована необхідність надати теоретичне визначення поняття людства як суб'єкта зазначених прав.

Права людства, охоплюючи всіх людей, становлять підґрунтя для захисту прав людини, тому їхнє докладне вивчення переслідує подвійну мету: кращого розуміння механізмів захисту індивідуальних прав людини, з одного боку, та прав людства, – з іншого.

Необхідність дослідження прав людства ґрунтується також на важливості цих прав; закріплення та визначення механізмів захисту прав

людства допомагатиме визначити суб'єктів певних прав у доктрині прав людини та створити відповідні основи для кращого їх захисту.

Дослідженість теми дисертації

Права людства є майже недослідженими не лише в українській правничій науці, а й у міжнародному правовому дискурсі. Концепція прав людства постала як продовження ідеї прав людини третього покоління, запропонованої К. Васаком. У середині 1970-х років він оголосив про появу нової групи прав людини – прав третього покоління, суб'єктами яких, на відміну від попередніх груп, визнавалися народи та нації. Проте К. Васак не дослідив докладно особливості цих прав, переважно зосередившись на принципі поділу прав на покоління. Чимало вчених працюють над розвитком прав третього покоління. Р. Фрідман (Велика Британія) називає їх, наприклад, гібридним конструктом міжнародного права прав людини; А. Бюлент (Туреччина), у свою чергу, критикує це поняття, стверджуючи, що концепція «поколінь прав» є помилковою. Ч. Мік (Польща) досліджує права третього покоління з позиції колективних прав. М. Ханнан (Бангладеш) поєднує права третього покоління з належним урядуванням. В українських дослідженнях переважають роздуми над доцільністю поділу прав людини на покоління, дискусії щодо каталогу прав людини третього покоління, а також можливого виникнення прав четвертого покоління. Дослідники часто звертаються до проблеми юридизації прав людини. Так, М. І. Козюбра (Україна) розвиває підхід щодо природності поступового юридичного визнання прав людини, починаючи з прав людини першого покоління, але цей процес не є завершеним та продовжується для прав другого та третього покоління. Важливо зазначити, що вчені звертають увагу на проблему визначення суб'єкта прав людини третього покоління.

У більшості випадків наукові праці у сфері прав людини третього покоління стосуються дослідження індивідуальних та колективних прав, часто

називаючи право на мир, на здорове довкілля та сталий розвиток правами цього покоління. Автори переважно визначають суб'єктами цих прав групи, нації або народи. Проте народи та нації мають політичний вимір, тому часто є контраверсійними суб'єктами, крім того, вони все одно представляють обмежені групи людей, залишаючи питання про глобальний захист відкритим. Чимало дослідників розглядають проблеми права на мир (Я. Нагурни (Польща), Д. Дж. Перрі (США), Д. Пуяна (Коста Ріка), К. Г. Фернандес (Коста Ріка) та ін.). Вони по-різному тлумачать право на мир та його суб'єкта, проте погоджуються, що це право є суттєвим для подальшого розвитку людства. Право на безпечне (здорове) довкілля є досить ґрунтовно дослідженим у правничій літературі. Його досліджують у контексті екологічного права (С. М. Кравченко (Україна), Р. П. Хайкс (Велика Британія), а також у контексті залежності прав людини та довкілля (З. Галіцкі (Польща), Ф. Франціоні (Італія)). Крім того, ведуться дискусії щодо необхідності визнання права на безпечне (здорове) довкілля правом людини (А. Бойл (США), Р. Братсепіс (США)). Право на сталий розвиток лише нещодавно ввійшло до дискурсу про права людини, проте вже чимало вчених розмірковують над його природою та перспективами захисту (У. Баксі (Велика Британія/Індія), А. Розас (Фінляндія), Р. Шлафенберг (Польща)). Суттєвими є дискусії щодо доцільності й необхідності визнання розвитку правом людини (П. Алстон (Австралія), Б. Андреассен (Норвегія), а також співвідношення розвитку, стану довкілля та прав людини (К. Г. Девіс (США), Р. Павоні (Італія)).

Крім проблеми прав людини третього покоління, багато дослідників зверталися до проблеми зміни співвідношення людини та держави у контексті процесів глобалізації та самоусвідомлення людством себе. А. Кассезе (Італія) писав про поступовий занепад суверенних держав та відповідне зростання ролі міжнародних організацій. У свою чергу Л. Ульяшина (Білорусь) говорить про вихід людини як окремого суб'єкта на міжнародну арену. Чимало вчених розмірковують про межі впливу держави на людину та формування нових

взаємозв'язків між ними. В. Осятинські (Польща) докладно аналізує межі прав людини та вказує на їх поступове розширення за рахунок втрати державою можливості безконтрольно обмежувати свободи та права своїх громадян. Р. Фальк (США) звертається до ідеї права людства, розмірковуючи над новим світовим порядком. На цьому також акцентує Ф. Аллотт (Велика Британія), вказуючи, що людство потребує кардинальних змін у відповідь на глобальні виклики.

Право людства згадується переважно як обов'язки *erga omnes*, або як певний набір моральних обмежень. У своїй монографії «Право людства» («*Humanity's Law*») Р. Тейтель (США) говорить переважно про глобальну небезпеку тероризму, заради захисту від якої людство має об'єднатися. Про права людства в українській правничій науці коротко згадує П. М. Рабінович (Україна). Права людства у контексті юридичної доктрини прав людини залишаються практично недослідженими.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами

Дисертаційне дослідження проведене відповідно до Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016–2020 рр., ухвалених Національною академією правових наук України (рішення від 3 березня 2016 р.), Національної стратегії у сфері прав людини, затвердженої Указом Президента України від 25 серпня 2015 р. № 501/2015. Роботу виконано за планом науково-дослідних робіт Національного університету «Києво-Могилянська академія» «Верховенство права: стан та перспективи вдосконалення механізмів його реалізації в Україні», реєстраційний номер в УкрІНТЕІ: 0112U007427.

Мета і завдання дослідження

Метою цієї дисертації є комплексне дослідження концепції прав людства, аналіз сучасного стану їхнього розвитку та механізмів захисту, а

також можливостей щодо подальшого їх розширення та підвищення ефективності захисту. У зв'язку з тим, що комплексна концепція прав людства розглядається у загальнотеоретичному правознавстві вперше, реалізація поставленої мети зумовила необхідність послідовного вирішення таких дослідницьких завдань:

- проаналізувати сучасні підходи до класифікації прав людини та обґрунтувати необхідність виокремлення та характеристики їх особливого виду – прав людства;
- відмежувати права людства від інших прав третього покоління та визначити їх відмінні ознаки;
- обґрунтувати правосуб'єктність людства та з'ясувати її роль для захисту прав людини;
- виявити особливості юридичного закріплення прав людства на мир, на здорове довкілля та на сталий розвиток та проаналізувати їх зв'язок із правами людини;
- проаналізувати механізми захисту прав людства через наявні механізми захисту прав людини;
- запропонувати нові підходи до розуміння захисту прав людства через механізми міжнародної співпраці.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що пов'язані з регулюванням та забезпеченням прав людини.

Предметом дослідження є стан та перспективи забезпечення прав людства, зокрема права на мир, на здорове довкілля та на сталий розвиток.

Методологія дослідження

Ця робота є комплексним дослідженням, виконаним на стиках загальної теорії права, порівняльного правознавства, а також міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права. Цим обумовлюється вибір

дослідницьких методів, поєднання яких дозволило глибше зрозуміти предмет наукового аналізу.

Дисертація ґрунтується на синтезі доктринальних та якісних методів (*qualitative methods*), що дають змогу розробити та розвинути теорію для кращого розуміння певного суспільного явища. Філософсько-методологічну основу дослідження становлять принципи, закони і категорії діалектики. Для встановлення вірогідності та повноти інформації, застосованої у процесі дослідження, використаний метод об'єктивності.

За допомогою доктринального юридичного дослідження, що дозволяє здійснення порівняльного аналізу правничих доктрин та різних аспектів юридичних концепцій, зокрема законів, судових справ та рішень, правил тощо, сформовано основу для аналізу прав людства, зроблено узагальнення законодавчих актів, прецедентного права тощо, що існує в цій царині. Антропологічний метод був використаний для дослідження становлення правосуб'єктності людства. Методологія доктринального дослідження дозволила здійснити якісний контент-аналіз найбільш релевантної літератури у цій сфері. Цей метод переважно застосований у Розділі 1.

У Розділі 2 за допомогою методу порівняльного аналізу вдалося порівняти регіональні системи захисту прав людини та людства, з урахуванням економічних та політичних чинників, притаманних для кожної з систем. Порівняльне дослідження дало можливість побачити загальну картину стану захисту окремих прав людства шляхом порівняння їхнього регулювання в різних правничих системах. Цей дослідницький метод дав інструменти для визначення того, як різні правові системи, елементи таких систем, юридичні інститути впливають на суспільство й один на одного, та спрогнозувати у такий спосіб потенційні напрями розвитку загальнотеоретичних і практичних шляхів кращого захисту прав людини та ймовірного захисту прав людства. Крім того, застосування історико-правового методу сприяло кращому

дослідженню процесу розвитку ідеї прав третього покоління та її переростання в ідею прав людства.

У Розділі 3 застосування методу неемпіричного міждисциплінарного аналізу, який дозволяє проводити аналіз явищ реальної дійсності без проведення фактичного практичного дослідження (т.зв. польової роботи), допомогло належним чином дослідити соціально-правові характеристики міжнародних судових органів й інших механізмів міжнародної співпраці, в яких на практиці розвивається ідея прав людини та людства. Такий аналіз є важливим для вирішення проблем вибору механізмів захисту прав людства. Методи якісного аналізу та синтезу були застосовані на заключних етапах дисертаційного дослідження, що посприяло кращому розумінню можливостей виокремлення механізмів захисту прав людства.

Поєднання вказаних методів сприяло формулюванню й обґрунтуванню загальних наукових висновків та пропозицій в рамках цього дисертаційного дослідження.

Наукова новизна дисертаційної роботи

Ця дисертація є першим у юридичній науці комплексним загальнотеоретичним дослідженням прав людства та їх взаємозв'язку з правами людини. Найвагоміші результати дисертаційного дослідження, що мають наукову новизну, є такими:

уперше:

- запропоновано концепцію прав людства як особливих прав третього покоління. На сучасному етапі дослідженості вони включають право на мир, на здорове довкілля та на сталий розвиток;
- визначено відмінні ознаки прав людства, а саме: суб'єктом цих прав є людство; їх іманентна співзалежність з правами людини; неможливість реального забезпечення прав людства для особи без гарантування їх

реалізації для всіх; екстратериторіальність; належність різним поколінням людства;

- запропоновано використовувати наявні механізми міжнародних судових органів для захисту прав людства. Наявна практика динамічного тлумачення судами юридично визнаних прав першого покоління для захисту прав другого та третього покоління дозволяє припустити застосовність цього механізму для захисту прав людства, що підтверджується, зокрема, практикою Європейського суду з прав людини;
- запропоновано розглядати механізми міжнародної співпраці для захисту прав людства, зокрема через діяльність міжнародних миротворчих місій, моніторингових місій, проектів міжнародного розвитку тощо. Такі механізми насамперед створюють умови фіксування порушень прав людства для подальшого їх захисту в судових органах. Крім того, вони створюють умови для сталого розвитку, за якого право на мир та здорове довкілля є більш захищеними;
- обґрунтовано взаємозалежність прав людства та прав людини та доведено можливість їхнього перехресного захисту;

удосконалено:

- класифікацію суб'єктів прав людини та розподіл прав людини на різні категорії;
- теоретичне розуміння права на мир, на здорове довкілля та на сталий розвиток крізь призму закріплення у міжнародних документах «м'якого права»;
- наукові уявлення про взаємовплив різних правових систем для подальшого розвитку доктринального та практичного підходів до розуміння колективних і солідарних прав, їхнього відображення в ідеях поколінь прав людини та механізмів їх захисту;

набули подальшого розвитку:

- доктринальні підходи до визначення прав третього покоління як солідарних прав;
- аргументи на користь необхідності застосування динамічного тлумачення міжнародних документів у царині прав людини;
- обґрунтування доцільності визначення людства бенефіціаром міжнародної співпраці.

Практичне значення отриманих результатів

Результати проведеного дослідження можуть бути використані у:

- *науково-дослідній сфері* – у загальній теорії права, а також у галузевих юридичних науках для подальшого вивчення природи прав людства та їх взаємозв'язку з правами людини;
- *сфері правотворчості* – як теоретична основа у процесі міжнародної та національної правотворчості щодо прав людства, особливо щодо права на мир, здорове довкілля, сталий розвиток;
- *правозастосовній діяльності* – для застосування принципу динамічного тлумачення судами, а також поглиблення розуміння взаємозалежності захисту прав людини та людства;
- *навчальному процесі* – з метою підготовки навчально-методичної літератури, посібників, підручників, проведення занять із дисциплін «Загальна теорія права», «Конституційне право», «Права людини», «Порівняльне правознавство», при викладанні відповідних навчальних курсів, а також у науково-дослідній роботі студентів.

Теоретичні аспекти дисертації використовувалися авторкою у практичній роботі зі втілення проектів міжнародного розвитку, під час роботи в міжнародній моніторинговій місії, а також при проведенні семінарських занять з навчальних дисциплін, зокрема «Конституційне право» та «Антропологічна експертиза національного законодавства».

Апробація матеріалів дисертації

Результати дослідження обговорювались на засіданнях кафедри загальнотеоретичного правознавства та публічного права факультету правничих наук НаУКМА. Основні теоретичні положення, висновки і пропозиції, які містяться у дисертації, доповідалися та обговорювались під час проведення та участі у нижчевказаних заходах:

1. Науково-дослідна робота у межах Стипендіальної програми Уряду Республіки Польща для молодих науковців в Університеті Миколая Коперника в м. Торунь, Польща, 2009–2010 академічний рік;

2. Міжнародна науково-практична конференція «Міжнародні та національні механізми захисту прав людини», 8 квітня 2011 р., Донецьк;

3. Науково-дослідна робота у межах Стипендіальної програми ім. Лейна Кіркланда в Університеті ім. Марії Кюрі-Склодовської в м. Люблін, Польща, 2013–2014 академічний рік;

4. Joint International Study Circle Nordic Summer Institute and European Humanities Institute: Seminar on Human Rights and International Relations, Nordic Summer University, 14–16 March, 2014, Vilnius;

5. Школа для викладачів із загальної теорії права, Координатор проектів ОБСЄ в Україні, 2015 р. (як організатор);

6. Joint International Study Circle Nordic Summer Institute and European Humanities Institute: Human Rights and International Relations, Nordic Summer University School of Governance, Law and Society at Tallinn University, Estonia, 11–13 March 2016;

7. Літня школа «Загальна теорія права та методика викладання», Координатор проектів ОБСЄ в Україні, 2016 р. (як організатор);

8. Літня школа із загальної теорії права: український та міжнародний досвід викладання, Координатор проектів ОБСЄ в Україні, 2017 р. (як організатор);

9. Joint International Study Circle Nordic Summer Institute and European Humanities Institute: Winter Session – Special Focus: The Citizens of Humanity: Membership and Human Rights of Diasporas in Cooperation with Wroclaw University, 24–26 February 2017, Wroclaw, Poland;

10. International Conference «Rule of Law in the 2030 Sustainable Development Agenda», 1–2 February 2019, Rome, Italy.

Публікації

Основні положення та висновки дослідження відображені в п'яти наукових працях, в тому числі: чотири – в наукових фахових виданнях, внесених до Переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт; одна – у закордонному фаховому виданні.

Структура та обсяг дисертації

Структурно дисертація складається зі вступу, трьох тематичних розділів, що містять тринадцять підрозділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1 ЛЮДСТВО ЯК СУБ'ЄКТ ПРАВ

1.1 Людство як правова і філософська категорія*

*Добробут людства повинен мати перевагу
над лояльністю до своєї власної країни –
насправді, над будь-чим і всім.*

Альберт Ейнштейн [150, с. 211]

Обговорення розвитку людства – це процес осмислення людьми себе самих, свого місця у природі, усвідомлення належності до єдиної спільноти, яка має спільні інтереси. Права людини поступово змінюють підходи до розуміння важливості кожної особи, надаючи кожному й кожній однаково суспільну цінність, що витікає із уродженої гідності людської істоти. Проте складність полягає у регіоналізмі розуміння прав людини. Як влучно зазначає О. Гьоффе: «Щоб обґрунтувати права, що належать людині як такій, слід відмовитися від усіх групових, культурних і специфічних для певних епох уявлень про людину, так званих образів людини, і розробити незалежне від культурних особливостей, суто універсальне поняття людини» [204, с. 35]. Проте зробити це надто складно, якщо виокремлювати окрему людину, позаяк завжди існуватимуть ознаки, котрі не були враховані або були свідомо відкинуті. З іншого боку, поняття людства є всеосяжним, тобто таким, що не виключає нікого за будь-якою ознакою, а навпаки – об'єднує усіх як частину великого цілого.

Правнична наука переважно продукує відповіді на запити суспільства, що вже опрацьовані суспільними науками, філософією, тобто пропонує рішення проблем, що вже існують, постійно відстаючи від суспільних трендів. З іншого

* Основні положення цього підрозділу були відображені у статтях: Sheiko-Ivankiv I. Ludzkość jako podmiot stosunków społecznych // AVANT. Pismo Awangardy Filozoficzno-Naukowej. Torun, 2012. – С. 132–140; Іванків І. Б. Людство як правова і філософська категорія // Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. – 2018. – Т. 2. – С. 29–33.

боку, як зазначає професор М. І. Козюбра: «*Філософія права..., на відміну від юридичної науки, не вивчає і не пояснює право як факт, як те, що існує в реальності, а прагне до розуміння, світоглядного осмислення того, яким право повинно бути*» [186, с. 28]. Погоджуючись з цим підходом, варто зазначити, що формування дискурсів майбутнього має бути метою вчених-юристів. Адже завданням права є регуляція суспільних відносин, позаяк воно є загальнолюдською цінністю, яка може стати підґрунтям для широкого глобального діалогу та порозуміння. Із прийняттям Загальної декларації прав людини почалась нова епоха для людства. Ми нарешті зрозуміли, що цінність кожної людини є однаковою, незалежно від будь-яких обставин чи ознак. У цей момент людство перестало бути винятково біологічною сукупністю істот одного виду, а перетворилося на колективний суспільний суб'єкт.

Крім того, розвиток технологій та прискорення суспільних процесів вимагає створення нових правил для глобалізованого суспільства, де вже неможливо виділити окремі спільноти за географічною, мовною чи культурною ознакою; навіть така ознака, як громадянство не може бути визначальною для правового статусу особи, позаяк наднаціональні механізми захисту прав людини обмежують сваволю держав.

Звісно, процес глобалізації приносить переваги і виклики кожному суспільству і державі. Однак цей процес є об'єктивний і незворотний. Його наслідком є необхідність об'єднання зусиль на глобальному рівні, створення нової архітектури управління світом. Глобалізація створює одне суспільство з різних країн. Людство перестало бути простою сукупністю окремих осіб, ставши об'єднаним активним суб'єктом суспільних відносин. Уперше в історії прагнення захищати власне майбутнє може і повинно стати основою спільних дій і розвитку міжнародної відповідальності. У творчості багатьох науковців і творців ХХ та початку ХХІ століття можемо спостерігати тенденції до створення образу єдиного людства.

Безперечно, обґрунтованим буде питання про те, чи можна називати людство суб'єктом суспільних і юридичних відносин. Для відповіді варто дослідити процеси зміни уявлення про людство у філософії права та науках про глобалізаційні зміни суспільства. Насамперед, людство можна розглядати з двох позицій: 1) самоусвідомлення людьми своєї приналежності до людства й людяності, що є ключовою ознакою спільноти; 2) як суспільне утворення, до якого належать усі представники людського виду, навіть якщо деякі з них не усвідомлюють своєї приналежності.

Самопізнання людства як суб'єкта суспільних відносин розпочали утопісти, намагаючись описати ідеальне суспільство, в якому немає дисоціації його членів [205, с. 453-454]. На цій підставі ідентифікуються суспільні чинники, які призводять до фрагментації, з'являється проблема її усунення. Про фрагментацію чи дисоціацію говорить також Г. Шу, аналізуючи можливість універсальних прав людини [204, с. 272-273]. Він звертає увагу на складність обговорення людства, яке завжди обумовлене чи обмежене культурними особливостями окремих людей, що до нього належать [204, с. 257].

Природний поділ культурного життя на суспільно-економічні, духовні та наукові сфери породжує поділ думок щодо заходів, які гарантують подолання відсутності єдності. Розвиток цих ідей свідчить про їх систематичне зміцнення, масштаб та орієнтацію на суспільний розвиток.

Сутністю кризи людської суб'єктивності є обмежена індивідуальна і суспільна свідомість людини, нездатної до саморозвитку, самоорганізації і самопізнання, яка звикла вирішувати нові виклики за допомогою старих методів. У ХХ столітті стало зрозумілим, що така ситуація створює глобальні проблеми, які загрожують існуванню людства. Вирішення цих проблем під час кризи ідентичності, культу сили і духовної кризи є завданням важким і не гарантує успіху виконання. Це означає, що перед сучасним людством стоїть завдання свідомої зміни власної свідомості і культури – у сфері власного

розвитку, самоорганізації і самопізнання – з метою вирішення глобальних проблем і запобігання їх повторному виникненню. Ця можливість розвиває всі глобалізаційні процеси.

Ф. Аллотт слушно звертає увагу на те, що протягом століть людство поступово усвідомлювало себе як цілісність, і лише зараз це усвідомлення стало повним [73, с. 219]. Тепер, коли життя людства на планеті як сукупності є під загрозою, дрібні відмінності між людьми втрачають значення, що створює реальну можливість творення справжньої єдності людства для вирішення цих проблем. Це вирішення буде важливою історичною подією і першим в історії актом людства як суб'єкта історії. Ф. Аллотт пише про те, що почалася універсальна (глобальна) історія, яка стала можливою завдяки тривимірній глобальній революції (реальний, правовий та ідеальний виміри). Він зазначає, що «глобальна правова революція вимагає трансформації теорії міжнародного суспільства» [145, с. 256]. Вчений звертається до самоусвідомлення людьми себе як людства, чого не було раніше в історії, та закликає працювати над розв'язанням проблем саме глобального суспільства.

Основу сучасного бачення глобальної еволюції людини у світлі потреб сучасних поколінь визначив В. Вернадський. Геолог за освітою, він зумів краще від інших учених, більш реалістично побачити глобальні наслідки людської експансії у світі й проаналізувати їх причини:

«У XX ст., уперше в історії Землі, людина пізнала й охопила всю біосферу, закінчила географічну карту планети Земля, розселилась по всій її поверхні. Людство своїм життям стало єдиним цілим. ... І одночасно з цим, завдяки потужній техніці і успіхам наукового мислення, завдяки радіо і телебаченню людина може миттєво говорити в будь-якій точці нашої планети з ким завгодно. Перельоти і перевезення досягли швидкості кількох сот кілометрів на годину, і на цьому вони ще не зупинилися» [172, п. 9].

Роздуми В. Вернадського щодо впливу людства на розвиток планети є важливими, позаяк його наукові дослідження ґрунтуються на фактах та емпіричних даних, якими послуговуються точні науки і яких часто бракує наукам гуманітарним. У своїй праці «Кілька слів про ноосферу», яка була написана протягом 1934–1944 років, він звертає увагу на нищівний вплив Другої світової війни на природу, а також розглядає цей трагічний феномен з точки зору об'єднання людства. Він наголошує, що рівність усіх людей є ключовою з точки зору геологічного еволюційного процесу. Така думка підкріплює ідеї природного права з боку точної науки. Вернадський зазначає:

«Уперше в історії людства інтереси народних мас – усіх і кожного – і вільної думки особистості визначають життя людства, є мірилом його уявлень про справедливість. Людство, взяте в цілому, стає потужною геологічною силою. І перед ним, перед його думкою і працею постає питання про перебудову біосфери в інтересах вільно мислячого людства як єдиного цілого» [172, п. 10-11].

Вчення про ноосферу додає аргументів до виникнення окремого природного суб'єкта людства, що не тільки є відповідальним за збереження біосфери, частиною якої воно теж є, а й мусить дбати про власне благополуччя в інтересах кожної людини, яка, у свою чергу, є невід'ємною його частиною. Співзалежність людини і природи у сьогоdnішньому світі відчутна, але вплив людини сильніший, ніж будь-коли раніше в історії. Людство мусить розумно використовувати природні ресурси і свій науковий і технічний потенціал. Розуміння того, що кожна дія має вплив, повинно об'єднати людей, оскільки це може вирішити питання виживання виду в цілому.

Р. Фальк описує людство як спільний ґрунт для досягнення цілей глобального демократичного суспільства [93, с. 200]. На його думку, людство може тлумачитися як *«цінне джерело колективної ідентичності»* [93, с. 200], наголошуючи, що людську ідентичність потрібно підтримувати, щоб вона

приносила солідарність і співпрацю. Така ідентичність повинна ліквідувати конфлікти на ґрунті регіональних, етнічних і національних відмінностей, створюючи риси, які будуть спільними для кожної людини. Р. Фальк говорить також про «право людства» (*law of humanity*) як явище постмодерне, що має асоціюватися з майбутнім, на протиположності «міждержавному праву», яке було актуальним в епоху модернізму, але вже відходить у минуле [94, с. 14]. Він називає право людства «пов'язаним з майбутнім, ... більше питанням потенції, ніж історії чи досвіду» [94, с. 14]. Цей дослідник вважає, що право людства стане відповіддю на несправедливий порядок міждержавного права, адже більшість населення планети не брала реальної участі у його створенні. Суттєвим є також той факт, що суверенні держави, які мають захищати права своїх громадян, не можуть виконати цей обов'язок, адже загрози миру, екології чи економічному розвитку з'являються поза межами їхньої території. Він називає ці екстра-територіальні загрози ерозіями принципу територіальності [94, с. 16]. Відповідно необхідне визначення нового підходу до розуміння механізмів захисту прав людини. Загалом, Р. Фальк називає розвиток права людства «складним, багатогранним, але незворотнім завданням» [94, с. 21].

К. Фокареллі стверджує: «Людство – це не абстрактна концепція, а відчуття близькості і емоційної емпатії з іншими істотами» [98, с. 380]. Він запропонував різні визначення поняття «людство» [98, с. 379-381]: 1) ідеал або «дух Людини» (*humanitas*), реалізацію якого В. фон Гумбольдт описав як кінцеву мету історії; 2) «суть людини» (з точки зору Фоми Аквінського, Аристотеля); 3) «людський вид», тобто вид *homo sapiens* як біологічної одиниці (як це має місце в дискусіях на тему історії та біологічної еволюції людства); 4) кантівська вроджена гідність; 5) позиція «розуміння і симпатії стосовно інших»¹; 6) фікція, яка використовується для домінування.²

¹ У продовження тези див. також: «...*humanity* [*Humanität*] signifies...the universal feeling of sympathy, and, on the other, the faculty of being able to *communicate* universally one's inmost self-properties constituting in conjunction

У свою чергу І. Кант у працях звертався до ідеї «міжнародної держави» (держави народів – *civitas gentium*) [105, с. 392]. Ліквідація війни між державами є спеціальною умовою утворення космополітичного стану, який мусить об'єднати людство. Космополітичне право створює основу існування мирних конфедерацій, що дозволяє уявити глобальне громадянство на глобальному рівні через держави, громадські і міжнародні організації. Варто згадати, що за Кантом саме громадські та міжнародні організації можуть виконувати представницьку роль як глобального суспільства, так і людства (або *civitas gentium*). Кожна особа представляє людство не тільки через буття *homo sapiens*, а й з огляду на розуміння самої себе і людства в цілому; також дії від імені людства взагалі гарантують добробут усім³ [105, с. 396].

Аналізуючи ідею Канта про людство як суб'єкт історичного розвитку, слід зауважити, що згідно з його філософією людство є метою самою в собі. Особа у своїй людяності, у своїй гідності опиняється в ньому метою самою в собі, метою, яку не можна використати як ресурс для іншої мети:

«Припустимо, що існує щось, існування чого саме в собі має абсолютну цінність, що як сама мета може бути основою для законів, тоді як це і тільки це може бути основою категоричного імперативу, тобто практичного закону» [182, с. 268-269].

Сучасні дослідники зауважують, що наука І. Канта насправді є «вченням одного універсального розуму ... протиставляється сучасному так званому

the befitting *social character* of mankind, in contradistinction to the narrowly constricted life of animals», I. Kant, *Kritik der Urteilkraft* [1790] (Hamburg: Meiner, 1959) § 60, 215–17, English trans *The Critique of Judgement* (Oxford: OUP, 2007) 182–3 (original emphasis), цит. за: Focarelli C. *International law as social construct. The struggle for global justice* / Carlo Focarelli. – Oxford: Oxford University Press, 2012. – 630 p.

² Тут К. Фокареллі звертається до фрази П'єра Жозефа Прудона «*Whoever says humanity wants to cheat*» як до постійної небезпеки від фальшивого універсалізму.

³ Michael Doyle, *Kant, Liberal Legacies, and Foreign Affairs*, [в:] M.E. Brown, S.M. Lynn-Jones, S.E. Miller (eds), *Debating the Democratic Peace*, MIT Press, Cambridge, 1996.; Russett B. (1990), *Controlling the Swords: The Democratic Governance of National Security*, Harvard University Press, Cambridge, цит. за: с. 396, Gałganek A. *Historia teorii stosunków międzynarodowych* / Andrzej Gałganek. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2009. – 608 s.

плюралізму філософських думок і деякою мірою передбачає теперішній тренд глобалізації життя і думок» [191, с. 37].

Абсолютною цінністю Кант вважає людяність, а категоричний імператив є її формулою як цінність для кожної людини: *«Не роби іншому того, що не бажав би собі; стався до людини як до мети, а не як засобу» [182, с. 270].* За Кантом, цей імператив є нормою особливого виду – *«принципом людяності»*, він є *«об'єктивною метою, котра, як і право, повинна бути найбільшим обмеженням усіх суб'єктивних цілей, якими б вони не були...» [182, с. 272].* Важливим є те, що імператив чітко вказує, що суб'єктом відносин є не людина як сукупність її якостей, а людяність в особі кожної людини, тобто певна риса людини, яка об'єднує всіх людей, навіть усі розумні істоти [199, с. 69]. Власне щодо розуму Кант зазначав, що лише критичне його осмислення дозволить подолати *«егоїстичну природу людини і залишити війни в минулому» [200, с. 23].*

Лише зараз з'являються умови для розуміння категоричного імперативу Канта як системи «мета-норм», які повинні дотримуватися людьми [192, с. 268]. Уже можна зауважити слабкі, але впевнені ознаки процесу реалізації цих норм:

«Хоча на даний момент існує лише дуже приблизний нарис такого об'єднання держав, однак усі майбутні члени вже немовби просякнуті свідомістю того, що потреба збереження цілості відповідає інтересам кожного. І це дає нам надію, що після кількох трансформаційних революцій ми зрештою реалізуємо те, що природа створила як свою кінцеву мету, а саме універсальний світовий стан..., з якого розвиватиметься людяність» [181, с. 952-953].

Отже, Кант створив можливість самому себе вдосконалювати, але нічого не сказав про бажання і волю суб'єкта на те, щоб це зробити, припускаючи, що це не вимагає спеціального дослідження, оскільки є очевидним. На цю

прогалину у підході Канта звернув увагу Г. Гегель, за яким філософія стане *«серйозною справою тоді, коли припинить ангажуватися тільки в об'єкти або тільки в суб'єктивну рефлексію, а буде розвиватися як система дії абсолютних знань. Система абсолютних знань є самовиявленням духу. А якщо так, то неминуче виникає питання: як дух у своїй послідовній і поступовій самоманіфестації досягне рівня абсолютного суб'єкта»* [197, с. XXX]. Проблематика суб'єкта і суб'єктності безперечно є однією із найважливіших тем філософської думки Гегеля. Адже в ній з особливою інтенсивністю зосереджується істотний сенс всієї гегелівської діалектики. Якщо йдеться про дуже скорочений опис суб'єктності з перспективи Гегеля, то вона є простою протилежністю, негативним корелятом «суб'єкта» [155, с. 36]. Власне позиція Гегеля є досить помічною у розробці концепції людства як суб'єкта суспільних відносин, позаяк він відкидає роз'єднання суб'єкта й об'єкта [205, с. 216]. Виходячи з такого підходу для людства перетворення його на суб'єкт означає, що з пасивного стану воно переходить в активний, тобто починає самостійно впливати на ситуацію у світі, будучи одночасно суб'єктом та об'єктом прав.

Дослідження кризи людської суб'єктності спонукають думати про те, що історично цей розвиток походить від можливості усвідомлення власної суб'єктності до самореалізації у суспільстві, а також можливості впливу на нього і змін традиційних форм суспільного життя відповідно до інтересів людства.

Історія ХХ століття показала, що таке протиставлення у глобальному масштабі може призвести до знищення економіки, довкілля, а також до створення реальної загрози існуванню людства. Власне усвідомлення цих загроз зумовило висновок про те, що суб'єктом глобальних суспільних відносин не може бути соціальна група або певна спільнота, а тільки людство як сукупність, яка самоорганізовує себе і робить зусилля, щоб вирішити свої проблеми. Все це разом з процесом, який посилює економічну глобалізацію,

створює проблему в аналізі та визначенні умов і чинників, які можуть справляти вплив на формування справжньої єдності людства.

Відносини між спільнотами та людьми у цілому світі «звужуються». Будь-які події у найбільш віддалених куточках нашої планети стають світовим феноменом завдяки глобалізації. Глобалізація стала необхідним елементом сучасної світової системи, однією із найбільш впливових сил, котра визначає напрям розвитку людства. Власне жодна подія у суспільстві (економічна, політична, юридична, суспільна тощо) вже не може розглядатися незалежно одна від одної.

Зміцнення цих процесів означає новий етап в історії людства, який характеризується позитивними змінами і новими, невідомими раніше проблемами. Звісно, поглиблюється дилема між національним і міжнародним, а з урахуванням набуття суб'єктності іншими гравцями на міжнародній арені ця дилема перетворюється на багатофакторну і значно складнішу. Можна погодитися з думкою про те, що *«глобалізація закінчує процес інтеграції людства, ..., вона є крайньою формою узагальнення життя на світі, певною формою закінчення реалізації інтеграційних процесів у межах всього світу»* [178, с. 187].

Для розуміння процесу творення власної свідомості людства варто звернутися до ідеї громадянина світу. За О. Гьофе, людина стає громадянином світу, космополітом завдяки цій світовій спільноті, яка здатна приймати чуже і надавати йому право на існування, котре має таку саму цінність, як своє [175, с. 16-20]. Громадянином світу *sensu stricto* є той, хто впроваджує свою власну культуру в іншій країні й незалежно від того розвивається під впливом нової культури, після повернення до країни не відмовляється ані від набутої, ані від рідної культури.

Порівнюючи бачення наднаціонального громадянства різних філософів, О. Гьофе доходить висновку, що світове громадянство не замінює національного громадянства, а доповнює його новими рисами [175, с. 16-20].

Бачення морального обов'язку в Ганді та О. Гьофе схожі. Останній, пишучи про громадянина як про учасника світової держави, вважає, що цей громадянин має відчуття світової солідарності, яку реалізовує сам шляхом здійснення її культурних, соціальних і гуманітарних завдань замість того, щоб передавати ці обов'язки державі. Як назвав його Еразм Роттердамський ще в XIV ст., для *civis totius mundi* найближча спільнота має тільки відносну, а не абсолютну перевагу, оскільки він відчуває себе відповідальним за інших людей [176, с. 26]. Отже, зникає відмінність між своїм і чужим.

Натомість, з точки зору глобального управління, принципово новим явищем є зв'язок між парламентськими і позапарламентськими політичними силами, громадянами і урядами в усьому світі на користь законної діяльності: захист миру, довкілля та сталого розвитку. Це означає, що *«дії глобальних корпорацій і місцевих урядів починають відчувати тиск з боку міжнародної спільноти. Вирішальним чинником стає індивідуальна і колективна участь у глобальних темах: громадянин дізнається, що акт купівлі товарів перетворюється на акт прямого голосування, який може використовуватися всюди для політичних цілей»* [171, с. 126]. Де-факто такі дії становлять прояви прямої демократії у світовому масштабі. Це нагадує те, про що писав Кант двісті років тому у своєму трактаті «Про вічний мир», описуючи утопію світового громадянства, яке мало контрастувати з ідеєю представницької демократії, яку він назвав «деспотичною».

Безпрецедентний розвиток засобів пересування, тобто комунікацій, транспорту та інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ), означає можливість пересування у політичному, суспільному, культурному просторі, що, у свою чергу, призводить до розколу ідентичності, оскільки різну діяльність, яка раніше була тільки локальна, тепер можна здійснити у зовсім різних місцях і умовах у всьому світі. Завдяки ІКТ усі в один і той самий час мають можливість спілкуватися між собою. Спосіб передачі інформації за допомогою цих технологій істотно вплинув на виникнення нового типу

суспільства, а саме інформаційного, або навіть мережевого. Ця мережевість проникла у всі типи організацій, які функціонують у суспільстві, – від компаній до державних органів. Обмеження інформаційного потоку неможливе, тому важливо усвідомлювати існування глобалізованого світу, в якому кордони існують тільки умовно.

Звичайної моделі «реальної політики» (від нім. – *Realpolitik*) стає недостатньо, і вона далі розвивається як інтернаціональна модель. У цій моделі держави далі відіграють важливу роль і є відповідальними, насамперед, за права людини. Проте на дії держав впливає транснаціональний консенсус у сфері стандартів прав людини. Міжурядові та неурядові організації намагаються відіграти важливу роль у сфері захисту прав людини, хоча їх здатність ефективно діяти досі часто залежить від співпраці між державами.

Наступним етапом цього розвитку політичної моделі є космополітичний етап. Тут у центрі уваги знаходиться людина, а між людьми, міжурядовими та неурядовими організаціями повинен існувати прямий зв'язок. Прерогатива держави діяти на міжнародній арені все частіше ставиться під сумнів як згори, так і знизу, наскільки це можливо, і розвивається глобальне громадянське суспільство [171, с. 165].

Спостерігаючи за сучасними суспільними процесами, варто звернути увагу також на зміни парадигми в управлінні організацією суспільства, яка еволюціонувала від веберівської моделі бюрократії до моделі доброго управління (*good governance*). Сучасні демократії повинні враховувати також процеси «знизу догори», тобто повинні ґрунтуватися на суспільній партиципації (участі у публічних справах). Без неї не був би можливим, у всій системі доброго управління, початок оптимального процесу прийняття раціонального рішення.

Глобальний економічний розвиток світу у другій половині ХХ століття створив цілком нову суспільну реальність, яка дозволяє по-новому поглянути на деякі історичні події. Перед людством стоїть завдання усвідомленої зміни

власної свідомості і культури для вирішення глобальних проблем і для запобігання їхньому повторному виникненню. Можна припустити, що такою силою будуть схожі для всіх наслідки глобальних проблем. Виразно вимальовується спільна для всіх мета, тобто виживання людства.

Варто звернути увагу також на політичні процеси, які раніше були виключно національною справою, а з розвитком соціальних мереж і медіа перестали бути захищеними від втручання ззовні. Абсолютний суверенітет перестав бути реальністю вже досить давно, тому зараз можна спостерігати явища, корті вказують на істотні загальнолюдські критерії оцінки подій та намірів: обмеження воєн без санкцій ООН, допомога малорозвиненим країнам, що постраждали від стихійного лиха, а також допомога емігрантам і міжнародна боротьба з тероризмом, торгівлею наркотиками, торгівлею людьми, спільний розвиток ідеологічних, політичних та інституційних принципів вирішення міжнародних і внутрішніх проблем держав тощо. Важливим також є розвиток глобальних медіа, які борються з відсутністю єдності народів і створюють єдиний інформаційний простір. Це все вказує на активну фазу процесу створення нового типу суспільної свідомості – універсальної свідомості, яка є ознакою людства як суспільного суб'єкта, в тому числі прав.

1.2 Класифікація прав людини та місце у ній прав людства

Дослідження класифікацій прав людини обумовлене необхідністю осмислення їхньої сутності, потребою здійснення своєрідного «рентгенівського знімку» відповідних прав, що дозволить віднайти механізми, які варто використовувати для їх захисту. Кожне право людини має низку специфічних властивостей, адже стосується певної людської цінності та окремого способу реалізації вказаного права. Незважаючи на те, що права

людини зазвичай розуміють як права, що належать будь-якій особі через те, що вона є людиною [127, с. 3], способи їх реалізації, охорони та захисту є різними і залежать від багатьох чинників, наприклад від того, хто є суб'єктом права: індивід чи група. Можна також виділяти права людини, які є юридично визнаними, та ті, які поки ще не отримали визнання на офіційному рівні та не закріплені в писаних джерелах права. У зв'язку з цим варто згадати загальновизнаний поділ прав на покоління [163].

У юридичній науці вважається, що класифікація прав людини за трьома поколіннями була запроваджена К. Васаком. Указаний поділ відповідав принципу Французької революції 1789 р. – «Свобода, рівність, братерство» (з франц. – *liberté, égalité, fraternité*). У зв'язку з цим К. Васак запропонував поділяти права людини на покоління на підставі критерію черговості отримання ними захисту в національному та міжнародному праві. Так, перше покоління прав становлять особисті та політичні права, які засновані на принципі свободи, друге покоління – економічні, соціальні й культурні права, засновані на рівності, а третє покоління т.зв. солідарних прав спираються на принцип братерства чи солідарності. Права, що належать до третього покоління, вважалися такими, що мають солідарний характер, на відміну від прав першого і другого покоління, які мають індивідуальний вимір. Поділ і виокремлення прав третього покоління, на думку К. Васака, були спробою відповіді на феномен глобальної співзалежності [164].

Сучасною термінологією права людини першого покоління часто йменуються «негативними». Вважається, що держава повинна лише утримуватися від втручання в їх реалізацію. Парадигматичними прикладами прав цього покоління є свобода, особиста безпека чи свобода слова. Щодо прав людини другого покоління, або т.зв. «позитивних» прав, то до цієї групи відносять права економічні й соціальні – наприклад, право на працю чи право на соціальний захист, котрі гарантують особам гідне соціальне буття. Їх забезпечення вимагає від держави активних позитивних дій. Слід зазначити,

що поділ на негативні й позитивні права є умовним і почасти відображає поділ на свободу від держави (права першого покоління) і свободу через державу (права другого покоління). Як перші, так і другі права потребують від держави певних дій, хоч вони мають свої особливості, на що цілком слушно звертає увагу В. Осятиньскі:

«Особа може обирати, чи хоче користуватися належними їй особистими свободами. Натомість держава мусить бути пасивною і не порушувати громадянських свобод, але одночасно відігравати активну роль в будіванні та підтримці інституцій, котрі стоять на їх варті. Аби держава могла виконувати обов'язок гарантування свободи особи, обов'язковими є процесуальні права, зокрема спеціальні права, що дозволяють у разі порушення свобод отримувати відшкодування правовим шляхом» [138, с. 179].

З позиції В. Осятиньскі, різниця між правами першого і другого покоління полягає в тому, що «громадянські свободи й політичні права обмежують державу, в той час коли права соціальні й економічні збільшують її владу» [138, с. 188]. З одного боку, можна погодитися з тим, що перші обмежують державу, але твердження про збільшення влади держави через права людини є доволі сумнівним.

Аналізуючи права людини третього покоління, варто зазначити, що вони значно відрізняються від прав перших двох поколінь і є надзвичайно складними та багатоконпонентними правами. До вказаного покоління прав належать, наприклад, право на розвиток, право на мир, право на безпечне (здорове) довкілля, право до суспільної комунікації [146, с. 136], право на доступ до телеінформаційних мереж та електронних послуг [146, с. 136], право на достатнє харчування [157] тощо. Жодне з цих прав не має «твердого» правового підґрунтя на світовому рівні. Однак існують приклади регламентації вказаного покоління прав на регіональному рівні. Так, Африканська хартія

прав людини і народів закріплює, зокрема, право на розвиток (ст. 22) і право на мир та безпеку (ст. 23), а також право на загальнозадовільне навколишнє природне середовище (ст. 24). Крім того, деякі права отримали закріплення у документах т.зв. «м'якого» права (наприклад, Декларація Ріо-де-Жанейро щодо навколишнього середовища та розвитку ООН, 14.06.1992; Декларація про право на розвиток ООН, 04.12.1986; Декларація про підготовку суспільств до життя у мирі, 15.02.1978 тощо).

На думку К. Васака, до прав третього покоління належать також право власності на спільний спадок людства, право на здорове і екологічно збалансоване довкілля [163]. Він уважав, що виокремлення цих прав є необхідним для відображення концепції життя суспільства, їхня реалізація безпосередньо залежить від спільних зусиль індивідів, держав, а також публічних і приватних інституцій. У його праці використовується поняття людства, в ім'я якого мають діяти уряди окремих держав. Загальну декларацію прав людини він називає Магна Карта людства (*Magna Carta of Humanity*) чи особливим загальним правом людства (*common law of humanity*) [163].

У зв'язку з вищевказаним права третього покоління слід розглядати в контексті відображення «процесів історичної безперервності та зміни, а також як предмет кумулятивного досвіду» [115, с. 6850] людського суспільства.

Згідно з позицією Р. Кузняра, «*третє покоління прав людини мало би бути наслідком сучасного етапу розвитку людства, або іншими словами – похідними від спільних для цілого людства глобальних проблем і викликів, котрі з'явилися протягом останніх десятиліть*» [123, с. 50]. На жаль, ані суб'єкти цих прав, ані відповідальні за їх забезпечення особи, ані їх зміст не є досі однозначно визначеними. На думку М. Ханнана, ця ситуація обумовлена тим, що права третього покоління не є правами *sensu stricto*, а, скоріше, загальнолюдськими цілями, котрих міжнародна спільнота зобов'язалася

прагнути у своєму розвитку[111, с. 44]. Однак це не змінює того факту, що вони не втрачають свого значення.

Дотримання на певному рівні деяких прав третього покоління може бути здійснено для індивідуальної особи, але їх забезпечення на достатньо високому рівні можливе винятково на рівні значно більшої групи [215]. Не варто обмежувати бачення прав людини єдиним способом їх досягнення. Як слушно зауважує В. Осятинські, якщо визнаємо, що *«різні права можуть бути впроваджені за допомогою різних механізмів, то зможемо розширювати каталог прав людини»* [138, с. 191].

Формулювання каталогу прав третього покоління наразі можливе лише в теоретичній площині, позаяк жоден юридично обов'язковий акт не визначає переліку цих прав. Протягом кількох останніх десятиліть вчені пропонували різні каталоги прав третього покоління – деякі з них були надто широкими, інші навпаки обмежувалися визнанням права на здорове довкілля та правом на розвиток. Однак кожна спроба віднесення того чи іншого права до певного покоління буде приречена на поразку, якщо не будуть визначені конкретні критерії розмежування.

Серед науковців існує думка, що права третього покоління є правами, котрі не пов'язані з особистим статусом особи, а продиктовані її приналежністю до певної спільноти [198, с. 171]⁴. Проте з таким підходом варто не погодитися, оскільки солідарні права є так само природними правами, як і права першого чи другого покоління, але виходять, передовсім, з природи людства – з людяності. Складність визначення і формулювання каталогу прав третього покоління полягає більшою мірою в тому, що вони пронизують визнану зараз систему прав людини.

⁴ Для порівняння: Koskeniemi M. International law in Europe: between tradition and renewal / Martti Koskeniemi // The European Journal of International Law. – 2005, Vol 1, No. 6. – P. 113–124; Hannan M. Third Generation Human Rights and the Good Governance / Mohammad Abdul Hannan // OIDA International Journal of Sustainable Development. – 2010. – P. 41–50, ін.

Критики поділу прав людини на покоління пропонують різні аргументи. Наразі часто звертається увага на те, що права третього покоління не є правами *sensu stricto*, а є лише дороговказами, на котрі міжнародне співтовариство має орієнтуватися при формуванні політики для забезпечення добробуту людства в цілому [111, с. 44]. Подібні аргументи часом наводяться до опису соціальних прав [див., напр.: 138]. Також зазначається, що *«вони не містяться серед прав людини, хоча вони є обов'язковими для створення структури безпеки, котра є істотною для індивідуальних прав, щоб останні могли набути юридичної сили»* [138, с. 191-193]. Згадується також про брак юридичної визначеності цих прав, проте деякі дослідники відзначають, що вони знайшли своє відображення у ст. 28 Загальної декларації прав людини ООН, де зазначається, що *«кожна людина має право на соціальний і міжнародний порядок, за якого права і свободи, викладені в цій Декларації, можуть бути повністю здійснені»*, що визначає необхідність спільних зусиль усіх суспільних сил світу для їхнього забезпечення [115, с. 6852]. Р. Фальк теж загадує ст. 28 Загальної декларації прав людини у контексті необхідності становлення права людства та використання гарантій цієї статті як бази для побудови глобальної демократії «знизу» [94, с. 18]. Проте варто зауважити, що соціальні права поступово «юридизуються», про що свідчить також зростання кількості рішень судів, зокрема ЄСПЛ, де вони отримують захист через права людини першого покоління.

У певному сенсі ці права є мета-правами, які існують як надбудова і водночас як база для всіх інших прав, оскільки без гарантування, наприклад, право на мир, право особи на життя і його охорону стають абсолютно невиконуваними – незалежно від ряду міжнародних договорів про охорону цивільного населення, правил ведення воєнних дій тощо, кожна особа, що мешкає в зоні воєнних дій, не може мати певності щодо свого життя.

Аргументом проти виокремлення прав третього покоління як колективних прав є те, що деякі права першого і другого покоління також є

колективними правами, або індивідуальними, реалізація яких можлива лише у колективній формі, тобто разом з іншими, як, наприклад, право на свободу мирних зібрань. Безперечно, індивідуальні права також можуть мати колективний аспект [83, с. 129]. Однак захист прав третього покоління має значення для існування можливості дотримання індивідуальних прав особи.

На відміну від прав перших двох поколінь, права третього не можуть бути забезпечені у межах однієї держави. З метою уникнення змішування понять останні можна визначити як солідарні права, а не колективні. Таку пропозицію можна зробити виходячи з етимології слів «колективний» і «солідарний». «Солідарність, солідарний» походить від французького *solidarité* – однотайність, спільність справ, співзалежність, згуртованість, що повною мірою відповідає значенню, яке приписується поняттю «права людини третього покоління». У свою чергу, «колективність, колективний» походить від латинського *collectivus* – збірний, *colligere* – збирати, отже, колективний – той, який стосується певної групи, об'єднаної спільними потребами або інтересом. Однак поняття «колективний» не відображає бажаного змісту прав третього покоління, оскільки вони мають загальнолюдську цінність і мають на меті захист власної цінності людської природи.

Дослідження прав людини третього покоління є достатньо складним завданням, адже не існує консенсусу ані щодо каталогу цих прав, ані щодо їх суб'єкта. Більш того, чимало дослідників називають їх радше напрямками розвитку, *sui generis* «парасольковим концептом» [91, с. 254] для захисту прав людини. Визнання нових прав, які стають природними і невідчужуваними, відбувається поступово, крім того, зростає кількість загальноновизнаних прав людини, охороняти котрі зобов'язані всі держави. При цьому конкретизується зміст як давно визнаних прав, так і нових, різні аспекти яких піддаються аналізу і нормативному опису.

Права третього покоління перебувають на етапі становлення, що відбувається, як пише професор М. І. Козюбра, завдяки «глибшому

самоусвідомленню [людьми] своєї людської сутності і людської гідності» [177, с. 57]. Ці права потрібні для більш ефективної охорони та захисту прав першого та другого покоління, проте також мають власну цінність для особи та держави, а також для збереження міжнародного правопорядку. Загальним обов'язком держав, які декларують повагу до прав людини, є не тільки утримання від їх порушення, а й позитивні дії у сфері їх охорони через забезпечення юридичних, ідеологічних, матеріальних й інших гарантій реального здійснення прав і свобод людини. Щодо прав третього покоління варто зазначити, що для їх забезпечення держави повинні не тільки і не стільки утримуватися від порушень, а й вчиняти активні дії для їх охорони і дотримання.

Проблема також виникає при застосуванні поняття «покоління» для окреслення певної групи прав людини. Згідно з позицією Б. Алгана, з лінгвістичної точки зору термін «покоління» передбачає виникнення нового явища замість попереднього, а права третього покоління не замінюють, а навпаки – доповнюють каталог прав людини. Він теж звертає увагу на те, що логічно було б, щоб кожне наступне «покоління» мало кращу охорону в міжнародному праві, але насправді це не так. Права першого покоління характеризуються належним рівнем охорони і захисту як у національному, так і в міжнародному праві. У свою чергу, права другого покоління ще не отримали повноцінної охорони, тим паче складно говорити про захист прав третього покоління. Цей науковець наполягає на тому, що поділ прав людини слід зробити на «категорії», а не на «покоління» [83, с. 128]. Схожий погляд виражає також Ч. Мік, адже, на його думку, термін «покоління» передбачає зникнення в майбутньому першого чи другого покоління і виникнення наступного [132, с. 90-91].

Контраргументом може бути погляд В. Осятиньскі, який обговорюючи культурні різниці між Європою і іншими частинами світу, звертає увагу на еволюцію норм моральності, з яких створюються юридичні норми, що

охороняють права людини у щоразу ширшому сенсі. На його думку, прийняття основних стандартів прав людини і надання їм статусу універсальних свідчить про поступове повне забезпечення умов існування, необхідних для гідного життя кожної людини [138, с. 255].

Отже, застосування терміна «покоління» стосовно норм, що еволюціонують, видається слушним, оскільки відображає поступовий розвиток ідей прав людини. Наприклад, практика ЄСПЛ засвідчує розвиток і поглиблення охорони прав і свобод. У багатьох справах Страсбурзький суд наголошує, що динамічний розвиток суспільств вимагає зміни розуміння змісту окремих положень ЄКПЛ, наприклад, у справах про порушення ст. 3 ЄКПЛ виразно спостерігається тренд визнання тортурами дій, які у минулому визнавалися принизливим або нелюдським поведінням, у свою чергу дії, які раніше толерувалися, сьогодні визнаються неприпустимими [137, с. 305–308, 382–440; 125, с. 118].

У юридичній літературі існують багато підходів до класифікації прав людини. Варто звернути увагу на поділ їх за такими критеріями:

- залежно від можливості обмеження державою за певних обставин: права абсолютні, які не можна порушувати за будь-яких умов (наприклад, заборона катування), і права, від повного забезпечення яких держава може відступити [116, с. 46] (наприклад, право на приватне життя, яке може бути обмежено відповідно до ст. 15 ЄКПЛ);

- за суб'єктом: права індивідуальні і права колективні;

- залежно від статусу суб'єкта: права універсальні, що належать кожній людині, і права громадянина, права дитини (тобто суб'єкт має володіти спеціальною ознакою);

- за значенням у процесі: права матеріальні (конкретні права і свободи) і права процесуальні (ті, котрі дозволяють особі виконати права матеріальні);

- за способом дотримання: права негативні (обов'язком є утримання від дій (*non facere*) і права позитивні (позитивний обов'язок вчинення дій на користь суб'єкта (*facere*);
- залежно від охоронюваних цінностей: права особисті, політичні, економічні, соціальні, культурні.

Варто зазначити, що будь-яка класифікація є доволі умовною, позаяк жодне право не можна з абсолютною впевненістю віднести до лише однієї категорії. До класифікації прав і свобод на права першого, другого і третього покоління може бути також ужитий часовий критерій, тобто поступове визнання окремих прав і свобод обов'язковими в міжнародному і національному праві. Представлені критерії класифікації дозволяють зробити висновок, що в юридичній науці для потреб теоретичного дослідження може бути застосовувана система поділу прав і свобод, яка дозволить найкраще розвинути досліджувану гіпотезу в кожному окремому дослідженні.

Для прав третього покоління питання суб'єкта є надзвичайно важливе, позаяк, на відміну від прав першого і другого покоління, особа не є єдиним адресатом цих прав. Розвиток філософських думок у сфері прав людини та зміни у підході до розуміння ролі людини у суспільстві дозволяють виокремити людство як своєрідний об'єднаний суб'єкт. У міжнародних документах перелічено різні види суб'єктів прав людини, які використовуються не завжди послідовно, чим додають складності до визначення адресатів прав третього покоління.

На відміну від інших прав, які часто відносяться до прав третього покоління, право на мир, на здорове довкілля і право на сталий розвиток повинні бути гарантовані кожній особі, але можуть реалізовуватись тільки усіма, тому доцільно об'єднати ці права в окрему групу – права людства (*rights of humanity*). Виокремлення такої категорії у рамках доктрини прав людини може мати наслідком більш ефективну імплементацію політики, спрямованої на захист основних цінностей усього людства.

1.3 Види суб'єктів прав третього покоління на тлі суб'єктів прав людини загалом

У праві прав людини, яке є частиною публічного міжнародного права, головним суб'єктом є людина. Відтак, виникає перша проблема, оскільки саме держави вирішують, які стандарти і захисні механізми будуть застосовуватись до їхніх громадян. Гарантії прав людини, прийняті міжнародними організаціями, які виникли з волі держав, тепер відіграють окрему і дуже важливу роль на світовій арені. Дослідження суб'єктів права стають важливим елементом роздумів серед юристів, які дискутують, зокрема, на тему ознак суб'єктів та їх природи [78, с. 53-55].

Основоположним принципом публічного міжнародного права від Вестфальського договору є те, що лише держави мають правосуб'єктність на міжнародній арені. Е. де Ваттель розглядав міжнародну спільноту як зв'язок окремих країн, які співпрацюють з метою збереження своїх свобод і власності [78, с. 54]. Поступові зміни статусу осіб у міжнародному праві почалися після Першої світової війни разом з розвитком системи захисту прав національних меншин у 1919 р. Однак серйозні зміни відбулися після Другої світової війни разом зі створенням ООН і прийняттям Загальної декларації прав людини у 1948 р. Прагнучи надати положенням, що містяться у Загальній декларації, обов'язковості виконання, Генеральна Асамблея ООН прийняла два документи, а саме: Міжнародний пакт про громадянські і політичні права та Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права [165, с. 60]. Наступним важливим кроком у зміні статусу особи стало створення *«органу, який стоїть на сторожі дотримання прав людини, вказаних у Пактах»* [165, с. 60], а саме Комітету з прав людини ООН та інших органів. Уперше особа отримала право подавати скаргу проти своєї держави, що означало серйозні зміни у системі суб'єктів міжнародного права. Серед кроків, які суб'єктивують

особу, важливим також став етап еволюції державних конституцій і закріплення в них прав і свобод людини. Завдяки цьому *«дотеперішній підданий держави змінився на її громадянина, який розпоряджається засобами захисту своїх прав і має право звертатися до суду з позовом проти осіб або влади, які їх порушують. Публічне право поширилося двосторонньо – як на громадянина, так і на державу»* [117, с. 60]. Власне про цей важливий процес згадує М. І. Козюбра, вказуючи на поступовість юридичного закріплення прав людини, що зумовлюється також самопізнанням людьми себе [185, с. 8].

Виникнення окремого права прав людини призвело до подальшої зміни Вестфальської концепції, хоча вона далі визначає міжнародну систему. За А. Кассезе, перші недержавні суб'єкти були створені самими державами – цими суб'єктами були міжурядові організації [85]. У своїй праці А. Кассезе ставить питання, чи *«може бути державна влада замінена силою спільноти»*, яке також піднімають інші дослідники, хоча ще немає опрацьованої спільної відповіді на нього. Р. Фальк описує людство як спільний ґрунт (*common ground*) для досягнення цілей глобального демократичного суспільства [93, с. 200]. З точки зору цього дослідника, людство можна розуміти як *«цінне джерело колективної ідентичності»* [93, с. 200], наголошуючи, що людська ідентичність може тлумачитися як вигідна, поки вона приносить солідарність і співпрацю, а не конфлікти на підставі регіональної, етнічної і національної ідентичності.

З іншого боку, Д. Бах-Голецка зауважує, що на відміну від прав першого і другого покоління, суб'єктами яких є людина, адресатом прав третього покоління є держави, оскільки, в її розумінні, вони зобов'язані створювати умови для розвитку і добробуту людей [78, с. 81-82]. Однак не можна погодитися з таким підходом, оскільки концепція прав людини в цілому була створена для захисту людини від необмеженої влади держави. Як стверджує А. Яцкевіч, *«у демократичній державі людина є первинною цінністю, а*

держава – вторинною, створеною для того, щоб служити суспільству» [117, с. 47]. Тому держави як такі не можуть вважатися суб'єктами прав людини, навіть тих прав, котрі належать до прав третього покоління, позаяк це суперечить підвалинам дискурсу про права людини.

Цікавим є погляд на розуміння суб'єктів Л. Ульяшиної, яка вважає, що з 1945 р. склад суб'єктів міжнародних відносин змінювався поступово: від виключного права держав на участь у справах на міжнародній арені до визнання суб'єктності міжнародних організацій та осіб [203, с. 250-266]. На першому етапі (1945 – 1990 р.) склад акторів міжнародних відносин був таким: головними суб'єктами є держави, їх інтереси представляють міжнародні організації, а люди можуть в обмеженій формі домагатися гарантування своїх прав від держав за допомогою міжнародних організацій. Цей етап, на думку Л. Ульяшиної, характеризується низьким рівнем використання державами інструментів захисту прав людини, недостатньою імплементацією стандартів прав людини у законодавстві багатьох держав, особливо у т.зв. соціалістичному блоці. Він закінчується розпадом СРСР і здобуттям незалежності державами Східної Європи; в подальшому ці держави приєднуються до міжнародних конвенцій із захисту прав людини.

На другому етапі (з 1990 р.) міжнародні організації виконують активну роль у захисті прав людини, стверджуючи порушення з боку держав, а також те, що люди мають більше можливостей впливати на міжнародну політику. Також виникають нові суб'єкти, якими, на думку Л. Ульяшиної [203, с. 250-266], є захисники прав людини. Визначення «захисників прав людини» базується на ст. 1 Декларації ООН про право та обов'язок окремих осіб, груп і органів суспільства заохочувати та захищати загальновизнані права людини та основні свободи [17], у якій стверджується, що *«кожна людина має право, індивідуально або разом з іншими, прагнути захищати і діяти на користь захисту та реалізації прав людини і основоположних свобод на національному і міжнародному рівні»*. Захисниками прав людини є окремі особи, групи та

органи суспільства, які заохочують та захищають загальновизнані права людини та основоположні свободи. Захисники прав людини намагаються заохочувати та захищати громадянські та політичні права, а також заохочувати, захищати і реалізовувати економічні, соціальні та культурні права. Захисники прав людини також заохочують і захищають права членів груп, таких як автохтонні спільноти. Визначення не стосується осіб або груп, які вдаються до насильства або поширюють його. Важливим також є те, що в Комісії з прав людини ООН існує Спеціальний представник ООН у справах захисників прав людини і відповідних регіональних механізмів захисту захисників прав людини.

На думку Л. Ульяшиної, поява нових суб'єктів свідчить про прогрес у сфері захисту прав людини на світовому рівні:

«Професіоналізм та ентузіазм, які характеризують нові суб'єкти міжнародного права, є важливими чинниками заохочення юридичної концепції прав людини, у тому числі їх роботи на державному і міжнародному рівні. Безперечно, об'єднаний голос осіб, котрі працюють у сфері прав людини, є важливим потенціалом до підвищення ефективності інструментів міжнародного права» [203, с. 250-266].

Захисники прав людини діють без державних кордонів, тому вони є серйозним викликом для недемократичних урядів. На даний момент важко оцінити кількість організацій, які займаються охороною і захистом прав людини в усьому світі. Їх існування і функціонування, а також діяльність індивідуальних захисників свідчить про глобальну значущість прав людини. Саме захисники прав людини можуть бути визнані представниками людства на міжнародній арені, оскільки вони не залежать від політики держав, а навпаки – держави здійснюють свою політику, враховуючи позицію міжнародних організацій щодо захисту прав людини.

Конференції та міжнародні організації стали більш доступними для приватних груп, що дозволяє їм діяти як на міжнародній, так і на національній арені. Транснаціональні коаліції з питань захисту прав людини, в тому числі неурядові організації, все більше беруть участь у вирішенні міжнародних проблем. Ці тенденції надихнули до систематичного переформулювання теорії міжнародних відносин з «ліберальної» перспективи щодо їх застосування в питаннях, пов'язаних з міжнародним правом.

У системі міжнародного права прав людини існують різні визначення суб'єктів прав. Загалом, можна виокремити дві основні групи: індивідуальні суб'єкти і колективні суб'єкти. Описаний тут поділ ґрунтується на аналізі найважливіших документів у сфері прав людини: Загальної декларації прав людини (ЗДПЛ), Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (МПГПП), Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права (МПЕСКП) і Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (ЄКПЛ).

Індивідуальні суб'єкти можуть бути умовно поділені на загальні та спеціальні (з додатковою ознакою).⁵ Загальний суб'єкт – це людина, котра з'являється як поняття, виражене по-різному, наприклад, людська особа (*human being*) (ст. 1 ЗДПЛ, ст. 6 МПГПП), особа (*person*) (ст. 5 МПГПП / МПЕСКП); кожен (*everyone*) (ст.ст. 9, 12, 14, 16–19, 22 МПГПП, ст.ст. 2, 5, 6, 8–11, 13 ЄКПЛ); індивід (*individual*) (преамбула до МПГПП / МПЕСКП). Індивідуальні суб'єкти з додатковою ознакою: громадянин (*citizen*) (ст. 25 МПГПП); дитина (*child*) (ст. 24 МПГПП). Хоча використовуються різні терміни, але вони завжди стосуються людини (*human being*).

Перелік колективних суб'єктів є більш складним. Загальними колективними суб'єктами є: всі (*all*) (ст. 7 ЗДПЛ), всі особи (*all persons*) (ст. 14 МПГПП / МПЕСКП). Однак існують різні колективні суб'єкти з додатковою ознакою: чоловіки / жінки (*men / women*) (ст. 3 МПЕСКП, ст.ст. 3, 23 МПГПП,

⁵ Аналіз суб'єктів представлений на основі текстів англійською мовою.

ст. 16 ЗДПЛ, ст. 12 ЄКПЛ); сім'я (*family*) (ст. 23 МПГПП); група (*group*) (ст. 5 МПГПП / МПЕСКП); нація (*nation*) (ст. 4 МПГПП, ст. 15 ЄКПЛ); люди / народи (*peoples*) (ст.ст. 1, 47 МПГПП, ст.ст. 1, 25 МПЕСКП); меншини (*minorities*) (ст. 2 МПГПП), держави (*states*). У міжнародних договорах згадуються також інші суб'єкти, корінні народи (*indigenous peoples*), людство (*mankind, humankind, humanity*) тощо.

У міжнародних документах частіше говориться про права і свободи осіб, котрі належать до національних або етнічних меншин, без посилання на групові або солідарні права. Хоча спроби створення універсального визначення були, однак до сьогодні його немає, як і не існує чіткого розрізнення національних та етнічних меншин, поняття корінних народів. Не всі держави однаково виділяють меншини, тим більше, що декларація приналежності до певної меншини є актом індивідуального рішення і волі [124, с. 289-290]. Інші меншини, наприклад релігійні, сексуальні тощо, мають ще менш визначений статус. Ознаки, які відрізняють меншини від більшості населення, не є важливими для прав третього покоління, оскільки вони належать усім, незалежно від будь-яких ознак осіб, тому меншини не можуть бути визнані суб'єктами прав третього покоління.

Через різноманіття колективних суб'єктів прав людини точно визначити власника прав людини третього покоління дуже складно або навіть неможливо. Вчені часто пишуть про народ як суб'єкт цих прав, наприклад права на розвиток, права на здорове довкілля. До того ж, немає однозначного визначення жодного з вищевказаних суб'єктів, крім того, права третього покоління не повинні обмежуватись людьми або нацією (*people / nation*), оскільки ці права є важливою основою для реалізації індивідуальних прав людини та існування людства загалом, а не конкретної групи. Тому у цій дисертації пропонується визначити людство суб'єктом деяких прав третього покоління.

На перетині філософського та юридичного підходу до розуміння людства знаходиться концепція зобов'язань *erga omnes*. Важливість цієї концепції полягає, зокрема, в тому, що вона дає можливість спробувати вийти за межі двосторонніх відносин між державами, заснованих на консенсусі, адже ці обов'язки держави мають не перед іншими державами, а перед світовим співтовариством.

Важливість цієї концепції для ідеї прав людства полягає в тому, що зобов'язання *erga omnes*, як було відзначено вперше Міжнародним судом ООН у справі про компанію «*Барселона Трекшн*» 1970 р. [68], корелюють із злочинами проти людяності (злочин агресії, геноцид), а також із базовими правами людини: заборона рабства та заборона расової дискримінації [131]. До них також належить право народів та націй на самовизначення, що є базовим правом третього покоління.

У розумінні А. Меметі та Б. Нугійя, обов'язками держав, які міжнародне право визнає зобов'язаннями *erga omnes*, стають ті норми, які вже визнані такими, що є непорушними за будь-яких умов, а саме норми *jus cogens* [131, с. 44].

Принципи зобов'язань *erga omnes* та норми *jus cogens* є визнаними в міжнародному праві. Якщо докладніше їх проаналізувати, то стає очевидною така закономірність: два визнані зобов'язання *erga omnes* стосуються людства у цілому, одне – народів та націй, три – людини, проте всі вони ґрунтуються на спільних для усього людства цінностях: рівності, свободі, людській гідності.

Зобов'язання *erga omnes*, спрямовані на захист прав людини (§ 34 справи про компанію «*Барселона Трекшн*»), – це захист від рабства, який заснований на принципі свободи, захист від тортур, що полягає у визнанні цінності людської гідності, котра походить від вродженої людяності кожної людської істоти як частини людства, а також захист від расової дискримінації, заснований на принципі рівності кожної людини. Ці самі цінності захищає заборона актів агресії, які неминуче призводять до порушення цінностей

свободи та рівності. Заборона геноциду, безперечно, захищає рівність кожної особи у її гідності, незалежно від будь-яких ознак.

Доцільним видається процитувати § 34 зазначеної справи:

«Такі зобов'язання впливають, наприклад, з сучасного міжнародного права, від заборони актів агресії та геноциду, а також від принципів та правил, що стосуються основних прав людини, включаючи захист від рабства та расової дискримінації. Деякі відповідні права захисту увійшли до загального міжнародного права; інші надаються міжнародними інструментами універсального або квазіуніверсального характеру».

Міжнародний суд ООН у цій справі у 1970 р. визначив досить обмежений перелік цінностей, які точно належать до аналізованих зобов'язань. Якщо застосувати динамічне тлумачення із урахуванням сучасного стану розвитку права та філософії права, то можна припустити, що вони включають ширші зобов'язання держав перед міжнародною спільнотою. У § 33 Суд зазначає, що ці зобов'язання через природу та важливість прав, які вони охоплюють, є правовим інтересом усіх держав для захисту міжнародної спільноти.

Цілком слушним буде заперечення щодо обмеженості механізмів захисту зобов'язання *erga omnes*. Як зазначає О. Коптева, «хоча концепція зобов'язань *erga omnes* є загальноновизнаною, питання про механізми її практичної реалізації і забезпечення їх дотримання залишається і до сьогодні відкритим» [187, с. 87]. Вона поділяє механізми на судові (принцип універсальної юрисдикції та розгляд справ Міжнародним кримінальним судом) та позасудові (вжиття контрзаходів та гуманітарна інтервенція), жоден з яких не є наразі юридично ідеальним [187, с. 87]. Більш докладно механізми захисту прав людства будуть проаналізовані у Розділі 3 цієї дисертації.

Незважаючи на відсутність чітких механізмів виконання зобов'язань *erga omnes*, їх існування – це одна зі спроб у Вестфальському порядку, який не бачить інших суб'єктів, крім держав, у міжнародному праві, зобов'язати їх дотримуватися прав усього людства. Ці зобов'язання у буквальному перекладі з латини стосуються кожного, але вони, скоріше, стосуються кожного саме як частини людства. Порушення цих зобов'язань завжди позначається на необмеженому колі осіб, що дозволяє зробити припущення, забігаючи далеко вперед, що міжнародне право уже захищає права людства, зокрема право на мир та на сталий розвиток.

Чимало міжнародно-правових норм стосуються інтересів міжнародного співтовариства. Проаналізовані вище процеси глобалізації досить гостро ставлять питання про те, хто саме є бенефіціаром чи суб'єктом згаданих інтересів? На думку Р. Тейтель, таким новим суб'єктом є людство, яке описане не тільки як саме людство, а й як певна «міра» чи мінімальний рівень цінностей, які є обов'язками *erga omnes* для всіх держав [159]. Р. Тейтель стверджує, що «право людства» є *sui generis* поєднанням норм гуманітарного права, міжнародного публічного права і прав людини [159, с. 22-25]. Важливе місце в обґрунтуванні застосування права людства належить аргументу про універсальну юрисдикцію міжнародних злочинів, на відміну від злочинів проти людяності. Людство як окремий суб'єкт прав людини може гарантувати ширшу охорону, оскільки цей суб'єкт не буде обмежений юрисдикцією держави стосовно власних громадян.

В українській правничій науці небагато уваги приділялось дослідженню прав людства, проте професор П. М. Рабінович визнавав існування основних прав людства, даючи їм таке визначення:

«Основні права людства – це певні можливості людства, які необхідні для його існування і розвитку як єдиного цілісного суб'єкта світової історії – носія земної цивілізації та об'єктивно зумовлені станом соціального і природного середовища» [194, с. 28].

Цей підхід є цінним тим, що ним людство визнається суб'єктом суспільних відносин, що дозволяє аналізувати його права, які, на думку П. М. Рабіновича, включають, зокрема, право на мир, екологічну безпеку та загальнолюдський розвиток [194, с. 28].

Підсумовуючи, пропонується визнати людство суб'єктом обраних прав третього покоління, тобто права на мир, права на здорове довкілля, права на сталий розвиток. Загальною особливістю цього суб'єкта, яким є людство, є об'єднання всіх людей навколо глобальних проблем, а не створення нових зайвих поділів.

Людство як суб'єкт обраних прав третього покоління потребує уточнення і подальших досліджень у цій сфері, однак можна зробити попередній висновок, що ним є всі люди, без урахування їхнього громадянства, національності, статі, віку чи будь-яких інших ознак.

1.4 Відмінні ознаки прав людства як особливих прав третього покоління*

Для більш глибокого вивчення прав людства як особливих прав третього покоління необхідно визначити їхні ознаки, тобто властивості, без котрих право втрачає своє значення і випадає з системи. Отже, необхідним видається висвітлення власне тих критеріїв, які відрізняють одні права від інших. Права і свободи завжди мали певні характерні ознаки, які чітко встановлювали їх відмінності. Виокремлення певних прав в групу має бути виконано на підставі їхньої суттєвої відмінності від інших прав. Виходячи з твердження, що основними правами третього покоління – для котрих існує правова основа – є

* Основні положення цього підрозділу були відображені у статті: Іванків І. Б. Відмінні ознаки прав людини третього покоління // Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. – 2016. – Т. 181. – С. 54–57.

право на мир, право на здорове довкілля та право на сталий розвиток, необхідно визначити ознаки цих прав, що відрізняють їх від інших прав людини. Звісно, права третього покоління не обмежуються тільки названими трьома правами, але на їхньому прикладі можна сформулювати загальні риси, які будуть також визначати інші права цього покоління.

Для подальшого дослідження також слід пояснити вибір термінології: вживання поняття «здорове довкілля», на відміну від більш уживаного «безпечне навколишнє середовище», пояснюється двома причинами. По-перше, українській мові більш властивим є термін «довкілля» [246], тому вживається саме він. По-друге, «безпечне» довкілля встановлює нижчий стандарт захисту, ніж «здорове», а мета досліджувати права з позиції *lex ferenda* вимагає щонайвищих стандартів захисту прав людини.

У міжнародних документах,⁶ що стосуються зазначених прав третього покоління, вони описуються як необхідна умова для охорони й захисту основних прав людини. Право на мир є підвалиною ефективної системи захисту прав людини, позаяк воєнні дії природно створюють загрозу життю. З іншого боку, право на здорове довкілля є основою для забезпечення гідного життя і функціонування людини, що підтверджується рішеннями ЄСПЛ. Право на сталий розвиток, як і розвиток *per se*, відіграє ключову роль в створенні стандартів прав людини, які є відповідними для сучасного рівня існування людства, а також досягнення однакового, або хоча б наближеного рівня гарантування прав людини в усіх державах. Керуючись зазначеним, першою ознакою прав третього покоління є співзалежність прав і основоположних свобод людини від прав третього покоління. На думку С. М. Кравченко, визнання цієї співзалежності поступово утверджується, хоча це відбувається з великими труднощами, адже ці права мають свої особливості

⁶ Наприклад: Декларація ООН про виховання народів в дусі миру, 1978; Декларація ООН про право народів на мир, 1984; Африканська хартія прав людини і народів, 1986; Декларація ООН щодо питань навколишнього середовища (Стокгольмська декларація), 1972; Декларація Ріо-де-Жанейро щодо навколишнього середовища та розвитку ООН, 1992 та інші.

та не можуть бути інкорпоровані до системи прав людини без зміни самої цієї концепції [188, с. 67].

Однією з найважливіших проблем для дослідника цих прав є невизначеність їхнього суб'єкта та складність в окресленні осіб, що відповідальні за їх гарантування. Причиною цього є те, що права третього покоління можуть бути реалізовані виключно завдяки спільним зусиллям усіх учасників публічних відносин: фізичних осіб, юридичних осіб приватного та публічного права, держав та міжнародних організацій [83]⁷. Маючи на увазі, що ці права є солідарними, можна сформулювати другу рису: неможливість їх реального забезпечення для однієї особи без гарантування їх реалізації для всіх. Це твердження означає, що порушення будь-якого права третього покоління в певному місці тягне порушення прав осіб, на котрих прямо не діяло таке порушення.

Третьою рисою є екстратериторіальність, тобто дія поза межами кордонів однієї держави. Практика екстратериторіального застосування права стає досить поширеним явищем у сучасному глобалізованому світі. Такий підхід до права часто оцінюється як посягання на національні інтереси чи навіть на суверенні права держав. Однак варто погодитися з позицією Р. Мольскі:

«Сьогодні жодна держава не володіє винятковою і необмеженою юрисдикцією, навіть на власній території [...] Більш того, на ґрунті міжнародного права спостерігається явище «обмеження й ерозії державної юрисдикції», хоча і ця концепція зберігає значущість, тому що повсюдно визнається, що суверенітет держави на власній території складає безперечну основу як міжнародного права в його нинішній постаті, так і світової політичної і юридичної системи» [133, с. 15].

⁷ Vasak K. Les différentes catégories des droits de l'homme in Lapeyre / F. de Tinguy and K. Vasak (eds) / Les dimensions universelles des droits de l'homme // Vol. I, 1990, 303 – цит. за: Bülent A. Rethinking «third generation» human rights / Algan Bülent // Ankara Law Review. – 2004. – № 1. – P. 121–155.

У галузі прав людини, особливо на європейському континенті, охорона прав людини стала екстратериторіальною, що зазвичай пов'язується з універсалізмом прав людини. Універсалізм прав людини часто піддається сумніву,⁸ але права третього покоління мають екстратериторіальне застосування, оскільки жодна держава не здатна гарантувати їх на своїй території, якщо вони серйозно порушені в сусідній державі. Досить подати як приклад аварію на Чорнобильській атомній електростанції 1986 р., наслідки котрої були відчутні в різних закутках планети і досі впливають на життя й здоров'я людей у різних країнах.

Прикладом може бути також спір між Аргентиною і Уругваєм у справі щодо будівництва двох целюлозних заводів на річці, котра демаркує кордон між Аргентиною і Уругваєм. Конфлікт виник, оскільки будівництво целюлозних заводів через річку Уругвай загрожувало її серйозним забрудненню, що спричинило реакцію Аргентини, яка виступила проти цього будівництва. Справа розглядалася Міжнародним судом ООН (*International Court of Justice*), який постановив, що целюлозний завод не забруднює річку і не мусить бути зупинений [67]. Конфлікт між державами припинився лише тоді, коли було досягнуто згоди щодо спільного контролю за станом річки. Суд зазначив, що, хоча Аргентина і Уругвай не є учасниками Конвенції про оцінку впливу на довкілля в транскордонному контексті (Конвенція Еспо, 1991), проте у зв'язку з діяльністю, котра може спричинити транскордонну шкоду, держави повинні проводити оцінку впливу на довкілля (далі – ОВД), а також визнав, що тепер такий обов'язок може розглядатись як вимога звичаєвого міжнародного права проводити ОВД у випадку, якщо існує небезпека того, що запланована діяльність в тій чи іншій місцевості буде мати

⁸ У правовій науці точаться дебати щодо т.зв. м'якого і твердого універсалізму прав людини, тому що немає єдності поглядів щодо загальноприйнятності прав людини. Див., напр.: Osiatyński W. Prawa człowieka i ich granice. – Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 2011. – 371 s.; Donnelly J. The Relative Universality of Human Rights // *Human Rights Quarterly*. – 2007. – P. 281–306; Schaumburg-Müller S. In Defense of Soft Universalism: a Modest, yet Presumptuous Position // *Cuadernos constitucionales de la Cátedra Fadrique Furió Ceriol*. – No. 62/63, 2011, p. 113–126

значні негативні транскордонні наслідки. Суд постановив, що ОВД має проводитись до реалізації проекту, а також після того, як роботи вже почались, і, якщо це необхідно, протягом усього періоду реалізації проекту слід постійно контролювати його наслідки для довкілля [195].

Ця справа демонструє, що державний суверенітет є обмежуваним у справах про здорове довкілля, що підтверджує тезу про екстратериторіальність прав третього покоління. На відміну від прав індивідуальних, права третього покоління не можуть бути гарантовані в межах кордонів однієї держави. Кожне з цих прав завжди стосується необмеженого кола осіб, саме тому визнання їхньої екстратериторіальності є необхідним.

Більш того, можна припустити, що наступною ознакою прав третього покоління є їхня належність різним поколінням людства. На відміну від індивідуальних прав, які, як правило, припиняються зі смертю особи, досліджувані права не належать певній особі або спільноті. Вони не тільки відображають спільні цінності, а й їх забезпечення робить можливим існування і прогрес для цілого людства. Визначення сталого розвитку передбачає, що такий розвиток повинен задовольняти сьогodнішні потреби і не унеможлилювати задоволення потреб майбутніх поколінь. Порушення права на мир або здорове довкілля позбавляє права на розвиток не лише сучасників, а й наступні покоління, які будуть змушені присвятити власне життя відбудові та відшкодуванню шкоди, заподіяної попередниками.

На підставі проведеного аналізу можна виокремити такі іманентні ознаки прав людства як особливих прав третього покоління:

- 1) суб'єктом цих прав є людство;
- 2) іманентна співзалежність з правами людини;
- 3) неможливість реального забезпечення прав людства для особи без гарантування їх реалізації для всіх;
- 4) екстратериторіальність;
- 5) належність різним поколінням людства.

Вочевидь у процесі подальшого дослідження можуть з'явитися інші ознаки, існування яких не можна виявити на нинішньому етапі. Проте на підставі вищезазначених ознак можна виокремити такі властивості прав людства як особливих прав третього покоління – це права, які належать людству в цілому, а не певній спільноті або особі. Вказані права існують об'єктивно і мають натуральний характер, базуються на співзалежності між людьми, а також взаємодії людини і природи. Порушення цих прав загрожує настанням тяжких наслідків для необмеженого кола осіб.

1.5 Правосуб'єктність людства як суб'єкта обраних прав третього покоління

Людство ще не визнане суб'єктом права у юридичних документах, так само майже немає, на жаль, наукових досліджень з цього питання. Однак у попередніх розділах цієї дисертації був представлений розширений аналіз людства як суб'єкта, який існує у соціальних відносинах, а також подано випадки посилення на питання людства у деяких юридичних документах «м'якого права». Опис вибраних прав третього покоління, які виокремлені як права людства, не був би повним без спроби визначення їх суб'єкта. У цьому підрозділі буде описана юридична правосуб'єктність людства. Ця ідея є новим підходом, тож не має обґрунтування в юридичній літературі.

Спочатку потрібно визначити, як саме розуміється поняття «людство». За Словником української мови, це: всі люди Землі; людське суспільство; всі люди, які зараз живуть на Землі [201, с. 569]. Відповідно до Словника польської мови людство – «всі люди, котрі живуть на Землі» [242]; тлумачний словник англійської мови Merriam-Webster [236] пропонує таке визначення цього поняття: всі люди як спільноти (*all people as a group*); людська раса (*human race*). У документах «м'якого» права і в преамбулах чинних договорів

часто вживається поняття людства, яке має бути бенефіціаром реалізації прав і свобод, що містяться в окремих актах. Для визначення суб'єкта обраних прав третього покоління важливо зазначити розуміння людства як усіх людей, що живуть на Землі, які розуміються як спільнота.

Визначення правосуб'єктності людства ускладнене, оскільки в загальній теорії права немає чіткого визначення цього поняття, хоча варто погодитися з розумінням правосуб'єктності як здатності бути суб'єктом права, що охоплює правоздатність (здатність мати права та обов'язки) і дієздатність (здатність своїми діями набувати для себе права та обов'язки, самостійно їх здійснювати та виконувати) [177, с. 228]. Для людства проблемним є частина дієздатності, позаяк може виникнути замкнуте коло, коли людство має право та йому ж належить обов'язок виконання певного права. Створення визначення категорії «правосуб'єктність» у теорії права є важливим процесом, оскільки поняття правосуб'єктності, яке відповідало б вимогам сучасних правових реалій, має важливе значення для розвитку права. У сучасній літературі існує тенденція до створення більш об'ємного розуміння правосуб'єктності: по-різному визначаються правовий статус осіб (людина, громадянин, організації), їх правоздатність, дієздатність, співвідношення між ними. Дискусію з приводу визначення змісту категорії «правосуб'єктність» не можна вважати закінченою, оскільки поки що вона не призвела до єдиного вирішення актуальних проблем.

У загальній теорії права зазначається, що правосуб'єктність як категорія юридичної науки слугує цілям визначення кола суб'єктів, що можуть бути учасниками суспільних відносин, врегульованих правовими нормами. Той, хто має правосуб'єктність, і є суб'єктом права, тобто майбутнім чи актуальним учасником правовідносин. Така властивість, як справедливо зазначав свого часу Г. Ф. Шершеневич, «є творінням об'єктивного права» [206, с. 215]. Іншими словами, тільки за допомогою законодавчо закріплених норм можливе

встановлення і надання специфічної юридичної якості – правосуб'єктності, що дає змогу особі або організації бути суб'єктом права.

Однак висловлюються різні погляди на визначення змісту цієї правової категорії. Більшість авторів не надають правосуб'єктності самостійного значення, а розуміють її як узагальнююче поняття, що відображає наявність в учасника правовідносин певних юридичних властивостей у їх нерозривній єдності [193, с. 61]. У юридичній літературі були висловлені різні концепції щодо змісту поняття «правосуб'єктність». Одні дослідники ототожнювали правосуб'єктність з правоздатністю і визначали її як здатність мати права і обов'язки. Інші дослідники вважають, що правосуб'єктність є цілісним явищем, що складається з правоздатності і дієздатності, і характеризується як здатність мати права, обов'язки і здійснювати їх [179, с. 84]. У літературі висловлювались твердження про те, що у деяких галузях права правосуб'єктність рівнозначна правоздатності, а в інших вона виступає як поєднання право- і дієздатності [202, с. 248]. Дискусії з приводу змісту правосуб'єктності у теорії права так і не припинились. Загалом, правосуб'єктність є однією з істотних умов правовідносин.

Для потреб дисертації приймається, що визначення правосуб'єктності охоплює можливість бути суб'єктом прав і обов'язків, а також можливість формувати свою правову позицію і заявляти претензії [78, с. 58], тобто правосуб'єктність – це можливість чи здатність суб'єкта мати права і здійснювати їх, а також вимагати притягнення до відповідальності за їх порушення.

Одна з основних проблем визнання правосуб'єктності людства полягає у невизначеності представника його інтересів, іншими словами того, хто має право домагатися відповідальності за порушення прав людства. Пропонується такими представниками визнати міжнародні організації, котрі здійснюють діяльність як захисники прав людини. Вище описана їх правова позиція та подано визначення. На думку авторки, хоча міжнародні організації й були

створені з метою представництва інтересів держав, у нинішній ситуації вони захищають насамперед найважливіші цінності людства, якими є охорона прав людини, міжнародний мир, здорове довкілля і можливість розвитку та прогресу. Саме ці цінності становлять зміст прав третього покоління, тому визнання можливості міжнародних організацій, що захищають права людини, представляти інтереси людства є цілком слушним. Обсяг дисертації не дозволить відповісти на настільки комплексне питання, яке потребує додаткових серйозних досліджень не лише у царині права, а й у сфері суміжних наук.

Говорячи про права людства, необхідно зазначити, що вони мають занадто широке і занадто загальне застосування, щоб їхнім суб'єктом можна було визнати особу. Індивідуальні права передусім гарантуються державами, тому значною мірою залежать від їхньої політики. Реалізація обраних прав третього покоління вимагає їхнього гарантування людству.

Сучасні глобальні виклики ставлять перед теоретиками і практиками різні проблеми, котрі вимагають нестандартних підходів і використання нових механізмів для вирішення глобальних дилем. У галузі прав людини, котра постійно змінюється, повинна бути гнучкість у сфері визначення понять, а також твердість у питаннях захисту особи і людства як глобальної спільноти. Жодне суспільство сьогодні не існує у відриві від інших, оскільки співзалежність є ключовою парадигмою сучасного світу.

Як зазначає А. Сен, важливість дослідження та осмислення прав людини і їх закріплення в правових актах полягає також в тому, що писане право врешті має формувати тренди, а не тільки відповідати на них [154, с. 2922]. Він зауважує, що законодавство може надати сили правам, щоб вони нарешті були забезпеченими. Слушною є також його думка про те, що нормативне закріплення прав не означає їх автоматичного виконання, але відсутність виконання законів не означає, що права, ними визнані, не є правами [154, с. 2924]. Власне його ключова позиція у царині прав людини є такою: «Існує

величезний світ легітимних прав людини поза межами права» [154, с. 2924], що ще раз доводить необхідність широкого погляду на права людини і легітимного існування прав людства, які не шкодитимуть, а навпаки – сприятимуть кращому захисту уже визнаних прав людини.

Цю позицію поділяє Дж. Доннеллі щодо *«універсального володіння правами, неуніверсального застосування»* [89, с. 283]. Існування прав людства не може заперечуватися через брак механізмів виконання (охорони і захисту). На його думку, моральна рівність всіх індивідів підтримується усіма основними доктринами в усіх регіонах світу, що створює конвергенцію для втілення прав Загальної декларації прав людини. Він називає консенсус щодо визнання прав універсальністю. Якщо люди матимуть можливість вибору, то вони сьогодні оберуть шлях прав людини, незалежно від регіону світу [89, с. 292].

Це дослідження показує, що права людства як обрані права третього покоління істотно відрізняються від прав першого і другого покоління. Тому можна запропонувати визнання цих прав правами людства (*rights of humanity*) і відійти від концепції «прав третього покоління» для цих обраних прав. Ними є: право на мир, право на здорове довкілля, право на сталий розвиток. Виокремлення нової категорії у рамках вчення про права людини може допомогти ефективніше імплементувати політику захисту основних цінностей, якими є мир, здорове довкілля і сталий розвиток. Права людства мають потенціал до отримання правового регулювання спочатку описаних трьох прав, однак поле до подальших дискусій та досліджень у цій сфері відкрите для розвитку цієї концепції. Індивідуальні права, у свою чергу можуть отримати кращий захист, якщо права людства будуть успішно реалізовані й гарантовані усім.

Висновки до Розділу 1

1. Права людства є особливим видом прав третього покоління. Вони значно відрізняються від прав перших двох поколінь і є надзвичайно складними та багатокомпонентними правами. Виокремлення нових прав є необхідним в умовах зміни людського суспільства, що включає також поступові процеси збільшення кількості загальновизнаних прав, котрі зобов'язані охороняти всі держави.
2. Права людства є мета-правами, які існують як надбудова і водночас як база для всіх інших прав. Захист прав людства як особливого виду прав третього покоління має значення для існування можливості дотримання індивідуальних прав особи.
3. Людство є суб'єктом права на мир, права на здорове довкілля та права на сталий розвиток. Загальною особливістю цього суб'єкта є об'єднання всіх людей навколо глобальних проблем. Об'єднання людства у єдиний суб'єкт зумовлено, зокрема, необхідністю реагування на схожі для всіх наслідки глобальних проблем, що ставлять під загрозу виживання людства.
4. Виокремлення нової категорії у рамках вчення про права людини може допомогти ефективніше імплементувати політику захисту основних цінностей, якими є мир, здорове довкілля і сталий розвиток. Права людства мають потенціал до отримання правового регулювання та захисту. Індивідуальні права, у свою чергу можуть отримати кращий захист, якщо права людства будуть успішно реалізовані і гарантовані усім.
5. Відмінними ознаками прав людства як особливих прав третього покоління є такі:
 - 1) суб'єктом цих прав є людство;

- 2) іманентна співзалежність з правами людини;
- 3) неможливість реального забезпечення прав людства для особи без гарантування їх реалізації для всіх;
- 4) екстратериторіальність;
- 5) належність різним поколінням людства.

РОЗДІЛ 2 ОБРАНИ ПРАВА ЛЮДСТВА: ПРАВО НА МИР, ПРАВО НА ЗДОРОВЕ ДОВКІЛЛЯ, ПРАВО НА СТАЛИЙ РОЗВИТОК

2.1 Обґрунтування вибору прав людства

Гармонійне та мирне існування на планеті Земля для усіх її мешканців та майбутніх поколінь видається утопічною метою, якій не місце у відповідальних правничих дослідженнях. Проте саме таку мету ставить собі ООН у Цілях сталого розвитку [22], які спрямовують діяльність міжнародних організацій та впливають на формування політики національних урядів. Також «Декларація зі сталого розвитку» (Йоганнесбурзька декларація) у преамбулі однією з цілей світового співтовариства визначає необхідність рятувати нашу планету, сприяти розвитку людства та досягати загального процвітання та миру.

Порушення миру, забруднення або виснаження довкілля ставить під загрозу розвиток не тільки людей, які постраждали від цих порушень зараз, а й майбутніх поколінь. Три глобальні цінності – мир, здорове довкілля та сталий розвиток – є принципами міжнародної співпраці. Усвідомлення зв'язку між цими трьома правами-цінностями та співзалежності між людьми є початком пошуку юридичного визначення шляхів захисту людини і людства у відповідних сферах.

Існують різноманітні підходи до захисту прав людини, а також визначення принципів міжнародної співпраці, проте у цьому дослідженні здійснено спробу дати визначення та окреслити потенційні механізми захисту нових прав – прав людства, що відповідають ознакам, визначеним у попередньому розділі цієї дисертації.

Докладний науковий аналіз у вказаній сфері дає підстави стверджувати, що правами, які мають усі ці ознаки, є право людства на мир, право людства на здорове довкілля та право людства на сталий розвиток. Вибір цих прав не був випадковим, оскільки в юридичній науці вже неодноразово робилися спроби їх обґрунтування. Так, відомий дослідник Ф. Алстон ще наприкінці 80-х років ХХ ст. писав про посилення позицій кількох, як він їх називав, нових прав, а саме: права на розвиток, права на чисте довкілля, право на мир, а також право на гуманітарну допомогу [74, с. 3]. Дослідник піднімав багато питань, які залишаються актуальними та потребують відповіді навіть сьогодні, зокрема щодо того, чи не є визнання «народів» суб'єктом прав занадто невизначеним? На його думку, право на самовизначення насправді є правами на мир, розвиток та довкілля, а якщо ці права існують, то чи потрібно обов'язково визначати ієрархію прав?

Можна припустити, що теорія прав людства, які є одночасно підґрунтям для існування прав людини та «парасолькою», що захищає їх від різноманітних порушень, допоможе розв'язати деякі проблемні питання. У зв'язку з цим Ф. Алстон доречно зауважує, що продовження дискусій щодо того, чи є нові права дійсно правами або принципами, є повторенням дискусій, що передували ухваленню Загальної декларації прав людини [74, с. 6], а відтак – є нормальним процесом юридизації природних прав. Він дуже доречно зазначає, що *«права людини більше не є областю, штучно відірваною від найважливіших питань дня, таких як мир, розвиток та захист навколишнього середовища»* [74, с. 4]. Учений закликає до міждисциплінарного підходу у дослідженнях та виходу за межі обмеженого традиційного індивідуалістичного підходу у вивченні проблем прав людини, адже очевидним є факт його невідомості [див., напр.: 17, с. 4, 7, 13–14].

У свою чергу, К. Г. Фернандес та Д. Пуяна зазначають, що *«сталий розвиток не може бути реалізований без миру та безпеки, а мир і безпека опиняться під загрозою без сталого розвитку»* [95, с. 387]. Вони також

наголошують на тому, що «права людини, мир та розвиток є взаємозалежними та підсилюють одне одного» [96, с. 151]. Власне взаємозалежність можливості захисту прав людини та необхідності забезпечення прав людства буде докладно проаналізована у цьому Розділі, адже потреба забезпечення прав людства виходить, зокрема, з неможливості захисту прав людини у разі порушення навіть одного з прав людства.

На визнання прав людини передумовою сталого розвитку, а охорони довкілля – передумовою ефективного захисту прав людини звертали увагу також С. М. Кравченко, А. О. Андрусевич та Д. Бонайн [188, с. 69]. Крім того, Р. Павоні та Д. Пізеллі зазначають, що з юридичної точки зору, власне «міжнародне екологічне законодавство є нормативною основою для більшості (можливо, всіх) цілей сталого розвитку» [140, с. 17]. Співзалежність сталого розвитку, здорового довкілля та миру є однією з підстав визнання їх правами людства. Посилаючись на рішення Міжнародного суду ООН у справі щодо проекту Габчикова-Надьямарош, Р. Братспіс описує захист довкілля як життєво важливу частину сучасної доктрини прав людини, називаючи його *condition sine qua non* для багатьох прав [82, с. 42]. Вона теж вказує на доцільність поширення режиму охорони прав людини на такі цінності, як здорове довкілля, мир тощо, адже він може додати сили для їх захисту [82, с. 63].

Слід зазначити, що з усіх регіональних систем захисту прав людини лише європейська має підкреслено індивідуалістичний характер. Азійська система як найбільш молода передбачає, у свою чергу, права людини та народів на мир, здорове довкілля та сталий розвиток.

Окремо варто звернути увагу на філософську етику убунту, яка походить з африканського континенту, знайшла юридичне відображення у Африканській хартії прав людини і народів і стала етичним підґрунтям для визначення солідарних прав. Основу цієї філософії Б. Е. Вінкс описував так:

«Африканський гуманізм [...] увібрав унікальний юриспруденційний потенціал, щоб примирити розрив між Заходом і Сходом. Права солідарності становлять собою теорію взаємності, примирення прав і обов'язків, з рівним наголосом на свободу та рівність. Африканський гуманізм не є ані лібертаріанською філософією, ані егалітарною філософією, а є, скоріше, братерською філософією, яка підтримується співчуттям, використовуючи братерство чи солідарність як міст між свободою та рівністю» [167, с. 461-462].

Саме на цій братерській солідарності засновані права третього покоління, що стали основою обґрунтовуваної теорії щодо прав людства. Б. Е. Вінкс наводить цитату з рішення Конституційного суду Південної Африки, де філософія убунту описується як *«елемент людської солідарності, що пов'язує разом свободу та рівність, щоб створити позитивну та взаємовигідну тріаду центральних конституційних цінностей»* [167, с. 462]. Застосування Конституційним судом свідчить про суттєве значення убунту для правової системи. Відомий дослідник філософії убунту М. Ф. Мурове наголошує, що «убунту» не є лише етичною системою, це – глибоко вкорінена у африканське суспільство система цінностей. Він критично ставиться до занадто індивідуалізованої доктрини прав людини та слушно зауважує про необхідність аспекту солідарності чи спільності для реального захисту прав [135, с. 45], деякі з яких дійсно не можуть бути забезпечені поза суспільством. Дослідник звертає увагу, що брутальність поводження з темношкірим населенням у Південній Африці під час апартеїду, практики колоніального панування та работоргівлі були спрямовані на повну дегуманізацію місцевого населення – усе це є прямою протилежністю цінностям убунту [135, с. 47]. Важливою для сталого розвитку, який має на меті не тільки і не стільки економічне зростання, а зрівноважені можливості для людей усієї планети, є таке розуміння убунту, як його описує М. Ф. Мурове:

«У суспільстві, яке на перше місце ставить добробут людини, як і в етиці убунту, де люди мають природну тенденцію дбати про інших, не може бути економічних відносин, заснованих на перегонах для конкурентного прибутку. Враховуючи важливість, яку ця етика відводить увазі людей один до одного, можна логічно зробити висновок, що індивідуальне накопичення та споживання багатства обов'язково регулюється принципом самодостатності» [135, с. 49-50].

Можливо, дійсно європоцентричний підхід у вивченні проблем прав людини обмежує потенційний розвиток цієї доктрини. Глобальна співзалежність не викликає сумнівів, тому відповідаючи на планетарні виклики, варто готувати відповіді на тому ж рівні. Права людства на мир, здорове довкілля та сталий розвиток не можуть і не повинні вважатися вирішенням глобальних проблем, радше можуть вказати альтернативний шлях розвитку філософії, а можливо й правозастосовної практики. Безперечно, пропонувана теорія не позбавлена вад та недоліків, адже це – перша спроба об'єднати три цінності у концепцію прав людства. Подальша робота над її удосконаленням та поглибленням дослідження сприятиме урізноманітненню підходів до розуміння прав людини та шляхів їх захисту.

2.2 Право людства на мир*

Не можна одночасно запобігати війні та готуватися до неї.

Альберт Ейнштейн⁹

2.2.1 Взаємозв'язок миру та прав людини

Спроба говорити про право на мир зазвичай призводить до критики щодо нереальності забезпечення цього права. Також часто лунає аргумент, що війна є нормальним (хоч і небажаним) процесом, який є урегульованим міжнародним гуманітарним правом. Ведення війни, за умови дотримання обов'язкових норм, не може вважатися порушенням прав людини *per se*. Але доцільно звернути увагу на ст. 20 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, за якою пропаганда війни має бути заборонена законом. Також у цьому контексті варто згадати, що агресія визнана міжнародним злочином за Римським статутом Міжнародного кримінального суду (далі – МКС, Суд) [20]. З 17 липня 2018 р. цей злочин охоплюється юрисдикцією Суду. Цей крок дослідники називають одним з основних внесків людства у справу захисту миру [95, с.388]. Отже, не варто однозначно стверджувати, що війна є нормальним станом речей та об'єктивною дійсністю, з якою треба миритися.

Крім того, антрополог Д. П. Фрай у своїх працях доводить, що мир є іманентною властивістю людського суспільства, а війна не є звичною у всіх суспільствах.¹⁰ Учений зазначає, що починаючи зі Святого Августина до

* Деякі положення цього підрозділу були відображені у статті: Іванків І. Б. Право людства на мир як умова дотримання прав людини // Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. – 2017. – Т. 200. – С. 27–31.

⁹ Повідомлення надіслано конгресмену Роберту Хейлу з Портленда, штат Мен (4 грудня 1946 р.), цит. за: с. 397, Einstein A. Einstein on Peace / A. Einstein, O. Nathan, H. Norden. – New York: Simon and Schuster, 1960. – 720 p.

¹⁰ Див., напр.: Fry D. P. Anthropological Examples of Peacemaking: Practice and Theory // Susan Allen Nan, Zachariah Mampily, & Andrea Bartoli (Eds.) Peacemaking: From Practice to Theory / Fry. – Santa Barbara: Praeger, 2011. – С. 550–562.; Fry D. Abolition of War: An Agenda for Survival / Douglas Fry // The Abolition of War by Krzysztof Wodiczko. – London: Black Dog Publishing, 2012. – С. 116–137.; Fry D. P. Life Without War // In D. P.

Т. Гоббса та З. Фрейда у західному суспільстві формувалося уявлення про людську природу як руйнівну та небезпечну. Для запобігання винищенню людьми самих себе нібито потрібен правитель, який зможе запобігти постійним війнам. Такі уявлення про людську природу сформували «Культуру Війни» та підтримують її існування та розвиток. Але, як зазначає Д. П. Фрай, доводячи це на багатьох прикладах, людство не зобов'язане вважати війну неминучою. Люди здатні створити мирне суспільство та зробити його сталим [102, с. 118-120].

Також, відповідаючи на заперечення щодо утопічності права людства на мир, варто зазначити, що ця дисертація переважно спрямована на конструювання майбутнього правового регулювання прав людства, тобто має на меті розвиток *lex ferenda*. Разом з тим війну не можна вважати нормальним станом, а мир – винятком. За деякими дослідженнями, люди почали вдаватися до воєн як способу вирішення суперечок не раніше 10 тис. років тому, а до цього такої практики не було [102, с. 122]. Як зазначає Д. П. Фрай: «Суспільні зміни у людській родині є правилом, а не винятком» [102, с. 125], і погоджуючись з цією думкою, можна припустити, що у людства як виду є здатність еволюціонувати до суспільства, де війна знову перестане бути способом розв'язання конфліктів.

Про це також свідчить сучасний стан розвитку міжнародного права прав людини, хоча лише нещодавно – на початку ХХ століття нормальним вважалося право держав вживати будь-яких заходів щодо власних громадян, втручання у справи суверенної влади було настільки неприпустимим, що призвело до трагічних подій 1930 – 40-х років у Європі. Доцільним буде згадати думку Р. Лемкіна, який вважав неможливим виправдати вбивства мільйонів людей принципом суверенітету держави [196, с. 233]. На жаль, лише жахливі за своїми масштабами порушення прав людини протягом Другої

світової війни змусили уряди більшості країн світу визнати зобов'язання щодо захисту прав людини міжнародними.

У 1949 р. Ш. Кертес аналізував права людини у мирних договорах, вказуючи, що навіть якщо у XVII – XIX ст. права людини не називалися у таких договорах прямо, факт відображення у текстах відповідних документів, наприклад, права народу на релігійну свободу чи захист прав національних меншин свідчить про те, що вже тоді мир вважався фундаментальною цінністю та умовою дотримання прав людини [120]. Ця тенденція, на його погляд, була продовжена у 1946 р., коли Економічна та соціальна рада ООН рекомендувала включати до мирних договорів положення щодо забезпечення прав людини.¹¹ Отже, на вказаному прикладі можна побачити, що зв'язок між миром та правами людини не є явищем новим та екстраординарним, а має глибоке історичне коріння.

Сучасне розуміння миру дуже влучно описали К. Г. Фернандес та Д. Пуяна:

«... «Мир» – це холістична концепція, яка є ширшою за суто відсутність збройних конфліктів; вона пов'язана з викоріненням структурного насилля, що призводить до економічної та соціальної нерівності, а також з ефективною та недискримінативною повагою до всіх прав людини й розвитку» [95, с. 392].

Цей підхід є основним при розгляді миру як права людства, адже він є підґрунтям для захисту індивідуальних прав, але одночасно «парасолькою», що створює умови для користування ними.

Варто звернути увагу на те, що вченими висловлюються також аргументи проти визнання права на мир правом людини. Влучно узагальнив ці аргументи Г. Песес-Барба, який звів їх до такого: 1) належність права на мир групам чи народам призводить до невизначеності кінцевого бенефіціара, яким

¹¹ с. 633, там само.

має бути індивід, а виконавцем обов'язку його захищати є держава, що має право почати війну; 2) право на мир є фактично «супер-правом», яке охоплює інші права, позаяк включає в себе усі прояви суспільного життя, а тому втрачає сенс його захист; 3) це право може існувати та бути виконуваним лише між державами, тому що у внутрішньому праві воно не має сенсу; 4) відсутність політичної волі на міжнародному рівні до застосування збройної сили у разі міждержавної війни, крім того, існування «справедливої війни» робить неможливим існування права на мир [141, с. 172-173].

У цьому підрозділі дисертації буде здійснена спроба надати контраргументи до вищевказаних наукових поглядів. Однією з основних її тез є те, що обґрунтування на доктринальному рівні права людства на мир нівелює ці та подібні аргументи саме через інноваційність підходу до теоретичного розуміння права на мир та його суб'єкта. Крім того, сам Г. Песес-Барба зауважує, що у сучасному світі мир є умовою виживання людства, а також моральним зобов'язанням [141, с. 173], що підкреслює важливість цього дослідження.

Цінним для правової науки є розуміння причинно-наслідкового зв'язку між порушенням міжнародно-правових зобов'язань суверенними державами та порушеннями не тільки їхніх обов'язків перед світовою спільнотою, а й, що є надзвичайно важливим, прав людини. У контексті дисертації важливо проаналізувати взаємозалежність миру та дотримання прав людини, а також звернути увагу на те, що мир є правом людства, яке, за умови існування політичної волі та належного філософсько-правового обґрунтування, може бути забезпечено на глобальному рівні. Міркування щодо визнання права людства на мир, імовірно, не будуть утілені протягом найближчого часу, тому на цьому етапі дослідження буде здійснена спроба окреслити необхідні шляхи розвитку доктрини прав людини в контексті обґрунтування права людства на мир.

2.2.2 Міжнародне гуманітарне право і мир

Будь-які наукові дискусії навколо миру не були б можливими без згадки про війну і, відповідно, про міжнародне гуманітарне право. Існування «права війни» нашою думкою на думку про те, що має існувати й «право миру». Заглибившись в історичний контекст цього питання, можна побачити, що створення Женевських конвенцій¹² було обумовлено досвідом, яке людство отримало під час Другої світової війни, тобто повномасштабного міждержавного конфлікту, для уникнення або принаймні врегулювання якого у майбутньому створювалися ці конвенції. У 40 – 50-х рр. ХХ ст. міждержавні конфлікти були значно більш поширені, ніж збройні конфлікти неміжнародного характеру [208]. Власне завдяки такому стану речей Женевські та Гаазькі конвенції приділяють значну увагу т.зв. конвенційним війнам з оголошенням війни протилежними ворогуючими сторонами, що представляють уряди різних держав.

Щодо збройних конфліктів неміжнародного характеру, то вони згадуються тільки у спільній ст. 3 Женевських конвенцій. Важливим також є негативне сприйняття світовою спільнотою міждержавних збройних конфліктів, що зумовлене не тільки Женевськими конвенціями, а й Статутом ООН, ст. 1 котрого визначає дотримання миру однією з головних цілей Організації.¹³ У Статуті ООН також йдеться про обов'язок членів Організації утримуватися у міжнародних відносинах від загрози силою чи її застосування; це правило також є нормою звичаєвого міжнародного права [189, с. 425]. Зобов'язання не застосовувати агресію є імперативною нормою *jus cogens* [189, с. 99], а агресія є міжнародним злочином.

¹² Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у регулярних арміях; Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих і осіб, що потерпіли в корабельних аваріях, зі складу збройних сил на морі; Конвенція про поводження з військовополоненими; Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р.

¹³ Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду від 26.06.1945.

Після Другої світової війни кількість міждержавних збройних конфліктів постійно спадає. На початку XXI століття міжнародні конфлікти були майже відсутні, проте кількість внутрішніх конфліктів неміжнародного характеру навпаки почала зростати з 2010 р. після суттєвого спаду. Кількість осіб, які були змушені залишити свої домівки через причини, пов'язані зі збройними конфліктами, загальним рівнем насилля, переслідуваннями чи порушеннями прав людини, зросла з 65,3 мільйонів у 2015 р. [212]¹⁴ до 68,5 осіб у 2017 р. [212]. Половину з цих осіб складають діти. Україна входить до десятки країн з найбільшою кількістю внутрішньо переміщених осіб, кількість яких складає 2 мільйони. Світова спільнота витрачає значні кошти для організації нових місць проживання та процедур отримання належних документів для таких осіб, але варто замислитися не тільки над витратами міжнародних організацій. Вимушені переселенці втрачають можливості розвитку, цілі покоління випадають із суспільних процесів, а через брак освіти не можуть надолужити втрачене. Більш того, значна частина вимушених переселенців залишають території, на яких відбуваються збройні конфлікти, які не є або не визнані міждержавними.

¹⁴ Global Trends. Forced Displacement in 2015, UNHCHR

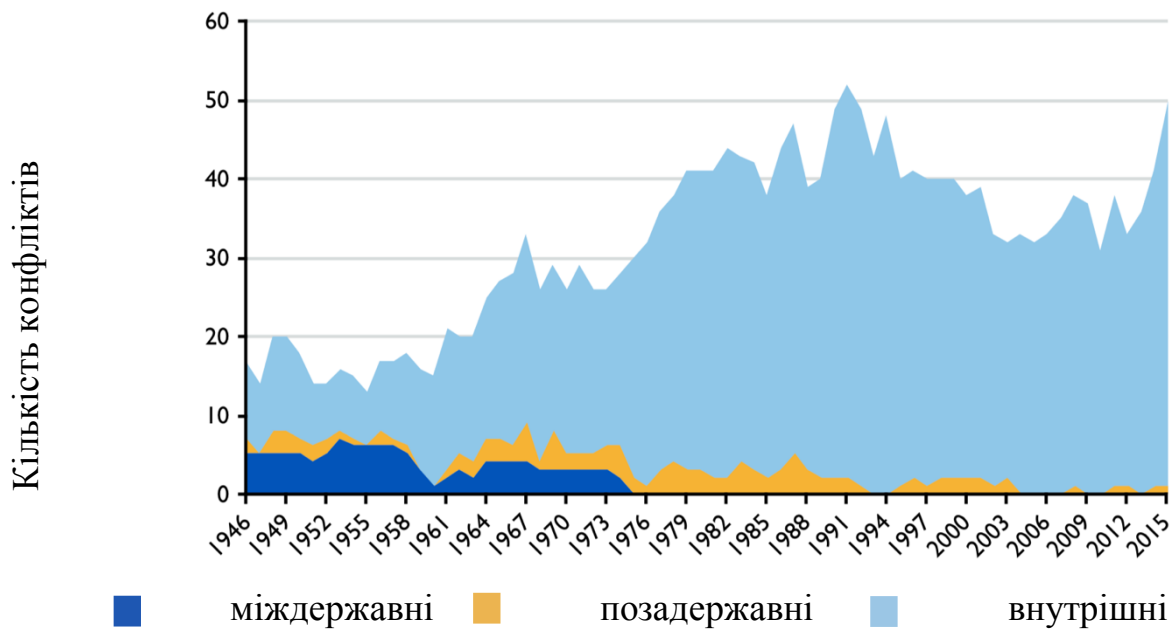

Рисунок 1. Кількість збройних конфліктів за типами конфліктів, 1946–2015 (за «Trends in Armed Conflicts, 1946–2015») [212, с.2]

Наведена на Рисунку 1 графіка наочно показує, що кількість внутрішньодержавних конфліктів зростає значно після Другої світової війни. Можна припустити, що так відбувається, не в останню чергу, через чітку визначеність і заборону міждержавних збройних конфліктів у міжнародному праві. Тому уряди деяких країн часто вдаються до використання конфліктів у третіх країнах для розв'язання суперечок між собою воєнним способом, т.зв. опосередкованих воєн. Достатньо навести приклад війни на Кубі (1953–1959 рр.), різні періоди війни в Афганістані, де СРСР та США й інші країни підтримували різні сторони конфлікту, фактично перебуваючи у стані війни між собою. Після 1991 р. такий механізм ведення війни через посередників призвів до зменшення кількості міждержавних конфліктів *de iure*, але до збільшення таких конфліктів *de facto*. Замість оголошення війни деякі уряди йдуть шляхом підтримки т.зв. повстанських груп, що дестабілізують ситуацію в іншій країні. Як зазначає у цьому контексті П. Маланчук:

«У сучасному світі держави не часто намагаються поширити свою територію шляхом збройного завоювання територій інших держав.

Вони вважають за краще підвищити свій вплив через захоплення фракцій, що поділяють їхню ідеологію, до захоплення або утримування влади в інших державах. Існування ідеологій, що перетинають кордони, не лише робить громадянські війни частішими. Воно ще й підсилює загрозу переростання громадянських воєн у війни міжнародні, оскільки норми міжнародного права щодо участі іноземних держав у громадянських війнах визначено не настільки чітко, як норми, що забороняють міжнародні війни» [189, с. 437].

Власне на останній аргумент варто звернути особливу увагу, адже він наголошує, хоч і завуальовано, на невідповідності міжнародного права, що регулює право війни, сучасним умовам. З формально-юридичної точки зору, застосування міжнародного гуманітарного права є досить обмеженим і часто зводиться до дискусій про легітимність вимог про самовизначення націй та народів, хоча за такими вимогами досить часто стоїть небажання урядів вести відкриту конвенційну війну, що створює латентний міжнародний характер збройного конфлікту. Сучасні конфлікти в Сирії та Україні є яскравими тому прикладами. Крім того, Рада Безпеки ООН, будучи залежною від п'яти постійних членів, фактично залишається паралізованою і не може приймати рішення щодо проблем, для вирішення яких і була створена ООН.

Варто згадати ключову справу Міжнародного суду ООН щодо законності погрози або застосування ядерної зброї¹⁵ [20]. У цьому дорадчому рішенні Суд визнає, що міжнародне право прав людини може застосовуватися у час воєнного конфлікту, оскільки його положення визначають відносини між державою та громадянами. Проте міжнародне гуманітарне право все ж є *lex specialis* щодо права прав людини. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права надає захист, що не припиняється під час війни, за винятком випадків, передбачених статтею 4 Пакту [168, с. 49]. Це рішення є також

¹⁵ Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons, 35 I.L.M. 814, 831 (1996).

важливим з огляду на увагу, яка приділяється роздумам про необхідність збереження людства, дій на користь людства тощо. Як зазначає Е. Кассімаціс, міжнародне гуманітарне право та міжнародне право прав людини мають багато спільного між собою, зокрема те, що обидва режими містять норми обов'язкового та абсолютного характеру [86, с. 628]. Він також наголошує, що міжнародне гуманітарне право дуже активно використовує поняття «людство» [86, с. 628].

Неналежний рівень урегульованості збройних конфліктів неміжнародного характеру та недієвість механізмів захисту міжнародного миру через Раду Безпеки ООН призводить до ситуації, коли у таких конфліктах відбуваються масштабні порушення прав людини. Зокрема, порушення прав людини є можливим через існування механізмів відступу від зобов'язань у сфері захисту прав людини. Проте Р. Алямкін зазначає: «Договори у сфері захисту прав людини продовжують діяти навіть під час збройних конфліктів» [168, с. 50]. Знову ж таки, йдеться про основні міркування гуманності, що виходять із потреби забезпечення існування людства.

Питання співвідношення миру та війни є проблемою, яка стосується людства в цілому, що володіє правом на мир, котре уряд може порушити, почавши війну. Якщо проводити паралелі з міжнародним правом прав людини, то його основною задачею є охорона і захист особи та посилення її здатності протистояти державі, хоча *raison d'être*¹⁶ останньої й має бути забезпечення прав своїх громадян. Отже, *raison d'être* світового співтовариства є забезпечення права людства на мир. Тому ця концепція відповідає підходам, котрі становлять основу доктрини прав людини.

¹⁶ З франц. – «смісл існування».

2.2.3 Право на мир у міжнародних документах «м'якого права»

У документах міжнародного права питання миру часто згадується в преамбулах, а також статтях, що окреслюють цілі і завдання діяльності міжнародних організацій та світової спільноти. Дослідники права на мир зазначають, що «викорінення війни, насилля та збройних конфліктів було й залишається політичною та гуманітарною метою глобальної спільноти» [142, с. 149]. Питання забезпечення миру, освіти заради миру та пов'язаних питань висвітлені у значній кількості резолюцій та рішень міжнародних організацій. Засадничі документи т.зв. «м'якого права», в яких також відображається ця тенденція, проаналізовані нижче.

Одним з важливих елементів у конструюванні розуміння підходів міжнародного миру та встановлення взаємозв'язку з правами людини став *Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі* 1975 р. [29]. Пункт V закріпив зобов'язання держав-учасниць використовувати лише мирні засоби врегулювання спорів (процесуальний аспект права на мир). У п. VII зазначається, що держави-учасниці визнають загальне значення прав людини і основних свобод, повага до яких є суттєвим чинником миру, справедливості й благополуччя, необхідних для забезпечення розвитку дружніх відносин і співпраці між ними, так само як і між усіма державами. Визнання дотримання прав людини «суттєвим чинником» миру є важливим з огляду на розуміння взаємозв'язку між ними, а також через консенсусний характер ухвалення рішень у ОБСЄ (раніше – НБСЄ). Вочевидь, у цьому документі не йдеться про право на мир, але ключове значення надається його процесуальному аспекту, а саме – мирному врегулюванню спорів. Використання виключно зобов'язань «м'якого права» у поєднанні з консенсусним способом прийняття рішень дозволяє відігравати особливу роль у регіоні у забезпеченні прав людини та моніторингу їх порушень, зокрема й права на мир.

Згодом в 1978 р. Генеральна Асамблея ООН вперше визнала право на мир у *Декларації про підготовку суспільств до життя в мирі* (A/RES/33/73).¹⁷ Декларація відзначає, що мир між народами є основним благом людства і необхідною умовою розвитку. Декларація апелює до всіх держав і міжнародних організацій, щоб вони всілякими способами сприяли реалізації цього права. Варто також згадати, що в преамбулі до цієї Декларації констатується право осіб, держав і людства на життя в мирі. Далі в частині I § 1 також визнається невід'ємне право на життя в мирі, що належить людським особам і народам (*nations*), без будь-яких обмежень. Повага до цього права описана як необхідна умова прогресу всіх народів у всіх сферах життя. Хоча такий опис не означає нормативного визнання права на мир, однак він є першим кроком до цього.

Тільки в разі дотримання і непорушення миру усередині держави й на міжнародному рівні можливим буде підвищення стандартів життя і поступовий розвиток прав людини, а також їх ефективніша охорона. Як кореспондуючий обов'язок держав в частині I § 5 Декларації вказується обов'язок охорони права народів та націй на самовизначення, права держав на незалежність, рівність, суверенітет, територіальну цілісність та непорушність кордонів, а також права на визначення власного шляху розвитку без інтервенції чи втручання у внутрішні справи з боку інших держав.

У частині I Декларації вказується важлива ознака права на мир, а саме його належність різним поколінням людей. Вона є принциповою ознакою прав третього покоління, що відрізняє їх від індивідуальних прав, які, як правило, припиняються зі смертю людини.

¹⁷ В українському перекладі назва Декларації звучить як «Декларація про виховання народів у дусі миру», що є дослівним перекладом назви з російської (Декларация о воспитании народов в духе мира), проте назва Декларації іншими офіційними мовами ООН звучить як Declaration on the Preparation of Societies for Life in Peace (англійською), Déclaration sur préparation des sociétés à vivre dans la paix (французькою), Declaración sobre la preparación de las sociedades para vivir en paz (іспанською), тому у цій дисертації буде використано переклад на українську з англійської, адже російський варіант назви суттєво відрізняється від інших офіційних мов ООН та дещо викривляє зміст; UN General Assembly, *Declaration on the Preparation of Societies for Life in Peace*, 15 December 1978, A/RES/33/73

Важливим документом є також *Декларація про право народів на мир* 1984 р. (A/RES/39/11),¹⁸ [18] в якій йдеться про те, що мир має першочергове значення не тільки для матеріального добробуту і розвитку окремих країн, а й для повної реалізації прав людини і основних свобод. Досягнення міцного миру є основною умовою виживання людства, тому Декларація також визнає, що всі народи (*peoples*) мають священне право на мир, а дотримання цього права є фундаментальним обов'язком кожної країни, що передбачає також ліквідацію погрози війною та усунення застосування сили у міжнародних суперечках, врегулювання їх мирними способами [136, с. 240-241]. Крім того, у п. 4 міститься заклик до усіх держав та міжнародних організацій докласти зусиль щодо впровадження права народів на мир через ухвалення відповідних заходів на національному та міжнародному рівні.

Визнання у цій Декларації права народів на мир є, скоріше, формальним та символічним, аніж юридичним, проте мир як право народів було закріплено на рівні ООН, що дозволило у подальших документах піти трохи далі у закріпленні та чіткішому визначенні цього права.

Наступним важливим документом стала *Декларація щодо встановлення ООН фактів у сфері підтримання міжнародного миру та безпеки* 1991 р. (A/RES/46/59)¹⁹ [15]. Ця Декларація важлива для розуміння інструментів забезпечення миру, у преамбулі якої наголошується, що здатність ООН підтримувати міжнародний мир і безпеку значною мірою залежить від належної інформації, а також ідеться про принципи збирання інформації та необхідність співпраці між державами для створення можливостей отримання неупереджених та об'єктивних фактів. З операційної точки зору, варто також згадати *Декларацію про посилення співпраці між ООН та регіональними угодами чи органами щодо підтримання міжнародного миру та безпеки* 1994

¹⁸ UN General Assembly, *Declaration on the Right of Peoples to Peace*, 12 November 1984, A/RES/39/11

¹⁹ UN General Assembly, *Declaration on Fact-finding by the United Nations in the Field of the Maintenance of International Peace and Security: resolution / adopted by the General Assembly*, 9 December 1991, A/RES/46/59

р. (A/RES/49/57)²⁰ [16]. У ній йдеться про важливість співпраці між ООН та регіональними організаціями, а також наголошується на ролі останніх у дотриманні миру та безпеки у відповідних регіонах світу.

Черговими документами у вказаній сфері стали *Декларація і Програма дій щодо культури миру* 1999 р. (A/RES/53/243)²¹ [14]. У цих документах чітко простежується зв'язок між миром та правами людини, правом на розвиток, принципами свободи, справедливості, солідарності тощо. Важливо звернути увагу на те, що культура миру у Декларації є концептом всеосяжним, можливо навіть занадто неконкретним. Але, з іншого боку, в ній зазначається про необхідність співпраці між урядами, громадянським суспільством, освітянами, а також про багатовимірність такої співпраці: від локального до міжнародного рівня. Можна зробити висновок, що культура миру є справою усього людства, об'єднаного в різних організаційних формах (громадські організації, уряди, міжнародні організації тощо).

Надзвичайно важливою сходинкою до юридичного визнання права на мир була необхідність ухвалення *Декларації про право на мир*. Підготовка включала багаторічні обговорення та підготовку різних варіантів тексту. Слід виокремити експертну зустріч у Лас-Пальмас-де-Гран-Канарія, Іспанія у 1997 р. за підтримки ЮНЕСКО, на якій було визнано «інтимний зв'язок між правами людини та миром відповідно до міжнародного права прав людини» [96, с. 102], а також що «право людини на мир має бути визнано, гарантовано і захищено на міжнародному рівні шляхом підготовки та ухвалення *Декларації про право людини на мир*» [96, с. 102]. Пізніше того самого року відбулась зустріч в Осло, Норвегія, де було створено проект вказаної Декларації. Обговорення та узгодження позицій держав тривало багато років. Підготовча робота та міжнародні обговорення завершилися 19 грудня 2016 р., коли

²⁰ UN General Assembly, *Declaration on the Enhancement of Cooperation between the United Nations and Regional Arrangements or Agencies in the Maintenance of International Peace and Security: resolution / adopted by the General Assembly*, 17 February 1995, A/RES/49/57.

²¹ UN General Assembly, *Declaration and Programme of Action on a Culture of Peace: resolutions / adopted by the General Assembly*, 6 October 1999, A/RES/53/243.

Генеральною Асамблеєю ООН була ухвалена більшістю держав-членів Декларація про право на мир (A/RES/71/189)²² [16].

Дослідники права на мир К. Г. Фернандес та Д. Пуяна називають прийняття цієї Декларації «кроком, ... який може бути значущим для прийдешніх поколінь» [95, с. 384], що «дасть Людству... надзвичайно потрібне послання про мир та надію [... та] стане маленьким кроком уперед до виконання урочистих обіцянок, зроблених у 1945» [95, с. 385]. Вони описують багато складнощів у підготовці тексту Декларації, який в початковому варіанті ст. 1 містив посилання на суб'єкта права на мир – народи (peoples) [95, с. 385]. Проте під впливом деяких держав-учасниць Рада ООН з прав людини, яка готувала документ, залишила таке формулювання фінального варіанту ст. 1 Декларації: «*Everyone has the right to enjoy peace such that all human rights are promoted and protected and development is fully realized*». Офіційного перекладу українською мовою ще, на жаль, немає, тому для більш точного перекладу варто звернутися також до офіційного тексту російською: «*Каждый имеет право жить в мире в условиях поощрения и защиты всех прав человека и полной реализации развития*».

К. Г. Фернандес та Д. Пуяна звертають у зв'язку з цим увагу на зміну формулювання з «*right to peace*» на «*right to enjoy peace*». Вони зазначають, що додавання слова «*enjoy*» змінює акценти, перетворюючи право на мир, скоріше, на уповноваження (*entitlement*) [95, с. 393], а відтак – виводить його з каталогу прав людини. У перекладі українською формулювання «*right to enjoy something*», що зустрічається також в інших документах про права людини, зазвичай використовують як «*право на щось*» або «*право на користування чимсь*». Як бачимо вище, у російському перекладі ця особливість англійського тексту не відображена. Наприклад, ч. 1 ст. 14 Загальної декларації прав людини у англійському варіанті містить розрізнення між «*right to something*» і

²² UN General Assembly, *Declaration on the Right to Peace: resolution / adopted by the General Assembly, 2 February 2017, A/RES/71/189.*

«*right to enjoy something*», проте офіційний український переклад такої різниці не відображає. Англійсько-український юридичний словник подає переклад терміна «*enjoy*» як «володіти, користуватися», «*enjoyment of legal right*» перекладається як «*володіння (користування) правом*» [183]. Отже, точнішим буде переклад не «кожен має право на мир», а «кожен має право на користування миром, за якого всі права людини підтримуються та захищаються і розвиток повністю реалізований».

Згадані вище вчені аналізують далі різницю між «*to have right to something*» та «*to be entitled to something*» [95, с. 393-394], наводячи також французькі та іспанські варіанти текстів, які підтверджують різницю. У російських або українських перекладах переважно не роблять різниці й перекладають «*to be entitled to something*» як «мати право», на чому також наголошується у навчальному посібнику «Англійська мова в міжнародних документах з прав людини» [169, с. 37]. Доцільно навести приклад, що його наводять автори, ст. 22 Загальної декларації прав людини, яка англійською звучить так: «*Everyone, as a member of society, has the right to social security and is entitled to realization, through national effort and international co-operation...*» [95, с. 394], тобто фактично вжито два присудки, але в офіційному тексті українською слово «*entitled*»²³ взагалі зникло: «*Кожна людина як член суспільства має право на соціальне забезпечення і на здійснення необхідних для підтримання її гідності і для вільного розвитку її особи прав...*».²⁴ Ця відмінність є суттєвою, адже, як вже зазначалося вище, вжиття іншої конструкції свідчить про те, що йдеться не про право людини, а про щось інше: можливість користування, набуття, повноваження тощо, а отже, стандарти захисту є нижчими, про що теж непрямо свідчить формулювання, вжите у статті К. Г. Фернандеса та Д. Пуяни: «*Держави-члени мають зробити*

²³ Entitled: який має право на певну дію; entitlement: надання права (на щось) за: Карабан В. І. Англійсько-український юридичний словник / В. І. Карабан. – Вінниця: Нова книга, 2004. – 1088 с.

²⁴ Загальна декларація прав людини, прийнята і проголошена резолюцією 217А(III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015

крок уперед щодо просування миру через ухвалення декларації, яка визнає право людини на мир або принаймні право на користування миром («right to enjoy peace»))» [95, с. 392].

Незважаючи на дискусійність формулювання, Декларація про право на мир є значним досягненням людства.

У контексті досліджуваного права людства на мир важливо звернути увагу на те, що у преамбулі вказано на відповідальність теперішніх поколінь перед прийдешніми за збереження миру. Належність права людства на мир різним поколінням є однією з його відмінних ознак. Існування Декларації про право на мир підіймає рівень дискусії з винятково теоретико-філософської до юридично визначеної з потенціалом до захисту цього права.

Проаналізовані документи «м'якого права» можуть видаватися мало практичними чи корисними з точки зору захисту права людства на мир. Проте, як влучно зазначає П. Маланчук, укладання таких угод «*часто сприяє консенсусу, досягти якого інструментами «жорсткого права» набагато важче»* [189, с. 94]. Саме тому декларації часто стають першим кроком до формування вже конвенційних механізмів захисту прав людини, або до поглибленого регіонального захисту. Докладний аналіз (часом кожного слова) має значення для розуміння напрямів розвитку міжнародного розуміння права, у тому числі права на мир, та формування консенсусу у цьому важливому питанні, яке стосується всього людства.

2.2.4 Право на мир у регіональних документах

На відміну від Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод Ради Європи, яка є основним документом щодо захисту прав людини на європейському континенті та фокусується на правах індивідуальних, африканська та азійська регіональні системи захисту прав людини надають великого значення також правам груп, народів та націй та визнають право на

мир. У той же час американська система захисту прав людини не згадує право на мир серед каталогу прав людини.

2.2.4.1 Африканська система

Ухвалена у 1981 р. Організацією африканської єдності (з 2002 р. – Африканський союз) *Африканська хартія прав людини і народів* стала першим і наразі єдиним обов'язковим міжнародним документом, який визнає солідарні права народів, зокрема право на мир, розвиток, самовизначення, довкілля тощо, що є втіленням африканської філософії убунту, яка розглядає людину без відриву від спільноти [167, с. 453].

Частина 1 ст. 23 Африканської хартії передбачає, що всі народи повинні мати право на національний та міжнародний мир і безпеку. З метою посилення миру, солідарності та дружніх відносин, ч. 2 цієї статті передбачає право на притулок кожному та заборону використання територій для диверсійної чи терористичної діяльності. Згадані раніше дослідники К. Г. Фернандес та Д. Пуяна зазначають: *«Визнання права африканських народів на мир має розглядатися як спільне прагнення всіх народів світу»* [96, с. 89]. Проте вони теж ставлять під сумнів можливості забезпечення права на мир, позаяк Африканська хартія не передбачає достатньо вказівок щодо впровадження цього права [96, с. 90].

Досить важливим є визнання права на мир ст. 10 *Протоколу до Африканської хартії прав людини і народів щодо прав жінок*. Видається доцільним процитувати цю статтю повністю:

«Стаття 10. Право на мир

1. Жінки мають право на мирне існування та право брати участь у заохоченні та підтриманні миру.

2. Держави-учасниці вживають всіх необхідних заходів для забезпечення більш широкої участі жінок:

- a) у програмах освіти для миру та культури миру;
- b) у структурах та процесах запобігання конфліктам, їх управління та вирішення на місцевому, національному, регіональному, континентальному та міжнародному рівнях;
- c) у місцевих, національних, регіональних, континентальних та міжнародних структурах, що приймають рішення, для забезпечення фізичного, психологічного, соціального та правового захисту шукачів притулку, біженців, репатріантів та переміщених осіб, зокрема жінок;
- d) на всіх рівнях структур, створених для управління таборами та поселеннями шукачів притулку, біженців, репатріантів та переміщених осіб, зокрема жінок;
- e) у всіх аспектах планування, формулювання та реалізації пост-конфліктної реконструкції та реабілітації.

3. Держави-учасниці вживають необхідних заходів для суттєвого скорочення військових витрат на користь витрат на соціальний розвиток в цілому та на сприяння жінкам зокрема».²⁵

Вочевидь, необхідність окремого визнання права на мир у Протоколі до Африканської хартії щодо прав жінок зумовлена підвищеною вразливістю жінок до порушення права на мир. Жінки найбільше страждають від т.зв. неконвенційних воєн, адже тоді війна проходить прямо через оселі та помешкання осіб. Крім того, статистика згвалтувань під час збройних конфліктів останніх декад в Африці вражає. Жінки, крім втрат, які приносить відсутність миру для всіх, зазнають жахливих страждань від сексуального насилля [244]. Саме з цих міркувань визнання права жінок на мир у Протоколі до Африканської хартії є надзвичайно важливим. Дослідження також вказують

²⁵ Цит. за: *Human Rights in International Law. Basic Texts*. 3rd ed., Council of Europe Publishing, 2007.

на те, що згвалтування продовжуються й після завершення воєнних дій [244], що ще раз підтверджує тезу щодо неможливості розуміння миру виключно як відсутності війни. Стаття 10 згаданого Протоколу згадує про необхідність вжиття заходів для залучення жінок до освіти щодо культури миру та відновлення миру загалом. Вони відіграють центральну роль у боротьбі за мир [244], адже найбільше страждають від його відсутності.

Право на мир у розумінні африканської доктрини прав людини є правом колективним і стосується народів та груп, зокрема жінок. Африканський континент потерпає від воєн та внутрішніх збройних конфліктів [90] значно більше, ніж будь-яка інша частина світу. Можливо саме тому тут право на мир визнано в обов'язковому до виконання документі.

2.2.4.2 Азійська система

Асоціація держав Південно-Східної Азії (АСЕАН), що об'єднує десять держав (Філіппіни, Малайзія, Індонезія, Сінгапур, Таїланд, Бруней Даруссалам, В'єтнам, Лаос, М'янма, Камбоджа) [227] 17–18 листопада 2012 р. ухвалила *Декларацію прав людини АСЕАН*. Стаття 38 Декларації звучить так:

«Стаття 38. Право на мир

Кожна людина та народи АСЕАН мають право користуватися миром (right to enjoy peace) в рамках системи АСЕАН з питань безпеки та стабільності, нейтралітету та свободи, з тим щоб усі права, викладені в цій Декларації, могли бути повністю реалізовані. З цією метою держави – члени АСЕАН повинні продовжувати зміцнювати дружбу і співробітництво з метою сприяння миру, гармонії і стабільності в регіоні» [1].²⁶

²⁶ ASEAN. *Human Rights Declaration (AHRD) and the Phnom Penh Statement on the Adoption of the AHRD*. 2013.

Доречно зауважити, що формулювання «право користуватися миром» (*right to enjoy peace*) перейшло з Декларації прав людини АСЕАН до Декларації про право на мир ООН [96, с. 97]. Докладний аналіз цього формулювання зроблено у підрозділі 2.2.3.

Право на мир у Декларації прав людини АСЕАН належить як особі, так і народам, тобто має дуальний характер. Це важливо для подальшого аналізу суб'єктів права на мир. Крім того, формулювання ст. 38 вказує на причинно-наслідковий зв'язок між правом на мир та правами людини: «Кожна людина та народи АСЕАН мають право користуватися миром ..., з тим щоб усі права, викладені в цій Декларації, могли бути повністю реалізовані». На цьому зв'язку має ґрунтуватися розуміння права людства на мир як необхідної умови для повної реалізації та непорушності прав людини та основних свобод.

Проаналізовані документи щодо прав людини у регіональних системах захисту прав людини дозволяють зробити висновок щодо різного підходу до визначення права на мир і особливо його суб'єктів. Відсутність єдності думок щодо цього питання не є ознакою малозначності цього права – скоріше, доречно говорити про те, що концепція права на мир перебуває у стадії активного розвитку, саме тому її дослідження є надзвичайно актуальним для розвитку доктрини прав людини.

2.2.5 Людство як суб'єкт права на мир

Процес визнання права людини на мир ніколи не був простим і досі є далеким від завершення, причому немає єдності у підходах щодо суб'єкта цього права. Регулювання вказаного права в міжнародному праві має довгу історію. Визнання миру як *conditio sine qua non* для реалізації прав людини призвело до потреби визнати мир правом людини, принаймні в теорії права. Сучасний підхід до розуміння права на мир «заснований на взаємозв'язку

права на життя і прав людини, миру і розвитку, поняття людської гідності, ролі жінок у відбудові миру й важливості запобігання збройних конфліктів відповідно до Статуту ООН й інших резолюцій ООН та міжнародного права» [142, с. 149-150]. Як зауважує Я. Нагурни, «мир є істотним виміром спільного блага цілого людства і як такий пов'язується з дотриманням прав людини» [136, с. 238]. У багатьох документах «м'якого права» мир був визнаний необхідною умовою для реалізації права на життя. Отже, немає сумнівів, що мир є однією з головних потреб людства. Ключовою проблемою цієї концепції завжди був суб'єкт цього права. Далі здійснено спробу обґрунтувати те, що таким суб'єктом може бути лише людство.

Доцільно звернути увагу на міркування Г. Лаутерпахта щодо проблем, які можуть виникнути у разі бажання захистити окрему групу під час збройного конфлікту [196, с. 416-417]. Нею може бути не тільки національна меншина, а й народ чи нація. Особливий захист групи може призвести до її об'єктивізації та, врешті-решт, до ще більшого порушення прав її членів. Він звертав увагу на необхідність захисту прав окремої людини, адже порушення цих прав *«може вразити моральні принципи людства»* [196, с. 416]. Г. Лаутерпахт говорив про захист людини через злочини проти людства, його основною ідеєю була цінність індивіда, окремої людини, яка може бути поставлена під загрозу у разі надання більшої охорони групі. Натомість Р. Лемкін більше уваги приділив захисту саме груп, адже, на його думку, права людини порушувалися саме через її належність до певної окресленої групи [196]. Складність сучасного світу не дозволяє зосередитися на захисті прав певної групи, адже часто досить складно, якщо взагалі можливо, чітко окреслити цю групу, але недостатньо буде також говорити про порушення прав лише однієї особи, бо порушення є масовими. У таких випадках варто говорити про людство, позаяк це поняття не дискримінує за будь-якою ознакою та не створює протистояння між групами, що є надзвичайно важливим у час радикалізації деяких релігійних і політичних груп.

Визнання людства суб'єктом права на мир видається цілком виправданим, адже у такому випадку буде відсутній поділ на групи, а захист буде надаватися усім людям, незалежно від будь-яких ознак. Не погодитись можна лише з тим, що захист прав однієї людини є ефективнішим, ніж прав людства, позаяк у масштабних порушеннях, які трапляються під час збройного конфлікту, часто неможливо забезпечити права лише однієї особи. Використання механізмів міжнародного захисту прав потенційно буде ефективнішим, якщо основним бенефіціаром права на мир буде людство, вочевидь, не забуваючи про права окремої людини.

У глобалізованому світі збройні конфлікти не можуть бути ізольовані кордонами держав чи окремих територій, оскільки держави, які навіть не є сторонами конфлікту, відчують наслідки цієї ситуації: економічні проблеми, наплив мігрантів, а також проблеми в комунікації. Відтак, відповідним суб'єктом права на мир має визнаватися людство, оскільки тільки забезпечуючи мир у глобальному масштабі, можна визнати, що кожна людина має також забезпечене право на мир.

Порушення цього права на території однієї держави спричиняє непередбачувані наслідки далеко поза межами цієї держави, у тому числі порушення прав людини.²⁷ У зв'язку з цим суб'єктом права має визнаватися людство, тобто усі люди, адже тоді порушення цього права буде суперечити інтересам захисту прав кожної людини. Визнання людства суб'єктом цього права призведе до викорінення практики обґрунтування порушення миру необхідністю захисту прав людини.

Права людини і мир є взаємопов'язаними: порушення прав людини може стати каталізатором чи причиною збройного конфлікту, котрий, у свою чергу, призводить до порушення прав людини. Це порочне коло створює загрозу

²⁷ Прикладом можуть бути міграційна криза в ЄС через конфлікт у Сирії, вплив економічних санкцій на економіку країн ЄС та США через агресію Російської Федерації – обидва конфлікти не визнані Радою Безпеки ООН як міжнародні.

нормальному існуванню суспільств, що визнається міжнародною спільнотою, тому таке велике значення надається праву на мир.

У тих працях, де право на мир описується серед прав третього покоління, воно згадується як необхідна умова для охорони й захисту основних прав людини. Право на мир визнано першим елементом для побудови ефективної системи охорони прав людини, позаяк воєнний стан природно суперечить можливості забезпечення добра для особи. Без забезпечення права на мир право людини на життя і його захист стає абсолютно невиконуваним, незалежно від наявності численних міжнародних договорів про захист цивільного населення, визначення правил ведення війни тощо, адже кожна особа, що мешкає в сфері воєнних дій не може бути впевненою у безпеці та захисті свого життя.

2.3 Право людства на здорове довкілля

2.3.1 Взаємозв'язок здорового довкілля та прав людини

Кліматичні зміни, забруднення, природні катаклізми, посилені шкідливим впливом людської діяльності протягом останніх десятиліть призвели до зміни ставлення суспільства до довкілля. Потужні зміни природних умов життєдіяльності відчутні в усіх куточках планети. Вказані трансформації підштовхнули людство до усвідомлення необхідності урегулювання правил діяльності промисловості, а також широкого обговорення екологічних прав. Як доречно зазначає Р. Братспіс:

«Зміна клімату все більше перешкоджає реалізації фундаментальних, міжнародно-визнаних прав людини, в тому числі права на життя, на здоров'я, на культуру, на їжу, на самовизначення, на власність та на розвиток. Ця тенденція буде продовжуватися. Найбідніші та

найуразливіші постраждають найперше і, можливо, найбільше, але в кінцевому підсумку криза торкнеться всіх нас» [82, с. 34].

Проте визнання екологічних прав людини є тривалим і складним процесом, тому що вимагає певної зміни підходів до розуміння концепції прав людини [188, с. 67]. У процесі такої трансформації наукових поглядів важливо брати до уваги те, що однією із ключових особливостей екологічних прав є спрямованість їх захисту не тільки на нинішні, а й на майбутні покоління [188; 113].

Крім того, важливим є те, що проблеми довкілля вкрай складно обмежити державними кордонами, тому питання правового регулювання суспільних відносин, пов'язаних із забезпеченням права на здорове довкілля, досить широко окреслені у документах міжнародного права. Хоча вказана проблематика знаходить своє відображення і на національному рівні, де в законодавстві більшості країн теж визначені правила користування довкіллям, а також почасти – екологічні права людини. Так, станом на 2015 рік понад 100 держав закріпили право людини на безпечне або здорове довкілля у своїх конституціях [82, с. 43]. Конституція України у ст. 50 теж визнає таке право:

«Стаття 50. Кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена».

Отже, в українському законодавстві питання співвідношення здорового довкілля та прав людини урегульовано на рівні Конституції, що є надзвичайно важливим. У підрозділі 1.4 дисертації згадувалося про вибір термінології щодо поняття «здорове» довкілля: «безпечне» довкілля встановлює нижчий стандарт

захисту, ніж «здорове». В українській правничій науці обговорюється також поняття «сприятливого» довкілля [180, с. 19]. Проте не видається доцільним вдаватися до дискусій щодо понять. Мета – досліджувати права з позиції *lex ferenda* – вимагає щонайвищих стандартів захисту прав людини та людства, тому тут і далі буде вживатися термін «здорове довкілля».

Проте визнання права на здорове довкілля правом людини може призвести до деяких недоліків. Наприклад, Р. Братспіс, посилаючись також на інших учених, зазначає, що, хоча визнання права на здорове довкілля дозволить особі вимагати його захисту, проте небезпека полягає у значній складності його забезпечення. Така ситуація може призвести до занадто високих очікувань і подальшого розчарування в доцільності існування цього права [82, с. 43].

Ще однією проблемою може бути визначення у ч. 1 ст. 50 Конституції України «кожного» суб'єктом цього права, що означає його індивідуальну сутність, а також ставить вказане право в один ряд з іншими правами людини. Проблемність такого підходу полягає у фактичній неможливості забезпечення права на здорове довкілля для однієї особи, тому що це право по суті є колективним і має бути забезпечено для певного кола осіб. В іншому разі необхідно буде визнати, що це право є невиконуваним.

Доречно звернути увагу на те, що українські дослідники пропонують розглядати це право у поєднанні з іншими правами, передбаченими Конституцією України [див., напр.: 180; 174; 190]. Наприклад, Г. В. Анісімова вважає за необхідне розглядати право, передбачене ст. 50 Конституції України, у поєднанні зі ст. 14 (щодо права власності на землю) та ст. 27 (щодо права на життя), які нерозривно пов'язані з правом на здорове довкілля [76, с. 51]. Дійсно, право на життя безпосередньо залежить від стану навколишнього середовища, тобто можна погодитися з твердженням дослідниці в цій частині. Але право приватної власності на землю досить умовно можна пов'язати з правом на здорове довкілля.

У разі використання підходу, запропонованого Г. В. Анісімовою та іншими вченими, виникне проблема несумісності (*noncompossibility*) між різними правами, про яку пише Р. Хайкс [113, с. 1347]. Він звертає увагу на те, що права людини та екологічні права можуть бути несумісними, адже для їхнього захисту та повного забезпечення часом потрібне виконання різних – можливо суперечливих – обов’язків зобов’язаних сторін. Доцільніше буде розглядати право на здорове навколишнє середовище так само, як право на мир: як своєрідний «парасольковий концепт», що захищає інші права людини, а також є підґрунтям для їх повної реалізації.

Конституція України фактично йде тим шляхом правового регулювання зазначеної сфери, що відображений в міжнародних документах, виокремлюючи, по суті, два екологічних права, які можна об’єднати у право на здорове довкілля. Такими окремими правами є право на сприятливе навколишнє середовище та на доступ до інформації про довкілля. Учені теж виділяють процесуальні екологічні права, тобто право на судовий захист у разі порушення права на здорове довкілля [188, с. 75]. У подальшому в дисертації аналізуватимуться документи, в яких закріплені різні частини права на здорове довкілля, але зазначимо, що їх необхідно розглядати у нерозривній єдності. Тобто усі три названі права складають у своїй сукупності право на здорове довкілля.

Крім того, Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища»²⁸ містить окремий розділ II «Екологічні права та обов’язки громадян». Статті цього розділу в цілому повторюють положення ст. 50 Конституції України, розширюючи гарантії захисту екологічних прав з більш докладним описом механізму їх захисту. Важливо зазначити, що, на відміну від Конституції, в Законі йдеться саме про права громадян. Таке положення Закону звужує право людини на здорове довкілля (або термінологією українського законодавства – право на безпечне для здоров’я навколишнє

²⁸ Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25.06.1991 № 1264-ХІІ

середовище), обмежуючи коло суб'єктів лише громадянами України, що прямо суперечить положенню ст. 22 Конституції, яка забороняє звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів.

Загальновідомо, що зміна природних кліматичних процесів ставить під загрозу існування окремих острівних держав, а відтак – і їхніх мешканців, які втрачають, крім усього іншого, власну державу, яка є первинним суб'єктом захисту їхніх прав [див., напр.: 144; 84; 109]. Крім того, забруднення довкілля впливає на можливість проживання на певних територіях, що порушує право на особисте та сімейне життя необмеженого кола осіб. Значну судову практику з цього питання напрацював ЄСПЛ, правові позиції якого буде проаналізовано у Розділі 3 цього дисертаційного дослідження.

Щодо практики інших міжнародних судів, то вона підтверджує, що охорона довкілля є *conditio sine qua non* для численних прав людини, в тому числі права на життя та здоров'я [82, с. 52-53]. Регіональні системи захисту прав людини, особливо африканська, свідчать про колективний характер права на здорове довкілля.

Узагальнюючи вищевикладене, можна сказати, що відкритим у наукових дослідженнях залишається питання визначення суб'єкта права на здорове довкілля, а також встановлення його місця в ієрархії прав людини. Саме тому метою цього дослідження є обґрунтування ідеї про належність права на здорове довкілля всьому людству. Такий підхід видається наразі найбільш виправданим. Право людства на здорове довкілля є об'єктивно співзалежним з іншими правами людини, адже для власне існування людини необхідні чисті повітря, вода та земля.

2.3.2 Право на здорове довкілля у міжнародних документах «м'якого права»

Право на здорове довкілля визнане юридичною наукою та частково дістало відображення в обов'язкових документах щодо прав людини, хоча більшість міжнародних документів, у яких йдеться про довкілля, все ж належать до «м'якого права». Угоди про права людини переважно взагалі не містять норм про довкілля, як, наприклад, ЄКПЛ, або закріплюють тільки положення про людське здоров'я,²⁹ яке розуміється, в основному, як право на життя, а не як право на здорове довкілля.

Натомість право на здорове довкілля описане у багатьох деклараціях. *Перший світовий форум народів*, на якому проблеми взаємовідносин «людина і довкілля» опинилися у центрі уваги учасників, відбувся 3 грудня 1968 р., де в ході XXIII сесії Генеральної Асамблеї ООН, крім іншого, було зосереджено увагу на тому, що:

- вперше в історії людства з'явилася глобальна екологічна криза;
- продовження негативних процесів, які відбуваються у довкіллі, загрожує подальшому життю на планеті Земля;
- усвідомлено, що простір і природні ресурси вичерпні.³⁰

Незважаючи на це, перша повноцінна згадка про право на здорове довкілля міститься у *Декларації Конференції ООН щодо питань довкілля (Стокгольмська декларація)*, прийнятій на Конференції ООН з проблем довкілля у Стокгольмі в червні 1972 р. Принцип 1 Стокгольмської декларації звучить так:

²⁹ Напр.: Article 12 of the 1966 International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights; 1961 European Social Charter, Article 11, 529 *UNTS* 89; 1988 Additional Protocol to the American Convention on Human Rights, Article 11, 28 *ILM* (1989), 156; 1989 Convention on the Rights of the Child, Article 24(2)(c), 28 *ILM* (1989), 1448.

³⁰ UN General Assembly, Resolution 2398 (XXIII) of 3 December 1968 *Problems of Human Environment*

«Людина має основоположне (fundamental) право на свободу, рівність і сприятливі умови життя в довкіллі, якість якого дозволяє вести гідне й благополучне життя, і вона несе основну відповідальність за охорону і поліпшення навколишнього середовища для нинішнього і майбутніх поколінь. У цьому відношенні політика, яка сприяє або продовжує апартеїд, расову сегрегацію, дискримінацію, колоніальні та інші форми пригноблення та іноземне панування, засуджується і повинна бути припинена».³¹

Деякі дослідники вважають, що цей принцип закріпив право на здорове довкілля, хоча інші вчені доводять, що це не так. Наприклад, Г. Гандль зазначає про неправильність твердження, що Стокгольмська декларація закріплює право людини на здорове довкілля, адже формулювання, які містяться в цій Декларації, є досить туманним. Також він зазначає, що під час підготовчих робіт з ухвалення вказаного документу лунали пропозиції закріпити конкретно право на здорове довкілля, проте цього зроблено не було [110, с. 3].

Погоджуючись з цією думкою, доцільно зауважити, що в тексті Декларації йдеться про право на певну якість життя. Це право включатиме, *inter alia*, свободу від забруднення, погіршення стану довкілля і діяльності, яка негативно впливає на довкілля або зрівноважений розвиток; захист і збереження чистоти повітря, ґрунтів, вод, біорізноманіття та екосистеми; доступ до природи; охорону природи і природних ресурсів, розумне користування ними; збереження унікальних місць; ведення традиційного способу життя і збереження його для корінного населення [81, с. 11].

Під час цієї Конференції захист довкілля був підвищений до рангу основної функції держави, а також з'явився новий термін «політика охорони довкілля» як невід'ємна частина державної політики взагалі.

³¹ UN General Assembly, *United Nations Conference on the Human Environment*, 15 December 1972, A/RES/2994

Проте, як вже зазначалось, у Стокгольмській декларації не йдеться про «право людини» на чисте довкілля, а переважно акцентується на обов'язках держав охороняти довкілля. Стокгольмська декларація, також відома як «Декларація принципів», містить 26 принципів з таких питань:

- збереження природних ресурсів Землі в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь шляхом ретельного планування і управління;
- раціональне планування (просторове планування), яке має бути основним інструментом примирення усіх конфліктів між розвитком і охороною довкілля;
- суверенне право держав на використання своїх природних ресурсів і несення відповідальності за можливу шкоду, заподіяну іншим державам або територіям.

Дослідники звертають увагу на проблему втручання екологічного права у права людини в цій сфері, що викликає перешкоди для розвитку вказаних галузей [див., напр.: 123]. Наприклад, Л. Зон вважає, що Принцип 1 Стокгольмської декларації з 1972 р.³² створив індивідуальні права людини цього виду [156]. Однак істотним є те, що жоден договір не звертається безпосередньо до права на здорове довкілля у цих категоріях.

Загалом, концепція права на здорове довкілля використовується у широкій і самостійній формулі. Якщо проаналізувати ст. 24 Африканської хартії прав людини і народів, то в ній вказане право згадується винятково як колективне право: *«Всі народи матимуть право на загальне задовільне довкілля, сприятливе для їх розвитку»*. У трохи вужчому формулюванні Резолюції Генеральної Асамблеї ООН № 45/94 (1990) стверджується, що *«всі люди мають право жити в довкіллі, сприятливому для здоров'я і благополуччя»*, тоді як на зв'язку між здоров'ям і середовищем наголошується

³² Principle 1, Stockholm Declaration on the Human Environment, *Report of the United Nations Conference on the Human Environment* (New York, 1973), UN Doc. A/CONF.48/14/Rev.1.

також у ст. 12 Пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., який відноситься до права на поліпшення «екологічної та промислової гігієни», та у багатьох інших договорах[81, с. 482]. Отже, у більшості випадків у міжнародних договорах згадується про право на сприятливе довкілля як про колективне право, гарантоване державою. Натомість реалізація цього права можлива самою людиною.

Важливим положенням Стокгольмської декларації є визнання необхідності охорони довкілля в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь як мети людства. Можна зробити висновок, що приналежність права на здорове довкілля до різних поколінь є його визнаною ознакою. Крім того, засудження і прагнення ліквідації політики, яка сприяє або продовжує апартеїд, расову сегрегацію, дискримінацію, колоніальні та інші форми пригноблення та іноземне панування (Принцип 1), наводить важливі мости зі зрівноваженим розвитком, якому такі практики стоять на заваді. Важливо зазначити, що взаємозв'язок якості життя людини з довкіллям та розвитком дозволяє об'єднати вказані цінності у межах однієї схеми захисту, а саме захисту прав людства.

У Декларації з довкілля і розвитку, прийнятій на Конференції ООН «Про довкілля і розвиток» (Декларація Ріо), яку називають Самітом Землі, що відбулася у Ріо-де-Жанейро в червні 1992 р., звернено увагу на необхідність враховувати довкілля у процесі планування розвитку та економічного зростання. Це був найбільший в історії форум, присвячений міжнародному співробітництву з охорони довкілля. У ньому взяли участь 179 країн. Ця Конференція посилялася на положення Стокгольмської конференції ООН 1972 р. У Ріо прийнято позицію про те, що справи, які стосуються охорони довкілля, слід поєднати із соціальним та економічним розвитком, тому що вони щільно пов'язані між собою.

Декларація Ріо, продовжуючи традицію Стокгольмської декларації, визнає приналежність прав на розвиток, яке включає право на здорове

довкілля, різним поколінням людства, а саме у Принципі 3 вказується, що *«право на розвиток має бути реалізоване так, щоб задовольнити потреби у розвитку і охороні довкілля існуючого і майбутніх поколінь»*.

Відповідно до Принципу 10 Декларації Ріо право на здорове довкілля містить такі компоненти:

- право на здорове, чисте і екологічно збалансоване довкілля;
- право на достовірну інформацію про стан довкілля;³³
- право на відшкодування шкоди, заподіяної здоров'ю або майну людини екологічними правопорушеннями.

Цей принцип «відіграв важливу роль у розвитку взаємозв'язку між правами людини та питаннями довкілля» [188, с. 69].

Важливою рисою Декларації Ріо є поєднання права на здорове довкілля і права на зрівноважений розвиток. Так, Принцип 4 містить положення: *«Для досягнення зрівноваженого розвитку захист довкілля повинен становити невід'ємну частину процесу розвитку і не може розглядатися у відриві від нього»*. Вказані положення є надзвичайно важливими саме тому, що права третього покоління нерозривно пов'язані між собою і становлять основу для реалізації індивідуальних прав.

Одним із найбільш важливих принципів Декларації Ріо є Принцип 25: *«Мир, розвиток і охорона довкілля співзалежні та нероздільні»*. Це положення дає додатковий аргумент для об'єднання права на мир, права на здорове довкілля і права на зрівноважений розвиток в окрему групу прав, адресатом яких може бути людство. Визнання їх співзалежності також є необхідним кроком для подальшого розвитку правового регулювання у цій сфері.

³³ Право на доступ до інформації про довкілля було докладно врегульоване Конвенцією про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська конвенція).

Під час цієї Конференції також був прийнятий Порядок денний на XXI століття (*Agenda 21*) – комплексна програма, яка впроваджує принцип зрівноваженого розвитку.

Важливим та обов'язковим до виконання документом у сфері охорони довкілля є Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська конвенція),³⁴ підписана 25 червня 1998 р. у місті Орхус, Данія під час IV Пан'європейської конференції міністрів навколишнього природного середовища.³⁵ Мета Конвенції визначена у ст. 1:

«З метою сприяння захисту права кожної людини нинішнього і майбутніх поколінь жити в навколишньому середовищі, сприятливому для її здоров'я та добробуту, кожна зі Сторін гарантує права на доступ до інформації, на участь громадськості в процесі прийняття рішень і на доступ до правосуддя з питань, що стосуються навколишнього середовища, відповідно до положень цієї Конвенції».

Право на доступ до інформації, участь у процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля, на підставі цієї Конвенції часто називають ключовим елементом реалізації принципу зрівноваженого розвитку. Орхуська конвенція передусім стосується зобов'язань держав перед своїми громадянами (а точніше – перед громадськістю, яка в Орхуській конвенції не обмежена тільки громадянами відповідної держави). Вона складається з конкретних правових норм, які надають громадськості досить чітко визначені повноваження або покладають обов'язки на органи влади, а відтак – підходять для безпосереднього застосування у національній правовій системі, у тому числі в судах.

³⁴ Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська конвенція) від 25.06.1998, ООН

³⁵ Конвенція ратифікована в Україні Законом № 832-XIV від 06.07.1999. Дата набрання чинності для України: 30.10.2001.

Орхуська конвенція заслуговує на особливу увагу, однак вона не є «звичайною» Конвенцією у сфері охорони довкілля. Вона виходить за рамки традиційної проблематики таких конвенцій, які, як правило, є дуже технічно орієнтованими. Орхуську конвенцію вважають украй важливим кроком вперед не тільки у сфері охорони довкілля, а й у сфері розвитку демократії [118, с. 1-4]. Адже вона є однією із перших спроб впровадження до чинних норм міжнародного права комплексного підходу до питань, пов'язаних із функціонуванням т.зв. «відкритих громадянських суспільств». Підписання Орхуської конвенції становить певною мірою додатковий виклик, але передусім це допомога державному управлінню і громадськості у питаннях, що стосуються розкриття і поширення інформації щодо довкілля, участі громадськості в процесі прийняття рішень і надання доступу до правосуддя з цих питань [118, с. 4-5].

Існують чимало документів стосовно права на здорове довкілля, але після Декларації Ріо вони переважно акцентують на зрівноваженому розвитку, тому ці документи будуть проаналізовані у підрозділі 2.4.

Щодо права на здорове довкілля, то воно нерозривно пов'язане з підтриманням миру і можливістю розвиватися. Більш того, нині все частіше йдеться про забруднення довкілля, і люди починають обстоювати свої права також і у цій сфері. Отже, прогресивний розвиток міжнародного регулювання у питаннях охорони довкілля охоплює вже не тільки декларації, а й чинні договори (Орхуська конвенція, Кіотський протокол³⁶ тощо), що дає надію на визнання права на здорове довкілля, яке належить до прав третього покоління.

2.3.3 Право на здорове довкілля у регіональних документах

³⁶ Договір ООН, який доповнює Рамкову конвенцію Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату (*United Nations Framework Convention on Climate Change*), був підписаний у 1997 р.

Регіональні системи захисту прав людини по-різному підходять до визначення права на здорове довкілля, що зумовлене особливостями загроз, які стоять чи стояли перед державами у відповідній частині світу. Захист довкілля є настільки важливим завданням, що усі чотири регіональні системи захисту прав людини приділяють увагу цій проблематиці. У європейському регіоні буде розглянуто систему Ради Європи та окремо Європейського Союзу (ЄС), позаяк ці дві організації по-різному підходять до врегулювання права на здорове довкілля.

2.3.3.1 Європейська система

У ЄКПЛ відсутня стаття, що прямо стосується захисту права на здорове довкілля. Проте аналіз практики ЄСПЛ свідчить, що захист часто надається у межах охорони прав, передбачених ст. 8 «Право на повагу до приватного і сімейного життя», ст. 2 «Право на життя» тощо ЄКПЛ.³⁷ Докладний аналіз рішень практики ЄСПЛ буде наведено у Розділі 3.

З іншого боку, ЄС у ст. 37 *Хартії основних прав Європейського Союзу* від 7 грудня 2000 р.³⁸ передбачає необхідність високого рівня захисту довкілля та поліпшення його якості. Правом людини здорове довкілля не визнано, але держави та ЄС зобов'язуються інтегрувати політики у цій сфері з принципом зрівноваженого розвитку. Крім того, Стаття 37 розміщена у розділі IV «Солідарність», що стосується прав колективних. Звісно, ст. 37 не передбачає конкретного права ані людини, ані певної групи, проте відображає важливий принцип взаємозв'язку охорони довкілля та зрівноваженого розвитку.

³⁷ Див., напр.: Лопес Остра та інші проти Іспанії (ЄСПЛ, 09.12.1994), Гуерра проти Італії (ЄСПЛ, 19.02.1998), Геттон та інші проти Сполученого Королівства (ЄСПЛ, 02.10.2001/ 08.07.2003), Кіртатос проти Греції (ЄСПЛ, 22.05.2003), Ташкин та інші проти Туреччини (ЄСПЛ, 10.10.2004), Морено Гомес проти Іспанії (ЄКПЛ, 16.12.2004), Фадеева проти Росії (ЄСПЛ, 09.06.2005), Ледеява та інші проти Росії (ЄСПЛ, 26.10.2006), Окан та інші проти Туреччини (ЄСПЛ, 28.03.2006), Джакомеллі проти Італії (ЄСПЛ, 12.11.2006), Дубецька та інші проти України (ЄСПЛ, 11.02.2011).

³⁸ *Charter of Fundamental Rights of the European Union, Human Rights in International Law. Basic Texts.* 3rd ed., Council of Europe Publishing, 2007.

На думку І. Юстиньскої, проблемою Хартії основних прав ЄС є обмежена можливість її захисту, позаяк національні суди, керуючись принципом субсидіарності, можуть застосовувати положення Хартії по-різному, а єдиного судового органу для захисту прав людини в ЄС немає [119, с. 236]. Після набуття чинності Лісабонської угоди в 2009 р.³⁹ Хартія має таку саму юридичну силу, як і договори ЄС, тому існує можливість захисту прав через Суд справедливості Європейського Союзу.

Варто зазначити, що визнання серед принципів ЄС необхідності високого рівня захисту довкілля та його зв'язку із зрівноваженим розвитком є важливим моментом, але відсутність визнання саме права на здорове довкілля або конкретних механізмів його захисту ставить під сумнів виконуваність вказаного принципу.

2.3.3.2 Африканська система

На відміну від європейської системи, у африканській системі Африканська хартія прав людини і народів та Протокол до Африканської хартії прав людини і народів щодо прав жінок передбачають екологічні права.

Стаття 25 Африканської хартії є досить короткою. У ній зазначається: *«Усі народи повинні мати право на загальне задовільне довкілля, сприятливе для їхнього розвитку»*,⁴⁰ а ст. 18 Протоколу до Африканської хартії встановлює вищий стандарт захисту для жінок: *«Жінки повинні мати право жити у здоровому і зрівноваженому (sustainable) довкіллі»*. Частина 2 ст. 18 Протоколу передбачає обов'язки держав-членів у цій сфері, зокрема щодо належної утилізації токсичних відходів, а також навчання щодо захисту довкілля. На думку Р. Братспіс, саме африканська система встановлює найбільш чітке визнання права на здорове довкілля [82, с. 60]. Це право за

³⁹ European Union, *Treaty of Lisbon Amending the Treaty on European Union and the Treaty Establishing the European Community*, 13 December 2007, 2007/C 306/01

⁴⁰ Цит. за: *Human Rights in International Law. Basic Texts*. 3rd ed., Council of Europe Publishing, 2007.

буквою закону є колективним та належить народам, але, як влучно зазначається: «...це не завадило Африканській комісії з прав людини та народів в [...] справі проти Нігерії щодо порушення цієї статті в поєднанні з іншими положеннями Африканської хартії тлумачити її як таку, що встановлює обов'язки держав-членів щодо захисту індивідів та спільнот» [139, с. 156].

Отже, можна вважати, що в африканській системі існує визнане право на здорове довкілля народів, спільнот і людини. Виходячи з такого тлумачення існує можливість розширити коло суб'єктів і включити до нього людство.

2.3.3.3 Американська система

Американська конвенція прав людини (Пакт Сан-Хосе)⁴¹ була ухвалена 22 листопада 1969 р. і набула чинності у 1978 р. Вона не передбачає права на здорове довкілля. Проте у 1988 р. Американська конвенція прав людини була доповнена *Додатковим протоколом про права людини у сфері економічних, соціальних і культурних прав*. Стаття 11 цього Додаткового протоколу закріплює право кожного жити у здоровому довкіллі та мати доступ до базових публічних послуг, а також обов'язки держав-членів заохочувати захист, охорону та поліпшення довкілля.

Дослідники зазначають, що практика захисту прав у діяльності Міжамериканської комісії з прав людини та Міжамериканського суду з прав людини свідчить про тенденцію радше до розширеного тлумачення інших прав людини (наприклад, права на приватну власність, права на життя) та надання в такий спосіб захисту екологічним правам, а не використання ст. 11 Додаткового протоколу [100, с. 51-52]. Для американських континентів актуальним є захист прав корінних народів, тому незважаючи на індивідуалістичний характер Американської конвенції прав людини, захист

⁴¹ Organization of American States (OAS), *American Convention on Human Rights*, «*Pact of San Jose*», Costa Rica, 22 November 1969

екологічних прав у її змісті все ж має виражено колективний підхід. Також у рішеннях вказаних органів наголошується на зв'язку між правами людини і безпечним (здоровим) довкіллям, а також визнається необхідність забезпечення належних стандартів довкілля для гідного життя [82, с. 52].

2.3.3.4 Азійська система

У *Декларації прав людини АСЕАН* право на здорове, екологічно чисте та стабільне довкілля є складовою частиною визначеного ст. 28 права кожної людини на достатній життєвий рівень для себе та своєї родини. Іншими елементами цього права є:

- право на адекватне та доступне харчування, свободу від голоду і доступ до безпечної та поживної їжі;
- право на одяг;
- право на адекватне та доступне житло;
- право на медичне обслуговування та необхідні соціальні послуги;
- право на безпечну питну воду та каналізацію.

Азійська система не має власного міжнародного судового органу для захисту прав людини, тому неможливо прослідкувати застосування цієї статті. Проте цінність вказаної норми для дослідження полягає у розумінні іншого підходу до права на здорове довкілля. Його розміщення серед складових права на достатній життєвий рівень дозволяє провести паралелі із практикою ЄСПЛ, який застосовує ст. 8 «Право на повагу до приватного і сімейного життя» та ст. 2 «Право на життя» ЄКПЛ для захисту права на здорове довкілля.

Різноманітність підходів до визначення суб'єктів права на здорове довкілля – від виражено індивідуального в європейській та азійській системах і змішаного підходу в американській до чітко колективного підходу в африканській – дозволяє зробити висновок про актуальність додаткових досліджень з цього питання.

2.3.4 Людство як суб'єкт права на здорове довкілля

Широкий спектр досліджень з екологічно-правової тематики свідчить про важливість та цінність збереження довкілля для усього людства. Деякі вчені працюють над відповідальністю міжнародних корпорацій за забруднення довкілля, інші зосереджуються на міжнародному судовому захисті особи; також ведуться суттєві дослідження щодо прав корінних народів та острівних держав в сфері права на здорове довкілля.

У підрозділі 1.4 було проаналізовано питання екстратериторіальності права на здорове довкілля, тому повторювати ті самі аргументи недоцільно. З визнання об'єктивності ознаки екстратериторіальності права на здорове довкілля прямо випливає висновок про те, що фактично іншого суб'єкту, ніж людство, в дискусії навколо захисту права на здорове довкілля бути не може.

Підписання Паризької угоди⁴² у 2015 р. ознаменувало глобальне об'єднання зусиль у боротьбі проти зміни клімату та негативних наслідків, що вона несе. Людство як бенефіціар цих зусиль згадується прямо у преамбулі:

«... зміна клімату є спільною проблемою людства (humankind). Сторонам, вдаючись до дій щодо вирішення проблеми зміни клімату, слід поважати, заохочувати і брати до уваги свої відповідні зобов'язання щодо прав людини, права на здоров'я, прав корінних народів, місцевих громад, мігрантів, дітей, осіб з обмеженими можливостями, осіб, які знаходяться у вразливих обставинах, та права на розвиток, а також тендерної рівності, розширення можливостей для жінок і справедливості між поколіннями».

Визнання глобальної співзалежності між людьми, залежності прав людини від стану довкілля, а також відповідальності між поколіннями –

⁴² Паризька угода, ООН; від 12.12.2015. Угоду ратифіковано Законом № 1469-VIII від 14.07.2016

важливі цінності для подальшого розвитку правового регулювання у цій сфері. Крім того, у ст. 9 Паризької угоди йдеться про надання підтримки розвиненими країнами іншим країнам, що розвиваються. Таке зобов'язання ще раз підтверджує тезу про існування людства як окремого суб'єкта права на здорове довкілля, адже настання негативних наслідків від порушення його прав не обмежене державними кордонами.

Щодо глобальних викликів та співзалежності між правами людини та довкіллям, доцільно навести статистичні дані зі Звіту Мюнхенської конференції з безпеки за 2018 р. [214]. *Oxfam* встановив, що в період між 2008 і 2016 роками щороку в середньому 21,8 мільйона людей стають вимушеними переселенцями у зв'язку з екстремальними погодними явищами [214, с. 46]. Сьогодні найбільше від природних катаклізмів страждають мешканці країн, що розвиваються, тому деякі розвинуті держави заперечують необхідність підтримки глобальних зусиль щодо запобігання зміні клімату [250]. Наразі це дійсно так, але за прогнозами Департаменту з економічних і соціальних питань ООН до 2030 року, який наведений на Рис. 2, найбільший вплив через зміни клімату зазнають як раз найбільш розвинуті країни.

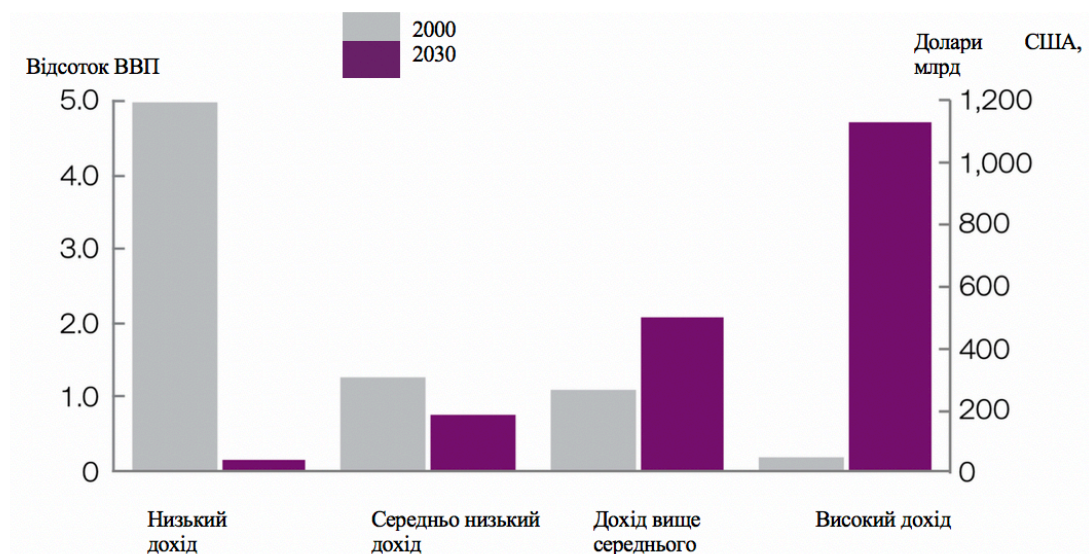

Рисунок 2 Економічні втрати від небезпечних кліматичних загроз, за рівнем доходу країни, 1995–2015. Джерело: United Nations Department of Economic and Social Affairs, based on Centre for Research and the Epidemiology of Disasters [214, с. 47]

Наведений прогноз свідчить про те, що жодна країна не є захищеною від екологічних загроз. Відповідно, уразливими у зв'язку з цим видаються стандарти захисту прав людини у всьому світі, а тому людству потрібно об'єднуватися для захисту своїх прав.

У правовій сфері також є можливими позови щодо захисту права на зрівноважений розвиток, що порушується внаслідок зміни клімату. Як приклад наведемо офіційні заяви уряду Тувалу щодо можливості подати до Міжнародного суду справедливості позов проти Сполученого Королівства та Австралії з приводу їхньої ролі щодо зміни клімату, а також про плани позиватися до США у національних судах. Такі заяви були зумовлені *«широким розривом між глобальною часткою Тувалу в викидах парникових газів та наслідками, що виникають в процесі зміни клімату»* [144, с. 16]. Незважаючи на те, що згодом уряд Тувалу відкинув цю ідею, вона спричинила дискусії у середовищі правників у всьому світі. Перспективи такого розвитку міжнародного права можна умовно порівняти з універсальною юрисдикцією, яка наразі поширюється на справи про злочини проти людства, але у подальшому може розширюватися і включати порушення прав людства, до яких, безперечно, належить право на здорове довкілля.

2.4 Право людства на сталий розвиток

2.4.1 Поняття сталого розвитку в інтересах людства та його зв'язок з правами людини у розумінні міжнародного права

Сталий розвиток досить складно описати чи дати йому чітке визначення, адже сучасне його розуміння є надзвичайно широким. Складний дискурс міжнародного розвитку відображений у значній кількості декларацій, конвенцій, а також досліджень правового та економічного спрямувань.

Окремим проблемним питанням, яке навмисно залишене за межами дисертації, є міжнародне право розвитку, що почало розвиватися з механізмів допомоги країнам «третього світу» у 1960-х роках. Саме тому більшість документів про право на розвиток згадують про свободу від колоніального панування та право на самовизначення народів та націй. Нині це право переважно стосується діяльності з надання міжнародної допомоги, проектів розвитку міжнародних організацій, а також міжнародної співпраці. Дослідження такої широкої сфери потребує окремої уваги та не може бути здійснено в межах цієї дисертації. Незважаючи на таке свідоме обмеження, міжнародне право розвитку значним чином співвідноситься з міжнародним правом прав людини, тому аналіз певних документів у вказаній сфері буде наведено для більш докладного обговорення поняття розвитку, його співвідношення з правами людини і можливості їх виокремлення в окреме право людства.

У контексті прав людини «сталий розвиток» (від англ. – *sustainable development*) включає співмірні можливості розвитку для різних народів, груп осіб, окремих людей, людства загалом, а також майбутніх поколінь. Концепцію сталого розвитку можна розглядати у трьох площинах: екологічній, економічній і соціальній. Сталий соціальний розвиток передбачає, що держава і громадськість повинні бути організовані в такий спосіб, щоб обмежувати соціальні заворушення, а конфлікти повинні вирішуватись мирним шляхом. Нобелівський лауреат з економіки А. Сен розглядав розвиток як свободу:

«Розвиток можна розглядати [...] як процес розширення дійсних свобод, якими користуються люди. Зосередження уваги на свободах людини суперечить більш вузьким поглядам на розвиток, таким як ототожнення розвитку із зростанням валового національного продукту або зростанням доходів громадян, індустріалізацією, технічним прогресом або соціальною модернізацією. [...] Розуміння розвитку в

умовах розширення основних свобод людини привертає увагу до тих цілей, які роблять розвиток важливим, а не суто до певних засобів, які, зокрема, відіграють помітну роль у процесі» [153, с. 3].

Вказаний підхід, безперечно, вплинув на формування міжнародного дискурсу щодо сталого розвитку. А. Сен наголошує, що досягнення економічного зростання є одним зі способів досягнення свободи, яку він розумів у широкому сенсі [153]. Можна припустити, що у його концепцію свободи вкладається дотримання прав людини, а також належні економічні умови, за яких і досягається розвиток.

Дійсно, залежність між правами людини і людським розвитком виражають також так: *«Людський розвиток необхідний для реалізації прав людини, а права людини необхідні для повного людського розвитку» [153, с. 3].* Як вказує Р. Шарфенберг, погляд на права людини з перспективи людського розвитку і навпаки, а також політика, яка ґрунтується на цій перспективі, вимагає не тільки відповідного закріплення у законодавстві на державному рівні, а й створення відповідних установ і сприятливих умов [158, с. 5].

Деякі дослідники вважають, що право на розвиток, хоча й не назване, але було передбачене ще Загальною декларацією прав людини у ст. 28, яка передбачає право кожної людини на соціальний і міжнародний порядок, за якого права і свободи, викладені в цій Декларації, можуть бути повністю здійснені [161, с. 13]. Хоча за відсутності чіткого визнання було складно говорити про зміст та суб'єктів цього права.

Незважаючи на критику чи неузгодженість відповідного поняття, на відміну від права на мир чи права на здорове довкілля, право на розвиток було визнане невідчужуваним правом людини у ст. 1 *Декларації про право на розвиток*, прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН 4 грудня 1986 р. Відповідно до цієї Декларації держави зобов'язані дотримуватися обраних ними методів політики національного розвитку, беручи до уваги постійне

поліпшення добробуту громадськості та всіх людей; поліпшення, базоване на справедливому розподілі вигод. У ст. 1 Декларації наведено визначення права на розвиток:

«Стаття 1

1. Право на розвиток є невід'ємним правом людини, згідно з яким кожна людина і всі народи мають право брати участь, сприяти та користуватися економічним, соціальним, культурним та політичним розвитком, в якому всі права людини та основні свободи можуть бути повністю реалізованими.

2. Право людини на розвиток також передбачає повну реалізацію права народів на самовизначення, яке включає, згідно з відповідними положеннями обох Міжнародних пактів про права людини, здійснення їх невід'ємного права на повний суверенітет над усіма їхніми природними багатствами та ресурсами».

Право на розвиток у цій статті є одночасно індивідуальним та колективним правом, що чітко встановлює зв'язок між ним та правами й основними свободами людини. Право на розвиток є правом кумулятивним, зміст якого походить від інших правових інструментів, що застосовуються для реалізації прав і свобод людини. Дослідники часом називають його *sui generis* «парасольковим концептом», а не правом людини [див., напр.: 149; 80; 75]. Метою цієї концепції є поширення нерозривного і співзалежного характеру прав людини (індивідуальних і колективних, соціальних і політичних тощо), а також правосуб'єктність людини у процесі розвитку.

Крім того, особливістю права на розвиток є передбачене у ст. 2 Декларації зобов'язання усіх людей дбати про розвиток як індивідуально, так і колективно. Держави, у свою чергу, мають обов'язок зі створення відповідних національних політик щодо розвитку, а також постійного поліпшення рівня життя населення шляхом вільного розвитку та справедливого розподілу вигод,

отриманих від нього. Декларація пронизана духом рівноправності народів, заперечення дискримінаційних практик, а також заохочення до міжнародного миру. У ст. 3 зазначено, що першочерговим обов'язком держав є створення національних та міжнародних умов, сприятливих для реалізації права на розвиток. Можна зробити висновок, що таке розуміння права на розвиток підтверджує тезу про те, що це право є саме правом людства. Однією з відмінних ознак прав людства є екстратериторіальність, і ця риса притаманна праву на розвиток, адже його неможливо забезпечити лише в одній державі чи обмежити певними кордонами.

З 1986 р., коли була ухвалена Декларація про право на розвиток, розуміння розвитку змінилося досить суттєво, і тепер переважно використовується усталений вираз «сталий розвиток». Проблемною є ситуація, коли при обговоренні цілей людства використовують поняття «сталий розвиток», а для позначення права людини продовжують застосовувати лише «розвиток». 149; 80; 75

Для кращого розуміння права на сталий розвиток доцільно звернути також увагу на визначення 1987 р., надане у Брундтландському звіті Всесвітньої комісії з питань довкілля і розвитку «Наше спільне майбутнє»⁴³ де наголошується, що сталий розвиток – це *«розвиток, який задовольняє потреби теперішнього часу, проте не ставить під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби»* [209, с. 2]. У цьому документі йдеться про взаємозалежність стану довкілля та можливостей сталого розвитку. Далі такий взаємозв'язок буде тільки посилюватися. У 2016 р. Р. Павоні та Д. Пізеллі зазначали, що саме *«міжнародне екологічне законодавство є нормативною основою для більшості (можливо, всіх) цілей сталого розвитку»* [140, с. 17]. Співзалежність сталого розвитку, здорового довкілля та миру є однією з підстав визнання їх правами людства.

⁴³ «Our Common Future» Brundtland Report of the World Commission on Environment and Development

Також Ф. Алстон ще у 1988 р. звертав увагу на складний характер права на розвиток, який критикували і продовжують критикувати західні дослідники за його не-індивідуалістичний характер [74, с. 26]. Він наводить аргументи на користь необхідності захисту права на розвиток, а також права на мир та здорове довкілля.

На конференції ООН, присвяченій подоланню глобальної екологічної кризи, яка відбулася у Йоганнесбурзі в 2002 р., розглядалися екологічні, соціальні, економічні проблеми, а також проблеми охорони здоров'я. Були прийняті два важливі підсумкові документи: «План дій» і «Декларація зі сталого розвитку» (Йоганнесбурзька декларація). Ця декларація визнає продовження мети Стокгольмської конференції і підтверджує завдання глобального суспільства досягти сталого розвитку (§ 16). Пункт 21 містить посилання на адресата і бенефіціара плодів сталого розвитку, якими є людство:

«21. Ми усвідомлюємо реальність того, що глобальне суспільство має засоби та наділене ресурсами для вирішення проблем подолання бідності та сталого розвитку, що стоять перед усім людством. Разом ми зробимо додаткові кроки для того, щоб ці доступні ресурси були використані на благо людства».

Аналіз Йоганнесбурзької декларації дозволяє визначити сталий розвиток як нову філософію глобального, регіонального і місцевого розвитку, яка протиставляється економічному зростанню, що розуміється у вузькому значенні. Ця філософія виникла у відповідь на глобальний характер небезпек для довкілля, формулює бачення і способи їх зменшення або усунення шляхом реалізації концепції шанобливого ставлення громадськості до довкілля.

Згідно з цією філософією рисами сталого розвитку є:

- соціально-економічний розвиток, гармонізований з охороною довкілля;

- постійний, обмежений соціально-економічний розвиток з повагою до природних ресурсів та до їх використання;
- здійснення будь-якої господарської діяльності в гармонії з природою в такий спосіб, щоб не завдавати природі невідворотних змін.

Йоганнесбурзька декларація також акцентує на ще одній відмінній ознаці права на сталий розвиток, а саме його належності різним поколінням людства.

Зв'язок і співзалежність права на розвиток з основними правами наголошувались як у Віденській декларації, так і в Порядку денному, прийнятих під час Всесвітньої конференції з прав людини у Відні. Цими документами стверджується, що розвиток полегшує користування всіма правами людини. Однак не можна покладатися на відсутність розвитку і тим самим виправдовувати порушення прав людини, оскільки універсальний характер цих прав не підлягає сумніву [239]. Тематиці залежності прав людини від сталого розвитку була присвячена доповідь про людський розвиток за 2000 р. під назвою «*Human rights and human development*» [213, с. 1]. У ній стверджується, що права людини і людський розвиток мають ту саму мету: «*Забезпечити свободу, добробут і повагу до гідності всім людям у будь-якому місці*» [213, с. 1].

Проте зв'язок між правами людини та розвитком не є простим. Наприклад, У. Ванденхол, аналізуючи співвідношення прав людини та розвитку, зазначає, що до запровадження підходу до розвитку, заснованого на правах людини, у часи винятково економічного розуміння розвитку, останній суперечив би ідеї захисту прав людини у багатьох випадках [162, с. 10-11]. У цьому контексті недоречно було б оминати увагою Цілі розвитку тисячоліття, або «*Декларацію тисячоліття*» ООН на 2000–2015 роки, ухвалені у 2000 р., та ухваленій у вересні 2015 р. в рамках 70-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН у Нью-Йорку у декларації «*Перетворення нашого світу: порядок денний у сфері*

сталого розвитку до 2030 року». Останнім документом було затверджено 17 Цілей сталого розвитку та 169 завдань. За даними Міністерства економічного розвитку та торгівлі (МЕРТ), Україна приєдналася до Цілей сталого розвитку та формує свою зовнішню та внутрішню політику у відповідності з ними [225].

Обидва документи описують глобальні цілі людства, досягнення яких є умовою не тільки сталого розвитку, а й самого існування людства на планеті. Р. Павоні та Д. Пізеллі визначають перехід від цілей розвитку тисячоліття до цілей сталого розвитку як важливий етап розвитку людства, вважаючи, що підхід до використання цілей сталого розвитку як механізму міжнародної співпраці *«відіграє важливу роль у просуванні та подальшому уточненні концепції сталого розвитку як (правового) принципу інтеграції»* [140, с. 17]. Дослідники також звертають увагу, що власне інтеграція є одним з ключових елементів для успіху цілей сталого розвитку та відображення планетарних масштабів довгострокової співпраці [140, с. 27].

Отже, цілі сталого розвитку можна вважати процесуальним аспектом права на сталий розвиток, адже обидва документи згадують право на розвиток серед цілей людства. Відповідно можна стверджувати, що забезпечення права на розвиток можливе лише у разі використання механізмів сталого розвитку, який має на меті не тільки виживання людства, а й забезпечення зрівноваженого розвитку в різних куточках планети, уникнення різючих відмінностей у можливостях та умовах життя.

Цілі розвитку тисячоліття також містять положення про право на розвиток, але в контексті цілей щодо викорінення бідності та щодо прав людини, демократії і належного врядування.⁴⁴ А у пункті 35 декларації «Перетворення нашого світу: порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року» поєднано мир, довкілля, сталий розвиток та право на розвиток як одне з прав людини:

⁴⁴ UN General Assembly, *United Nations Millennium Declaration, Resolution Adopted by the General Assembly*, 18 September 2000, A/RES/55/2

«35. Сталий розвиток не може бути реалізований без миру та безпеки; і мир, і безпека опиняться під загрозою без сталого розвитку. У новому Порядку денному визнається необхідність створення мирних, справедливих і всеохоплюючих суспільств, які забезпечують рівний доступ до правосуддя і засновані на повазі до прав людини (включаючи право на розвиток), на ефективному верховенстві права та належному управлінні на всіх рівнях, а також на прозорих, ефективних та відповідальних інституціях» [220].⁴⁵

Вочевидь такий підхід до розуміння права на розвиток та сталого розвитку може викликати деякі сумніви у ефективності їх розмежування та необхідності виділення окремого права на розвиток, якщо сталий розвиток є *de facto* процесуальними правилами міжнародної співпраці та політики. У Звіті ООН щодо Цілей сталого розвитку – 2018 зазначено, що досягнення деяких цілей до 2030 року знаходиться під загрозою, що ставить у вразливе становище не тільки ті країни, де існують проблеми, а й усе людство [220, с. 3]. Наголошується також на взаємозв'язаному характері цілей сталого розвитку, тому уся міжнародна спільнота разом та уряди окремих країн самостійно мають працювати над тим, щоб зробити суспільства більш стійкими, аби протистояти викликам.

Перехід до більш сталих та стійких суспільств вимагає інтегрованого підходу, який визнає, що спільні виклики та їхні рішення є взаємопов'язаними [220, с. 14]. Крім того, ухвалення державами національних стратегій розвитку, що засновуються на Цілях сталого розвитку ООН, а також діяльність Програми розвитку ООН (ПРООН) у різних країнах свідчить про дуалістичний характер цілей сталого розвитку, позаяк вони діють одночасно на міжнародному та національному рівнях.

⁴⁵ UN General Assembly, *Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development*, 21 October 2015, A/RES/70/1

На жаль, немає також узгодженості думок чи юридичних позицій щодо розуміння суб'єкта права на сталий розвиток. Так, Г. Песес-Барба, ставлячи питання про суб'єкта чи бенефіціара права на розвиток, звертає увагу на те, що ним, безперечно, є суб'єкт колективний, адже йдеться про соціальні наслідки глобальної нерівності, зумовленої різницею економічного стану між народами. Учений наголошує на моральній складовій цього права, адже право на розвиток так само має на меті подолання глобальної нерівності, що сприяє одним народам чи державам, але позбавляє інших будь-яких можливостей розвитку [141, с. 166]. Він звертає увагу на те, що будь-який суб'єкт права на розвиток може наштовхнутися на критику, тому зауважує, що така комплексна проблема, як міжнародний розвиток потребує додаткового вивчення.

Також Д. Турк та П. Дж. де Ваарт наголошують на плюралізмі суб'єктів права на розвиток, проте, на їхню думку, найменше проблем і дискусій викликає саме індивідуальний суб'єкт [161, с. 17]. Учені теж ставлять під сумнів можливість визнання народів суб'єктами такого права, адже в цьому разі складно просто проводити паралелі з правом на самовизначення. З іншого боку, вони визнають необхідність визначити саме колективний суб'єкт, який чіткіше відповідатиме сутності права на розвиток. Цікавим є їхній аналіз держав як потенційних суб'єктів, хоча вони одночасно визнають, що такий підхід суперечить сутності доктрини прав людини. Разом з тим, якщо принцип сталого розвитку є принципом міжнародних відносин, то держави мусять мати суб'єктність для його застосування, але одночасно на них покладається відповідальність за забезпечення права людини на розвиток. Отже, важливо виокремити позицію щодо необхідності розмежування права на розвиток, суб'єктами якого є будь-які природні спільноти людей, та розвитку як принципу міжнародного права [161, с. 17]. Говорячи про «*будь-які природні спільноти людей*» як суб'єкта права на розвиток, можна припустити, що таким суб'єктом може бути й людство, що підтверджує легітимність визнання його суб'єктом права на сталий розвиток.

Зважаючи на проблемність визначення суб'єкта права на сталий розвиток, видається доцільною пропонована у цій дисертації теза про визнання сталого розвитку правом людства. Проаналізовані вище позиції дослідників та документи свідчать про плутанину в розумінні права на розвиток, яке не може за своєю суттю бути забезпечене для однієї особи або обмеженої групи осіб. З іншого боку, глобальний підхід до визначення цілей сталого розвитку на користь людства доводить, що саме людство має бути визнано бенефіціаром права на розвиток, що у сучасних умовах має називатися сталим розвитком. Трансформація права людини на розвиток у право людства на сталий розвиток сприятиме більш узгодженому розумінню цих складних правових конструктів та ефективнішому плануванню його захисту та підтриманню.

2.4.2 Право на сталий розвиток у регіональних документах

Визнання права людини на розвиток у глобальній Декларації про право на розвиток сприяло його визнанню у регіональних системах охорони прав людини. Звісно, кожна система, маючи свої особливості, по-різному відобразила це право. Проаналізовані далі регіональні документи свідчать про фрагментарну визначеність щодо суб'єктів та загального розуміння права на розвиток.

2.4.2.1 Європейська система

У європейській системі захисту прав людини право на розвиток не згадується. Проте діє *Ольборзька хартія «Міста Європи на шляху до сталого розвитку»*,⁴⁶ яка визначає зобов'язання із забезпечення сталого розвитку на локальному (місцевому) рівні та наголошує на важливому значенні міст як центрів реалізації цілей сталого розвитку. Як зазначає О. М. Гончар,

⁴⁶ Aalborg Charter (Charter of European Cities & Towns Towards Sustainability Aalborg, Denmark), May 1994

«європейська спільнота однією з перших відреагувала на глобальні перетворення, прийнявши за основу концепцію сталого розвитку» [173, с. 41].

У Ольборзькій хартії йдеться про зобов'язання міст та місцевостей здійснювати діяльність у відповідності з принципами сталого розвитку. Документ не містить згадки про право на розвиток, але в ньому досить ретельно описується відповідальність міст за збереження належного стану довкілля, що є необхідним для здоров'я людства, а також існування майбутніх поколінь та збереження їхніх можливостей для розвитку та реалізації потенціалу.

В Україні 7 міст та одна область повністю взяли на себе зобов'язання з виконання Ольборзької хартії, а саме: Донецьк, Євпаторія, Миргород, Миколаїв, Нікополь, Одеса, Севастополь та Сумська область [238]. На жаль, Донецьк, Євпаторія та Севастополь наразі є тимчасово окупованими територіями, населення яких через порушення права на мир позбавлені також можливості забезпечувати права на сталий розвиток та здорове довкілля. Крім того, бойові дії в зоні, прилеглій до Донецька, загрожують Донецькій фільтрувальній станції (ДФС), робота якої постійно переривається. За даними Спеціальної моніторингової місії ОБСЄ в Україні, *«[ц]е наражає на небезпеку життя чоловіків і жінок, котрі обслуговують ДФС, та незброєних спостерігачів СММ, які сприяють доступу працівників, а також ставить під загрозу роботу самої станції, від функціонування якої залежить постачання питної води для понад 300 000 мирних жителів з обох боків лінії зіткнення» [247].* На цьому прикладі яскраво простежується зв'язок між правами людини та правами людства, адже через порушення права на мир сотні тисяч осіб позбавлені права на охорону здоров'я, під загрозою їхнє індивідуальне право на життя, а також колективні права на здорове довкілля та сталий розвиток.

Доцільно буде згадати, що європейська система захисту прав людини через ЄСПЛ не передбачає права на сталий розвиток, а його захист може

здійснюватися лише у разі об'єднання з правами, закріпленими ЄКПЛ та протоколами до неї.

2.4.2.2 Африканська система

На відміну від європейської, у африканській системі захисту прав людини Африканська хартія прав людини і народів та Протокол до Африканської хартії прав людини і народів щодо прав жінок передбачають право на розвиток.

У ч. 1 ст. 22 Африканської хартії передбачено право на розвиток, а саме: *«Усі народи повинні мати право на економічний, соціальний і культурний розвиток з належним урахуванням їхньої свободи, ідентичності та рівного використання загальної спадщини людства»*.⁴⁷

Обов'язок забезпечувати це право покладено на держави, що мають його здійснювати поодиночі або колективно (ч. 2 ст. 22). Право на розвиток згадується також у ст. 24 Африканської хартії, яка закріплює право на загально задовільне довкілля.

Ще більш прогресивною є ст. 19 Протоколу до Африканської хартії, що визначає право жінок повністю користуватися правом на сталий розвиток. Серед обов'язків держави передбачені використання індикаторів людського розвитку при запровадженні політики щодо прав жінок, а також забезпечення зменшення негативних ефектів глобалізації при впровадженні торговельних контрактів і політики у сфері економіки.

Право на розвиток на африканському континенті має особливе значення, адже його народи постраждали найбільше від колоніального панування, що досі дається взнаки. У Звіті щодо сталого розвитку в Африці йдеться про те, що вона залишається не лише найбіднішим, а й найменш розвиненим,

⁴⁷ Цит. за: *Human Rights in International Law. Basic Texts*. 3rd ed., Council of Europe Publishing, 2007.

найбільш технологічно відсталим, найбільш заборгованим та вразливим через брак їжі й найбільш маргіналізованим регіоном у світі [219, с. 1]. Африканський континент є єдиним континентом, який не встиг досягти більшості Цілей розвитку тисячоліття до 2015 року [219, с. 1]. У Звіті йдеться також про те, що для сталого розвитку необхідні мир та здорове довкілля, а постійні збройні конфлікти у цьому регіоні та значне забруднення, у поєднанні з природними катаклізмами та повторюваними епідеміями суттєво ускладнюють подолання критичного рівня бідності.

Складна ситуація на африканському континенті змушує уряди шукати нові шляхи вирішення проблем. Одним з них є визначення особливого каталогу прав людини та народів. Сталий розвиток у контексті згаданої у Розділі 1 цієї дисертації філософії убунту сприяє формуванню уявлення про солідарність як необхідну умову захисту глобально важливих права на мир, права на здорове довкілля та власне права на сталий розвиток. Можна сподіватися, що на підґрунті Африканської хартії прав людини і народів буде розвинуто права людства, які витікають, як і права, передбачені Африканською хартією, із цінності солідарності.

2.4.2.3 Азійська система

Дослідники права на розвиток незаслужено оминають увагою азійську систему прав людини. Проблема її полягає у відсутності механізмів захисту та декларативному характері каталогу прав людини. Водночас, зважаючи те, що *Декларація прав людини АСЕАН* була ухвалена у 2012 р., саме ця система найповніше та найдокладніше відображає сучасне розуміння права на сталий розвиток. Так, статті 35–37 докладно описують право на розвиток та обов'язки держав щодо його захисту та забезпечення.⁴⁸

⁴⁸ ASEAN. *Human Rights Declaration (AHRD) and the Phnom Penh Statement on the Adoption of the AHRD*. 2013.

«35. Право на розвиток є невід’ємним правом людини, згідно з яким кожна людина та народи АСЕАН мають право брати участь, сприяти та отримувати справедливі та сталі вигоди від економічного, соціального, культурного та політичного розвитку. Право на розвиток має реалізовуватися у такий спосіб, щоб справедливо задовольняти потреби в розвитку та довкіллі нинішніх та майбутніх поколінь. Незважаючи на те, що розвиток сприяє і є необхідним для здійснення всіх прав людини, відсутність розвитку не може використовуватися на виправдання порушень міжнародно визнаних прав людини».

Аналізуючи цю статтю, важливо звернути увагу на два останні речення. У них наголошується на суттєвих ознаках права на сталий розвиток: належність нинішнім та майбутнім поколінням та взаємозв’язок з довкіллям. Крім того, те, про що теоретично описав Дж. Донеллі [89], виражено у Декларації як міжнародному документі, а саме: неможливість забезпечення певного права через неналежний рівень розвитку не може використовуватися для виправдання його порушення. Про схожу позицію також йшлося у підрозділі 2.2. дисертації щодо заборони використання війни як механізму захисту прав людини чи виправдання для їх порушення. Це положення теж є важливим індикатором взаємозалежності розвитку та прав людини.

Стаття 36 зобов’язує держави – члени АСЕАН ухвалювати орієнтовані на людей, гендерно чутливі програми розвитку, що передбачають захист прав людини, довкілля та поступове зменшення різниці рівнів розвитку держав АСЕАН.

Доречно звернути увагу на визначення суб’єкта права на розвиток, яким є кожна людина та народи АСЕАН. Потенційна можливість визнання права на сталий розвиток правом людства допомогло б визначити суб’єкта більш конкретно та врахувати особливості цього права, які не є ані цілком індивідуальними, ані колективними. На користь такого рішення доцільно

використати також положення ст. 37 Декларації, яка зобов'язує держави – члени АСЕАН до співпраці між собою та за межами спільноти, адже сталий розвиток є досяжним лише у разі багатовимірної міжнародної співпраці.

2.4.2.4 Американська система

У *Американській конвенції прав людини* (Пакт Сан-Хосе) у ст. 26 йдеться про прогресивний розвиток. Ця стаття є єдиною статтею у розділі щодо економічних, соціальних та культурних прав, проте у ній право на розвиток не зазначене. Натомість вказано обов'язки держав запроваджувати заходи щодо прогресивної повної реалізації стандартів у економічній, соціальній та культурній сферах, визначених у Статуті Організації американських держав. Власне право на розвиток не передбачене у американському каталозі прав людини. Проте у ст. 2 Статуту зазначено про обов'язок держав-членів заохочувати шляхом спільної діяльності економічний, соціальний та культурний розвиток.

Регіональні особливості розвитку, а також філософське підґрунтя формування доктрини прав людини впливає на визначення права на розвиток та потребу його закріплення відповідним чином.

Висновки до Розділу 2

1. Права людства на мир, здорове довкілля та сталий розвиток є самостійними, особливими правами, що виходять з ідеї прав третього покоління, заснованого на принципі солідарності.
2. Визнання права на мир у Декларації про право на мир стало першим кроком до його визнання на міжнародній арені. Доцільно запропонувати

визнавати це право саме як право людства у подальших міжнародних документах.

3. Взаємозалежність миру та дотримання прав людини є важливим критерієм для одночасного захисту обох цих цінностей та зумовлює неприпустимість порушення однієї з них для захисту іншої.
4. Визнання права людства на мир дозволить урахувати глобальну співзалежність та уникнути надання неоднакового захисту чи дискримінації за будь-якою ознакою.
5. Взаємозалежність довкілля та дотримання прав людини є важливим для захисту обох цих цінностей.
6. Підтримання належного стану довкілля та його поліпшення є завданням для забезпечення існування та розвитку не лише нинішніх, а й прийдешніх поколінь.
7. Право на здорове довкілля відображено в усіх регіональних системах захисту прав людини, що доводить його глобальний характер.
8. Економічні дослідження та міжнародні угоди свідчать про необхідність захисту права на здорове довкілля для збереження належних гідних умов існування, а використання механізмів захисту прав людини може сприяти встановленню вищих стандартів у різних регіонах світу.
9. Зважаючи на феномен глобальної співзалежності, що особливо яскраво проявляється у процесах, пов'язаних із станом довкілля, необхідність визнання саме людства суб'єктом права на здорове довкілля видається виправданим.
10. Визнання права людства на здорове довкілля може сприяти сталому розвитку, позаяк він пов'язаний зі станом довкілля.

11. На відміну від права на мир чи права на здорове довкілля, право на розвиток було визнане невідчужуваним правом людини у ст. 1 Декларації ООН про право на розвиток.
12. Цілі сталого розвитку можна вважати процесуальним аспектом права на сталий розвиток. Забезпечення зрівноваженого та сталого розвитку у різних куточках планети, уникнення різючих відмінностей у можливостях та умовах життя, а також захист довкілля та гарантування прав людини є одночасно цілями сталого розвитку та сутністю права людства на сталий розвиток.
13. Людство має бути визнано бенефіціаром права на розвиток, що у сучасних умовах має називатися сталим розвитком. Трансформація права людини на розвиток в право людства на сталий розвиток сприятиме його належному захисту.
14. Різні підходи до визначення права на сталий розвиток у регіональних документах щодо прав людини відображають, з одного боку, умовну універсальність цього права, тобто його відмінне значення для кожного регіону світу. З іншого боку, більш сучасні документи, наприклад Декларація прав людини АСЕАН, відображають глобальні тренди щодо визначення та захисту права на сталий розвиток. Не підлягає сумніву значущість сталого розвитку для існування нинішнього та прийдешніх поколінь людства, а також для захисту прав людини.

РОЗДІЛ 3 НАЯВНІ ТА ПОТЕНЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДСТВА

У нестабільному та непевному світі право людства – рамка, що охоплює право війни, міжнародне право прав людини й міжнародну кримінальну юстицію – видозмінює дискурс міжнародних відносин.

Руті Г. Тейтель [159, с. 4]

3.1 Проблемність визначення уповноважених суб'єктів та механізмів захисту прав людини

У Розділі 2 цього дисертаційного дослідження здійснено аналіз сучасних міжнародних документів, які можуть вважатися такими, що стосуються закріплення прав людства. На жаль, важливою особливістю є необов'язковість більшості вказаних документів, а також відсутність традиційних механізмів їх охорони. Права людства за своєю суттю вимагають своєрідних механізмів захисту, позаяк стосуються людства у цілому, тому вони, на перший погляд, потребують винятково глобальних інституцій для здійснення охорони цих прав. Проте наведений нижче аналіз наявних уже механізмів доводить, що регіональні міжнародні суди або інші механізми міжнародної співпраці можуть доволі ефективно захищати названі права.

Варто зазначити, що метою цього дисертаційного дослідження не є остаточне вирішення проблеми пошуку дієвих механізмів захисту прав людства. Дійсно, під час публічних обговорень положень дисертації на наукових заходах найбільш обґрунтованої критики з боку наукового співтовариства зазнавала саме потенційна можливість захисту прав людства в сучасній міжнародній правовій системі. Багато вчених наголошували на тому, що навіть якщо допустити існування такого явища, як «права людства», неможливо буде забезпечити захист цих прав з боку наявних міжнародно-правових інституцій, або навіть ставили під сумнів можливість створення

подібних механізмів у майбутньому. У науковій літературі також звертається увага на складність визначення механізмів захисту прав з колективним аспектом. Так, наприклад, П. Маланчук взагалі вказує на відсутність спеціальних процедур забезпечення прав третього покоління, з якого походять права людства, крім механізмів у міждержавних відносинах [189, с. 294]. Отже, вищенаведені положення демонструють складність проблематики визначення механізмів захисту прав людства, що обумовлює неможливість відповісти на всі питання у вказаній сфері в рамках одного дисертаційного дослідження.

Проте тут здійснено спробу окреслити можливі шляхи захисту прав людства, започаткувати наукові дослідження у вказаній сфері та створити підґрунтя для можливого вирішення вказаної проблематики у майбутньому. Це дисертаційне дослідження не пропонує чіткого механізму захисту, але вказує на можливі шляхи. Основним відправним пунктом для пошуку механізмів захисту прав людства на сучасному етапі є чітке розуміння того, що, хоча й не одразу, але подібні механізми будуть знайдені, крім того, наявні уже інституції можуть надавати такий захист, хоча і фрагментарно. Права людства – це права *de lege ferenda*, тому розгляд механізмів з позицій *lex lata* звузить можливості та варіативність наукового пошуку, хоча, можливо, дозволить віднайти ті механізми, які будуть сприяти реальному захисту відповідних прав. Власне правова природа прав людства вимагає розглядати механізми їхнього захисту, не обмежуючись наявними механізмами охорони та захисту прав людини, а враховувати також інші механізми, які можуть бути більш релевантними для цих прав.

Згадана раніше позиція Дж. Доннеллі щодо «універсального володіння правами, неуніверсального застосування» [89, с. 283] підтверджує тезу про те, що існування прав людства не може заперечуватися через брак загальновизнаних механізмів їх захисту. Крім того, варто зауважити, що для усвідомлення можливостей захисту прав людини необхідно пам'ятати про

тривалий процес т.зв. юридизації прав людини. Про цей процес докладно пише професор М. І. Козюбра, звертаючи увагу на те, що спершу юридичне закріплення отримали громадянські та політичні права, тобто права першого покоління [185, с. 8]. Він зазначає, що однією з ознак прав людини є те, що вони визнані *«світовим співтовариством, тобто легітимізовані у відповідних формах»* [185, с. 5]. Проте дещо проблемною залишається юридизація та реалізація прав другого покоління, котрі часто знаходять свій захист через розширене тлумачення прав першого [184].

У цьому контексті слід згадати і про те, що міжнародне право все ще стоїть на Вестфальських засадах абсолютного суверенітету держав, що перешкоджає існуванню ефективних міжнародних механізмів захисту прав людини. Можливо, визнання прав людства, нехай на початку формальне, дозволить створити нові та розширити наявні юридичні механізми захисту прав людини та основоположних свобод, що матиме наслідком їх кращу охорону та захист.

Обговорюючи механізми захисту прав людства, слід звернути увагу на їх «гібридний» характер, адже, як зазначає Р. Фрідман, *«нові права представляють гетерогенну ідеологію і цінність, які не були представлені в ході первинного створення і розвитку міжнародного права в галузі прав людини»* [101, с. 957]. Відповідно для належного обґрунтування таких прав необхідно виробити нові підходи до їх захисту, що включатимуть існуючі механізми, як, наприклад, міжнародні суди та інші інституційні утворення, зокрема миротворчі місії, механізми соціальної відповідальності транснаціональних корпорацій тощо.

Крім того, особливо проблемним питанням у вказаній сфері є захист права людства на сталий розвиток, позаяк порушення цього права майже завжди відбувається унаслідок порушення інших прав людства. Для більш докладного опису пов'язаності захисту прав варто провести аналогію зі ст. 14

«Заборона дискримінації» ЄКПЛ, яка зазвичай застосовується у поєднанні з іншими статтями Конвенції. На цей зв'язок влучно вказує М. А. Новіцькі:

«...стаття 14 не має незалежного існування. Вона доповнює інші матеріальні положення. Вона також становить інтегральну частину кожної зі статей щодо прав і свобод, незалежно від їхньої природи. Отже, всі заходи, що використовуються для забезпечення гарантій, що містяться в них, повинні враховувати обов'язок захисту від дискримінації» [137, с. 959].

Така аналогія є дуже доречною, позаяк право людства на сталий розвиток дійсно порушується у разі порушення права людства на мир чи здорове довкілля.

Обґрунтування нової концепції прав людства неможливе також без дискусії про уповноважених на їх захист суб'єктів (*duty bearers*). Наприклад, Дж. Донеллі говорить про чотири типи обов'язків в контексті прав людини: 1) не порушувати права; 2) захищати їх від порушення; 3) забезпечувати їх втілення та допомагати у разі порушення; 4) поважати, захищати, просувати й утілювати права [88]. Він звертає увагу на те, що про права людини можна взагалі говорити лише в організованому суспільстві, відповідно першим уповноваженим суб'єктом захисту логічно виступає держава, проте вона не завжди є першочерговим носієм обов'язків [88]. Крім того, приватні організації можуть мати більше важелів та інструментів для забезпечення охорони від порушення відповідних прав.

Відтак, потрібно визначитися, про який саме елемент захисту прав людства треба говорити насамперед. Адже, крім усього іншого, коло суб'єктів захисту залежить від типу права, а права людства варто визнати правами позитивними, тобто такими, що потребують активних дій для їх виконання. Отже, трохи змінюючи підхід Дж. Донеллі, слід говорити про два типи уповноважених суб'єктів:

- 1) уповноважені на забезпечення умов для дотримання прав людства;
- 2) уповноважені на захист прав людства у разі їх порушення.

Визначити уповноважених на забезпечення умов для дотримання прав людства можна проаналізувавши відповідні міжнародні угоди, проте у цьому дисертаційному дослідженні зосереджено увагу на другій групі суб'єктів, тобто уповноважених на захист прав людства у разі їх порушення. Саме ці суб'єкти є важливими для розуміння з точки зору визначення механізмів захисту.

Крім міжнародних угод як джерел пошуку суб'єктів захисту прав людства, ми можемо звернутися й до інших інституційних механізмів. Так, наприклад, виходячи з того, що теорія прав людства є логічним продовженням ідеї прав людини, можна запропонувати проаналізувати й судові механізми їх захисту. Невирішеним питанням у цьому контексті є доцільність використання вирішення міждержавних спорів як потенційного механізму захисту прав людства. Видається, що суди, які створені для вирішення міждержавних спорів, будуть неефективними для вирішення питань, пов'язаних із порушенням прав людства, тому увагу в цьому дослідженні буде зосереджено лише на міжнародних судах, створених для розгляду порушень прав людини. Нерозривний зв'язок концепції прав людини із концепцією прав людства є найкращим аргументом на користь того, що природа судів, діяльність яких спрямована на захист прав людини, є більш ефективною та релевантною для досягнення цілей дисертації, ніж природа таких судів як, наприклад, Міжнародний суд ООН та інші.

Недоцільним видається дослідження можливостей інституцій, які не мають дієвих механізмів забезпечення виконання власних рішень та є такими, що не можуть забезпечити реального захисту для індивідуальних прав (наприклад, Комітет з прав людини ООН, Рада з прав людини ООН тощо).

У зв'язку з цим існуючі та потенційні механізми захисту прав людства можна поділити на традиційні (судові) та нетрадиційні (миротворчі місії,

діяльність міжнародних організацій тощо). Можливості вказаних механізмів буде екстрапольовано на права людства на мир та на здорове довкілля, виходячи з того, що право на сталий розвиток відновлюється у разі відновлення цих двох прав.

3.2 Можливості судового захисту прав людства

3.2.1 Виникнення і розвиток міжнародних судових органів*

Міжнародні судові органи пройшли тривалий шлях розвитку, який може служити дороговказом для розвитку механізмів захисту прав людства. Саме тому у науковій літературі наведено досить докладний аналіз процесу набуття міжнародним судочинством ознак обов'язковості та визнання юрисдикції міжнародних судових установ. Історія становлення міжнародної юстиції є надзвичайно корисний прикладом, який може продемонструвати те, наскільки непростою та довготривалою була інституційна побудова судових механізмів захисту прав людини. Тому очікувати швидкого розвитку та встановлення ефективного судового механізму захисту нових індивідуальних чи колективних прав, тим паче прав людства, не варто. У цьому контексті важливіше зрозуміти напрям розвитку міжнародних судових органів та віднайти шляхи поліпшення їхньої ефективності, а також екстрапольовати ці висновки на права людства.

Історія міжнародних судів бере свій початок з XIX століття, коли почали створюватися перші інституції з ознаками, притаманними міжнародним судовим органам, а вже з другої половини XX століття міжнародні спори в багатьох сферах можна було вирішити за допомогою звернення до

* Деякі положення цього підрозділу були відображені у статті: Ivankiv I. B. Reasons for Emergence and Development of the International Judicial Bodies [Електронний ресурс] // Юридичний науковий електронний журнал. – № 1/2016. – С. 119–123 – Режим доступу: http://lsej.org.ua/1_2016/33.pdf

різноманітних судових установ. За цей час міжнародні судові органи пройшли шлях розвитку від консультативних установ, рішення яких мають рекомендаційний характер, до міжнародно визнаних незалежних судових органів з обов'язковою юрисдикцією. Важливо відповісти на питання, яке, здається, має вирішальне значення для розуміння очевидного успіху міжнародних судових органів: чому держави виконують їхні рішення, навіть у випадках, коли *de facto* не існує реального механізму примусового виконання?

Міжнародні судові органи вирішують проблеми та забезпечують виконання законів та міжнародних договорів, починаючи з порушень прав людини й закінчуючи багатомільярдными справами в бізнесі. За словами Е. Познера та Дж. Юо, міжнародні судові органи «*можливо, були вирішальними силами інтеграції Європи в єдину економічну та політичну одиницю*» [143, с. 3]. Ч. Романо вважав розширення та розвиток міжнародної судової системи «*одним з найважливіших етапів розвитку в епоху після Холодної війни*» [147, с. 709].

Міжнародна система захисту прав людини вимагає негайної реакції на зміни в економіці, політиці та суспільному житті. Нові інформаційні та комунікаційні технології (ІКТ) прискорюють глобалізаційні процеси на планеті, створюючи взаємопов'язане та взаємозалежне глобальне суспільство. Отже, права людини не можуть бути гарантовані на окремих територіях, порушуючись водночас на інших. Спільна відповідальність усіх держав, які заявляють про повагу до прав людини, означає не лише утримання від порушень, а й позитивні дії щодо їх захисту, забезпечення правових, ідеологічних, матеріальних та інших реальних гарантій прав людини. Для кращого та повного захисту прав людини власне і створюється міжнародний судовий захист.

Інструменти захисту прав людини є, *inter alia*, міжнародними судами з прав людини. Хоча, на думку критиків міжнародної судової системи, міжнародні суди «*є принципово неефективними, оскільки немає вірогідних*

причин того, чому дотримання міжнародного права буде головним пріоритетом для держави» [147, с. 709].

Практики екстратериторіального застосування права загалом та прав людини зокрема стають загальним явищем. Така тенденція часто сприймається як загроза для національних інтересів держав і навіть розцінюється з точки зору порушення суверенітету держави. Однак, за словами Р. Мольського, *«наразі жодна держава не володіє виключною та необмеженою юрисдикцією, навіть на власній території» [133, с. 15],* тому обмеження суверенітету в ім'я захисту прав людини відбувається в інтересах держави, а не суперечить їм. У сфері прав людини, особливо на європейському континенті, захист прав людини вже досить давно став екстратериторіальним. Тут доречно нагадати, що саме екстратериторіальність визначається однією з іманентних ознак прав людства.

Кожен регіон світу відрізняється залежно від економічних, соціальних, історичних та інших особливостей, і саме тому створення регіональних каталогів прав людини є простішим завданням, адже люди в конкретному регіоні мають спільну культуру та цінності. Цей підхід відповідає поняттю т.зв. *«м'якого універсалізму прав людини» [див., напр.: 89; 151].* Переваги регіонального підходу до захисту прав людини полягають в полегшенні комунікації не лише на регіональному [147, с. 758], а й на глобальному рівні, а також у тому, що стандарти захисту прав людини можуть бути вищими, оскільки основні стандарти у цій сфері є спільними для певного регіону. Тому вищі стандарти захисту прав людини можуть бути побудовані на загальних підставах і здійснюватися за допомогою договорів. Тим не менш, навіть такий підхід має певні слабкі сторони. Регіональні системи не забезпечують людству однакового захисту, і навіть якщо різниця в матеріальних нормах щодо стандартів прав людини може бути обґрунтована, різний рівень процесуального захисту, очевидно, є недоліком.

Проте, незважаючи на всі складнощі, що їх створює концепція необмеженого національного суверенітету для ефективності судових механізмів захисту прав людини, слід визнати, що міжнародні суди з прав людини є особливо важливими для захисту цих прав у глобалізованому світовому співтоваристві. Особлива роль у вказаній сфері відводиться міжнародним кримінальним судам та трибуналам, які створені для боротьби з безкарністю в найбільш тяжких міжнародних злочинах.

У юридичній літературі немає точного визначення термінів «міжнародний суд» та «міжнародний трибунал». Як стверджує Ч. Романо, термін «міжнародний суд» часто використовується для описання постійного органу, а «міжнародний трибунал» стосується спеціальних установ. Однак науковець вказує на, принаймні, один виняток з цього правила, а саме на існування постійного судового органу, створеного Конвенцією ООН 1982 року про морське право, який називається Міжнародним трибуналом з морського права [148, с. 713]. Цей дослідник пропонує використовувати термін «міжнародний судовий орган»: *«Цей вираз не лише звертає увагу на атрибути вказаного органу (скоріше, щоб не викликати помилкову близькість до національних юрисдикцій), а й має міцне вкорінення в Статуті ООН, який визначає Міжнародний суд ООН як «... основний судовий орган ...» цієї організації»* [148, с. 713]. Отже, далі, аби уникнути лінгвістичних суперечок, буде використовуватися термінологія, запропонована Ч. Романо. У подальших частинах дисертації використовуватиметься термін «міжнародний судовий орган» на позначення міжнародного суду та/або міжнародного трибуналу.

У сучасному глобалізованому світі діяльність міжнародних судових органів має відігравати більш важливу роль для забезпечення ефективного вирішення все більшої кількості конфліктів екстратериторіального значення. Такому зростанню ролі міжнародних судових органів може сприяти лише збільшення міжнародної співпраці та усвідомлення всіма державами у світі важливості мирного та взаємовигідного співіснування, що, безперечно, матиме

наслідком добровільне визнання та виконання державами рішень цих незалежних арбітрів. Р. Фальк у зв'язку з цим наголошував, що людська ідентичність може бути підтримана, коли вона створює солідарність і співпрацю у світі, а не різні регіональні, етнічні чи національні ідентичності, які, як правило, провокують конфлікти та не вирішують існуючі проблеми людства [94, с. 200]. Тому ця зростаюча солідарність та взаємозалежність повинні використовуватися для кращого захисту прав людини та врегулювання міжнародних суперечок мирним шляхом.

Проте для повноцінної характеристики дієвих міжнародних судових органів та з метою окреслення їхнього майбутнього розвитку в контексті захисту прав людства необхідним є історичний аналіз становлення відповідних інституцій. Розпочати дослідження необхідно зі згадки про перші міжнародні квазісудові органи, які походять з Договору Джея 1795 року,⁴⁹ який передбачав створення двох комісій із змішаних претензій. Перша комісія була створена для вирішення американо-британських прикордонних суперечок, а друга – для розгляду вимог про війну британських суб'єктів та громадян США. Договір Джея став поштовхом до відродження судового процесу арбітражу, який упродовж вісімнадцятого століття втратив силу [148, с. 738-739]. З того часу протягом двох століть міжнародний арбітраж пройшов складний шлях розвитку та значно змінився. Причиною такої трансформації послугували зростання міжнародної торгівлі та економічне піднесення, які мали наслідком, зокрема, розвиток міжнародних організацій та судових органів.

У контексті розвитку міжнародних судових органів, які спеціалізувалися на захисті прав людини, слід виокремити окрему періодизацію. Першим значним кроком у виробленні реальних механізмів захисту прав людини була

⁴⁹ Офіційна назва: «Договір про дружню торгівлю та навігацію, між Його Британським Величністю і Сполученими Штатами Америки». Його було обговорено з головою Верховного суду Джоном Джеєм і підписано 19 листопада 1794 р. між Сполученими Штатами та Великою Британією. Цит. за: Primary Documents in American History

поява судів проти рабства.⁵⁰ Це стало можливим після того, як работоргівля була заборонена в 1807 р. у США і Великобританії [79]. Офіційний закон про скасування рабства у Великобританії був прийнятий у 1833 р., після чого такі самі закони з'явилися у державах Латинської Америки, у Франції в 1848 р. та в США у 1863 р. [97, с. 123]. Міжнародне співробітництво у вказаній сфері почалося із заборони работоргівлі, що не означало негайної заборони на володіння рабами. Як зазначає Дж. Фернандес, *«рабство та пов'язані з рабством практики були заборонені в законах і звичаях війни»* [97, с. 124], а потім ці практики були заборонені в морському праві.

Поступовий розвиток антирабовласницьких законів призвів до створення трибуналів, які займалися справами работоргівлі на морі. Згодом, між 1817 і 1871 роками були підписані двосторонні угоди між Великобританією та кількома іншими країнами, що призвело до створення міжнародних судів для припинення работоргівлі [129, с. 552, 557]. Ці суди прийняли понад 600 рішень, які допомогли звільнити близько 80 000 рабів [129, с. 552, 557]. Незважаючи на те, що були відсутні суттєві положення, а вказані міжнародні судові органи не мали достатнього законодавчого підґрунтя, яке б вказувало на однозначну заборону рабства чи визнання права на особисту свободу, суди проти рабства можуть вважатися першими міжнародними квазіправозахисними судами.

Важливо зазначити, що право власності на рабів все-таки було дозволено в багатьох штатах, а різний правовий статус работоргівлі та рабства все ще мав місце в статті 2 Конвенції про рабство 1926 року.⁵¹ Дж. Мартінес у зв'язку з цим стверджує, що британські аболіціоністи використовували міжнародне право для досягнення мети загального скасування работоргівлі, і їх інтереси були не тільки економічними, а переважно ґрунтувалися на гуманітарних цінностях [129, с. 553].

⁵⁰ African Slave Trade Mixed Tribunals (1819–1866 circa).

⁵¹ Slavery Convention (signed 25 September 1926, entered into force 9 March 1927) 60 LNTS 253

Економічний аналіз суспільного устрою Британії XIX століття демонструє, що рабовласницька торгівля та рабовласницькі колонії були вигідними для країни, але під тиском аболіціоністів всередині держави Великобританія стала своєрідним міжнародним борцем за заборону рабської торгівлі, а з часом почала активно виступати за заборону рабства як явища. Цей процес є важливим для розуміння механізмів захисту прав людства, адже, як стверджує Дж. Мартінес, *«рух за скасування рабства XIX століття став першою успішною міжнародною кампанією з прав людини, а міжнародні договори і суди були його головними ознаками»* [129, с. 553]. Британія була важливою державою на міжнародній арені тих часів, тому її політична воля відіграла істотне значення для успішності руху за заборону рабства. Подальший розвиток механізмів захисту прав людини в міжнародних судах часто (якщо не завжди) підтримувався потужними державами.

Після створення антирабовласницьких судів процес розвитку міжнародних судових органів з питань захисту прав людини був призупинений до 1948 р., коли було проголошено Загальну декларацію прав людини. Ця конкретна подія ознаменувала важливу зміну для міжнародного права, оскільки права людини були вперше в історії визнані універсальною цінністю. Хоча міжнародний суд з прав людини ще не був створений, і Декларація не є обов'язковим документом, вона відкрила шлях до створення регіональних систем захисту прав людини.

Зараз існують три регіональні суди з прав людини, які працюють на постійній основі. У Європі це – ЄСПЛ, який був створений в 1959 р. в рамках системи Ради Європи. У Північній та Південній Америках регіональні угоди про права людини існують в рамках міжурядової організації, відомої як Організація американських держав (ОАД). Міжамериканський суд з прав людини (МАСПЛ) був створений у 1979 р. і до сьогодні 25 держав визнали його юрисдикцію [235]. Африканська регіональна система прав людини є найновішою і створена в рамках Африканського союзу. Африканський суд з

прав людини та народів (АСПЛН) був створений в 1998 р. і почав функціонувати в 2004 р. [232], і наразі 30 африканських держав ратифікували протокол про його створення, а лише 8 – визнали юрисдикцію цього суду [226].

Говорячи про МАСПЛ, який створений відповідно до Американської конвенції прав людини, слід зазначити, що він не є статутним органом ОАД. На жаль, ця індивідуальна система захисту, призначена для всіх громадян обох Америк, охоплює лише частину з них, а більшість мешканців так і залишаються без доступу до захисту цього міжнародного суду [77, с. 138-144].

Отже, ЄСПЛ можна вважати найбільш продуктивним з трьох регіональних судів, оскільки з моменту створення в 1959 р. він виніс понад 20 000 рішень [210]. Для порівняння: АСПЛН отримав і розглядає 180 заяв [243], а МАСПЛ виніс рішення у 139 справах⁵² [230]. Усі три регіональні суди працюють на основі конвенцій з прав людини у відповідних регіонах. Важливо зазначити, що в конвенціях існують різні каталоги прав людини: наприклад, АКПЛН в ст. 23 проголошує право людей на національний і міжнародний мир,⁵³ тоді як ЄКПЛ не має жодних подібних положень та містить майже винятково індивідуальні права.

Крім того, слід згадати про цікаві тенденції розвитку міжнародних судових органів, які мають місце, наприклад, в Африці. Так, Африканський союз у 2009 р. [228] ухвалив рішення про розширення юрисдикції АСПЛН для вирішення кримінальних справ, що є дуже важливою подією. Непересічне значення цього рішення полягає в тому, що Африканський союз погодився, що АСПЛН буде розглядати міжнародні злочини, такі як геноцид, злочини проти людства та військові злочини, що фактично перетинається з юрисдикцією Міжнародного кримінального суду. Тепер міжнародне співтовариство стикається з виникненням нового міжнародного судового органу, який діє на

⁵² Офіційна інформація доступна тільки до 2005 р.

⁵³ African Charter of Human and People's Rights, Adopted 27 June 1981, OAU Doc. CAB/LEG/67/3 rev. 5, 21 I.L.M. 58 (1982), entered into force 21 October 1986.

постійній основі та має юрисдикцію в галузі прав людини й міжнародного кримінального права. Власне ми стаємо свідками виникнення першого постійного регіонального міжнародного кримінального суду.

Регіональні міжнародні суди з прав людини в Європі та Африці розвиваються дещо різними напрямками, оскільки ЄСПЛ справді залишається судом з прав людини *sensu stricto*, а АСПЛН об'єднує дві юрисдикції. Неможливо передбачити, чи зможе ця комбінація юрисдикцій бути ефективною, й чи обидві юрисдикції виграють від об'єднання в одному судовому органі.

Незважаючи на складні тенденції, що існують в сфері розвитку регіональних судових механізмів захисту прав людини, необхідно все ж таки визначитись із чинниками, які стоять на заваді створення більш глобальних міжнародних судових органів. Увагу необхідно звернути на ту обставину, що важливою особливістю міжнародних судів з прав людини є те, що громадянин може подати позов проти власної держави. Тому держави, ратифікуючи відповідний міжнародний договір і визнаючи юрисдикцію певного міжнародного суду, повинні бути готові відмовитися від частини свого суверенітету.

Важливо звернути увагу на думку професора М. І. Козюбри про те, що *«основним правовим критерієм реальної дієвості положень, що закріплюють будь-яке право, є наявність розвинених і ефективних юридичних процедур його реалізації, включаючи можливість судового захисту права та виконання судових рішень»* [177, с. 56].

Створення реальних умов судового захисту комплексних прав – таких як права людства – відрізняється складністю. Можливо, з цієї причини й немає глобального судового органу захисту прав людини. Такі органи ООН, як Комітет з прав людини і Рада з прав людини ООН, лише контролюють здійснення державами-членами Міжнародного пакту про громадянські і політичні права. Рада з прав людини ООН має механізм подання скарг, але це

– не судовий орган, а її резолюції не мають обов'язкової сили. Ці органи не розглядатимуться з точки зору потенційного захисту прав людства, позаяк вони є малоефективними, тому складно говорити про їхню роль для захисту нових прав. Більш перспективним напрямом дослідження видається аналіз інституційних можливостей ЄСПЛ для захисту прав людства.

3.2.2 Права людства в судовій практиці Європейського суду з прав людини

Зважаючи на зазначену у попередньому підрозділі ефективність ЄСПЛ як міжнародного судового органу в сфері захисту прав людини та незначну кількість справ у інших регіональних судах, саме практика ЄСПЛ буде докладно розглянута у контексті захисту прав людства.

Європейська конвенція не передбачає охорони права на мир, права на здорове довкілля чи сталий розвиток. Не передбачає вона також такого суб'єкта, як людство. Однак Європейський суд визнав Конвенцію «живим інструментом», який дає можливість відобразити соціальні зміни у судовій практиці. ЄСПЛ послідовно стверджував, що *«Конвенція... має тлумачитись у світлі теперішніх обставин»*.⁵⁴ Як слушно стверджує Б. Гроновска, *«це провідна вказівка, яку використовує [ЄСПЛ] у своїй діяльності»* [108, с. 191]. Отже, можна сказати, що Суд не зв'язаний власними прецедентами, хоча зазвичай тримається встановленої раніше лінії винесення рішення.⁵⁵ Б. Ліжевські у зв'язку з цим пише:

«Така практика повинна забезпечити тлумачення Конвенції відповідно до поточних умов... В оцінці ЄСПЛ сфера суспільної аксіології і еволюція суспільних відносин настільки послідовна, що обов'язковість для Суду de iure своїх більш ранніх рішень могла б просто викривлювати суть захисту прав людини» [126, с. 77].

⁵⁴ ECtHR, Tyrer v. The United Kingdom, 5856/72, 25.04.1978; ECtHR, Soering v. The United Kingdom, 14038/88.

⁵⁵ ECtHR, Cossey v. The United Kingdom, 19843/84, 27.09.1990.

Однак наголошується, що інтерпретаційна свобода ЄСПЛ обмежена: *«Не може він шляхом еволюційного тлумачення впроваджувати право, яке не віднесене до стандарту у момент його створення. Це, зокрема, стосується ситуації, де таке упуцнення було доцільним»* [108, с. 195]. Незважаючи на те, що ЄСПЛ не може надавати правового захисту тим правам, які не містяться в Конвенції, логічним наслідком може бути допущення можливості доволі гнучкого тлумачення Судом змісту основних статей.

Важливо звернути увагу на думку професора М. І. Козюбри про те, що, хоча ЄКПЛ не містить соціально-економічних прав, практика ЄСПЛ засвідчує таке:

«...вже з початку свого зародження деякі права «першого покоління» тлумачились у такий спосіб, що створювався ґрунт для народження прав «другого покоління». Хоча за своєю метою і призначенням Європейський суд з прав людини мав захищати закріплені в Конвенції класичні права і свободи, порівняно швидко він стикнувся з проблемами, які виходять за їх межі. За відсутності спеціалізованих регіональних судів соціального спрямування (навіть після прийняття Європейської соціальної хартії) Європейський суд з прав людини поступово почав сам «соціалізуватися», спочатку спираючись на положення Конвенції, що стосуються класичних прав людини, зокрема права власності, а потім і на інші положення Конвенції, які, на перший погляд, не мали відношення до соціально-економічних прав» [184].

Власне з цієї позиції можна говорити про активну юридизацію прав другого покоління через їх захист у міжнародних судах, а також у національній судовій практиці. Ґрунтуючись на запропонованому баченні, далі буде запропоновано аналіз тенденції з рішень ЄСПЛ, що підтверджують, можливо, наразі єдиний шлях юридичного захисту прав людства.

3.2.2.1 Право на мир у практиці Європейського суду з прав людини

Безперечно, право на мир не закріплене у Європейській конвенції прав людини, але якщо розглядати деякі справи, які стосуються питань ефективного контролю над територією та деяких міждержавних скарг, то можна дійти такого висновку: суд визнає факт того, що порушення прав людини може бути наслідком порушення миру. І *de facto* відновлення порушених прав можливо винятково через відновлення порушеного миру.

Далі буде проаналізовано кілька справ для прикладу співзалежності права на мир та прав людини. Важливими ці справи є також з точки зору їх екстратериторіальності, наприклад, справа «Аль-Скейні та інші проти Сполученого Королівства» (*Al-Skeini and Others v. the United Kingdom*),⁵⁶ у якій Суд визнав порушення процесуального аспекту права на життя (ст. 2). Заявники стверджували, що їхні родичі на момент своєї загибелі в Іраку перебували під юрисдикцією Сполученого Королівства, і що у порушення ст. 2 ЄКПЛ не було проведено ефективного розслідування обставин їхньої загибелі. Для того, щоб побачити міжнародно-правовий аспект у вказаній справі, потрібно звернути увагу на те, що коаліція щодо роззброєння Іраку, в якій серед учасників було Сполучене Королівство, була створена на виконання Резолюції 1441 Ради Безпеки ООН від 8 листопада 2002 р.

Отже, за порушення права на життя громадян Іраку на території Іраку відповідальним є Сполучене Королівство, представники котрого перебували в Іраку завдяки дозволу Ради Безпеки ООН. Конфлікт неміжнародного характеру набув міжнародного значення через порушення права на мир, що потягло порушення інших прав людини. Схожа аргументація та висновки були зроблені ЄСПЛ у справі «Аль-Джедда проти Сполученого Королівства» (*Al-*

⁵⁶ ECtHR, *Al-Skeini and Others v. the United Kingdom* [GC], № 55721/07, 07.07.2011.

Jedda v. the United Kingdom),⁵⁷ де обставини справи були схожими, а тримання заявника під вартою протягом понад трьох років на Британській військовій базі в Іраку без дотримання належних процедур визнано порушенням ч. 1 ст. 5 ЄКПЛ.

Суд докладно аналізує резолюції ООН та рішення інших міжнародних судів у справах щодо окупації території та питань здійснення ефективного контролю. Ці справи яскраво ілюструють неможливість передбачити наслідки для прав людини у будь-якій точці планети, якщо порушується право людства на мир.

Так, ЄСПЛ проаналізував поведінку держави у воєнних діях у трьох конфліктах: між Великобританією та Ірландською республіканською армією (ІРА), Туреччиною і Робітничою партією Курдистану (РПК), а також Росією і Чечнею. У цих справах ЄСПЛ звертався до доктрини про застосування смертоносної сили згідно зі ст. 2 ЄКПЛ. Суд також прийняв до розгляду справи України проти Росії.

Уряд України 13 березня 2014 р. подав до ЄСПЛ міжнародну скаргу проти Росії (скарга № 20958/14). На підставі ст. 39 Регламенту Суду було також подане клопотання про застосування тимчасових заходів, відповідно до яких уряд Росії зобов'язаний, зокрема, утримуватися від заходів, які можуть загрожувати життю та здоров'ю цивільного населення на території України. Ця пропозиція була підтримана Судом, оскільки визнано, що за нинішніх обставин у Криму існує небезпека тривалих серйозних порушень Конвенції. З метою запобігання таким порушенням Голова Третьої Секції Суду, яка займається справами проти Росії, закликав обидві сторони конфлікту утримуватися від вжиття будь-яких заходів, зокрема військових дій, які можуть призвести до порушень передбачених Конвенцією прав цивільного населення, насамперед ст. 2 (право на життя) та ст. 3 (заборона катувань,

⁵⁷ ECtHR, *Al-Jedda v. the United Kingdom* [GC], no. 27021/08, 7 July 2011

нелюдського чи такого, що порушує людську гідність, поведження чи покарання).

Загалом, з 2014 р. урядом України було подано шість міждержавних скарг проти Росії. Вони були перегруповані в три скарги, які наразі все ще очікують на розгляд. Чотири скарги України проти Росії щодо Криму та Східної України були подані до ЄСПЛ: «Україна проти Росії» (скарга № 20958/14), «Україна проти Росії» (IV) (№ 42410/15), «Україна проти Росії» (V) (№ 8019/16) та «Україна проти Росії» (VI) (№ 70856/16). Ці справи стосуються звинувачень Україною у порушеннях Європейської конвенції з прав людини з боку Росії та збройних груп, які Росія, ймовірно, контролює, у тому числі статей 2, 3, 5 та 6 ЄКПЛ. У травні 2018 р. Палата розглядала заяви та вирішила передати юрисдикцію Великій палаті. Згодом Велика палата вирішила об'єднати чотири справи у дві. Вони очікують на розгляд як «Україна проти Росії» (щодо Криму) (заява № 20958/14) та «Україна проти Росії» (щодо Східної України) (№ 8019/16).

11 серпня 2018 р. Уряд України подав нову міждержавну заяву відповідно до статті 33 (міждержавні справи) ЄКПЛ проти Російської Федерації. Заява стосується громадян України, які були заарештовані та зазнали переслідувань, а в деяких випадках – і засудження Російською Федерацією за обвинуваченням у членстві в організаціях, заборонених російським законодавством, підбурювання до ненависті чи насильства, військових злочинів, шпіонажу та тероризму. Уряд України заявляє про порушення статей 3, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 13, 14 та 18 ЄКПЛ. Стверджується, що Російська Федерація прийняла адміністративну практику придушення висловлювання українськими громадянами політичних поглядів та покарання членства українських громадян у певних організаціях, які є законними в Україні. ЄСПЛ ще має надати оцінку цій заяві, проте очевидним є факт взаємозалежності воєнної агресії, що є порушенням права на мир, та порушеннями індивідуальних прав людини.

Аналізуючи практику ЄСПЛ, можна простежити чітку тенденцію до використання інструментів Конвенції для захисту, які не містяться власне у Конвенції, в тому числі права на мир. Прикладом можуть бути чеченські справи.⁵⁸ Станом на березень 2009 р. Росія була притягнута до відповідальності у 60 справах, пов'язаних з примусовими зникненнями, 22 випадками позасудових страт, чотирма справами з невибірковими атаками і чотирма випадками катувань, а також одним випадком смерті внаслідок недбалості та знищення майна (у деяких випадках – за більше ніж одне порушення). Суд також встановив, що у багатьох випадках члени сім'ї жертв зазнали нелюдського поводження внаслідок дій уряду або бездіяльності перед порушеннями. У кожному випадку Європейський суд визнавав, що Росія не провела ефективного розслідування. Більшість з цих справ стосуються катувань, насильницьких зникнень та позасудового розстрілу, які використовувалися в російських контрнаступальних діях на Північному Кавказі.

Рішення Європейського суду у чеченських справах дозволили по-іншому подивитися на проблему застосування смертоносної сили. Відповідно до одного з принципів гуманітарного права, тобто *lex specialis derogat legi generali*, до збройних конфліктів слід застосовувати принципи і гуманітарне право власне як *lex specialis*, а не як загальне право прав людини. Однак, незважаючи на цей принцип, ЄСПЛ застосовує загальні стандарти прав людини без посилань на принципи і норми гуманітарного права. Суд використовує таке тлумачення, оскільки не може прямо застосувати норми гуманітарного права. Наприклад, у справі «Умаєва проти Росії» (*Umayeva v. Russia*) заявниця проживала у будинку в м. Грозний, який був зруйнований російськими військовими. Вона залишалася в підвалі одного з будинків, коли мешканці були повідомлені через гучномовець у військовому гелікоптері, що

⁵⁸ Див., напр.: *Akhmadov and Others v. Russia*, № 21586/02, 14.11.2008; *Umayeva v. Russia*, № 1200/03, 04.12.2008; *Albekov and Others v. Russia*, № 68216/01, 09.10.2008; *Musayev and Others v. Russia*, № 57941/00, 58699/00, 60403/00, 26.07.2007.

наступного дня буде їхній останній шанс залишити місто через гуманітарний коридор. Коли група втікачів проминула російський військовий пост, прямуючи т.зв. «безпечним коридором», вони потрапили під обстріл артилерії і снайперів. Заявниця отримала кулеві поранення в праву руку, обидва стегна і ліву колінну чашечку. Унаслідок отриманих травм вона стала частково непрацездатною і могла ходити тільки з великими труднощами. Кримінальне розслідування її справи не дало жодних результатів. ЄСПЛ визнав Росію відповідальною за невибірковий обстріл федеральними військовими силами цивільних осіб, які намагалися втекти з Грозного, порушуючи у такий спосіб право на життя. Хоча Суд визнав, що відбулося порушення права на життя через застосування смертоносної зброї (§ 82), однак *l'esprit de loi* вказує також на заборону воєнних дій з боку Росії, оскільки до порушень прав людини дійшло внаслідок цих дій. Як раніше зазначалося, ЄСПЛ через право на життя захищає також право на мир, яке не закріплене в ЄКПЛ прямо, проте порушення якого тягне порушення права, закріпленого у Конвенції.

Положення, які регулюють застосування смертоносної сили, що їх ЄСПЛ виводить з права на життя, змінюють існуючі підходи до міжнародних і внутрішніх конфліктів у міжнародному праві. Як вважає У. Абреш, по-перше, Суд не зв'язаний ані інтенсивністю конфлікту, ані тим, хто в ньому бере участь (протестуючий, поліція, бойовики тощо); по-друге, гуманітарне право визнає незалежність *jus in bello* від *jus ad bellum*, а Суд оцінює правомірність застосування смертоносної сили у момент нападу без віднесення до фази воєнних дій; по-третє, врешті-решт, на відміну від гуманітарного права, ЄСПЛ дозволяє використовувати смертоносну силу, коли це необхідно, незалежно від статусу постраждалого – комбатант чи цивільна особа [72, с. 752-754]. З іншого боку, К. Візенер зазначає, що у справі «Хасан проти Сполученого Королівства» (*Hassan v. the United Kingdom*)⁵⁹ Суд не застосовує гуманітарне право, а навпаки застосовує більш сприятливий режим міжнародного права

⁵⁹ ECtHR, *Hassan v. the United Kingdom*, № 29750/09, Judgment, 16/09/2014.

прав людини [166, с. 236-237]. Цей принцип означає віддання переваги тій нормі, яка надає вищий рівень захисту прав людини [166, с. 237]. Зокрема, К. Візенер звертає увагу на справи «Керімова проти Росії» (*Kerimova v. Russia*) та «Каплан проти Туреччини» (*Kaplan v. Turkey*), в яких ЄСПЛ застосував стандарти прав людини як більш сприятливий режим, хоча справи стосувалися збройного конфлікту [166, с. 242].

Проаналізовані справи дозволяють прослідкувати закономірність у тому, що ЄСПЛ, визнаючи можливість обмеження деяких прав у разі легального збройного конфлікту, що регулюється міжнародним гуманітарним правом, все ж визнає, що держави зобов'язані забезпечувати захист прав людини. Можна припустити, що йдеться про ієрархію цінностей, а саме: право держави на участь у збройному конфлікті та/або миротворчій місії є обмеженим стандартами прав людини. Право на мир у цьому контексті є тією базою, яка створює найбільш сприятливий режим для захисту прав людини й відповідно має бути кінцевою метою діяльності кожної держави. Тим паче міжнародний мир є ціллю діяльності ООН, що має діяти в інтересах людства. Важливою є позиція Комітету з прав людини: *«Держави-члени, які вдаються до актів агресії, які визначені міжнародним правом, що призводять до втрати життя, порушують ipso facto ст. 6 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права»*.⁶⁰ Далі йдеться про обов'язок усіх держав захищати життя людей та брати на себе відповідальність за порушення прав людини, спричинених порушенням миру.

Важливо також звернути увагу на принцип застосування більш сприятливого режиму міжнародного права прав людини у разі колізії норм чи нечіткого розуміння ситуації чи статусу потерпілого. Цю концепцію доречно врахувати при виборі підходів до захисту прав людства, позаяк вона дозволяє

⁶⁰ § 70, Human Rights Committee, General comment No. 36 (2018) on article 6 of the International Covenant on Civil and Political Rights, on the right to life, 30 October 2018

обрати ті механізми, застосування яких буде найбільш ефективним у конкретній ситуації.

3.2.2.2 Право на здорове довкілля у практиці Європейського суду з прав людини

Практика Суду щодо права на здорове довкілля розвивається досить стрімко, хоча ЄСПЛ неодноразово зазначав, що ЄКПЛ не містить права на здорове довкілля. Професор А. Бойль цей процес називає «озелененням» («*greening*») прав людини [81, с. 1]. Він звертає увагу на те, що право на життя, особисте та сімейне життя, а також право власності часто використовуються для захисту права на здорове довкілля. Наприклад, рішення ЄСПЛ у справах «Гуерра проти Італії» (*Guerra v. Italy*),⁶¹ «Лопес Остра проти Іспанії» (*López Ostra v. Spain*),⁶² «Онер'їлдіз проти Туреччини» (*Öneryıldız v. Turkey*),⁶³ «Ташкін проти Туреччини» (*Taskin v. Turkey*),⁶⁴ «Фадєєва проти Росії» (*Fadeyeva v. Russia*),⁶⁵ «Будаєва проти Росії» (*Budayeva and Others v. Russia*),⁶⁶ «Татар проти Румунії» (*Tătar v. Romania*)⁶⁷ демонструють, як право на приватне життя чи право на життя можуть бути використані для того, щоб змусити уряди держав врегулювати екологічний ризик, захищати екологічні права чи надати доступ до публічної інформації щодо екологічної ситуації та ризиків.⁶⁸

Усі ці справи мають спільні риси. По-перше, в них йдеться про існування шкоди, завданої діяльністю індустріального об'єкту – наприклад, хімічною фабрикою, плавильним цехом, шкіряним заводом, штольнею чи

⁶¹ ECtHR, *Guerra and Others v. Italy*, № 14967/89, 19.02.1998

⁶² ECtHR, *López Ostra v. Spain*, № 16798/90, 09.12.1994

⁶³ ECtHR, *Öneryıldız v. Turkey*, № 48939/99, 30.11.2004

⁶⁴ ECtHR, *Taskin and Others v. Turkey*, № 46117/99, 10.11.2004

⁶⁵ ECtHR, *Fadeyeva v. Russia*, № 55723/00, 09.06.2005

⁶⁶ ECtHR, *Budayeva and Others v. Russia* (Applications nos. 15339/02, 21166/02, 20058/02, 11673/02 and 15343/02), 20 March 2008

⁶⁷ ECtHR, *Tătar v. Romania*, № 67021/01, 27/01/2009

⁶⁸ *Lopez Ostra v. Spain; Guerra v. Italy; Fadeyeva v. Russia; Öneryıldız v. Turkey; Taskin v. Turkey*, paras. 113- 9; *Tatar v. Romania*, para 88; *Budayeva v Russia* [2008] ECHR.

сміттєпереробним заводом. По-друге, має місце відмова від використання відповідного профілактичного заходу для контролю цих джерел серйозного ризику для життя, здоров'я, приватного життя чи майна. Про це Суд також зазначає в обґрунтуванні наявності порушення права, передбаченого ст. 8 ЄКПЛ, у рішенні «Дубецька проти України».⁶⁹ Особливо важливим у § 155 цієї справи є аргументація Суду щодо того, що не можна не забезпечувати права, якщо навіть у держави є економічні чи будь-які інші труднощі. Така позиція є надзвичайно важливою для прав людства, можливість існування яких часто заперечується саме у зв'язку з неможливістю їх повного захисту через обмеженість матеріальних ресурсів у державі.

ЄКПЛ не містить прямого обов'язку держав охороняти навколишнє середовище, але рішення Суду зобов'язують їх дотримуватися прав, які порушені або можуть бути серйозно порушені внаслідок недотримання екологічних стандартів. Згідно з позицією Суду у рішенні «Фадєєва проти Росії» (*Fadeyeva v. Russia*),⁷⁰ держава несе відповідальність у сфері охорони навколишнього середовища, якщо вона відповідальна за неможливість врегулювання діяльності приватних осіб (§§ 132–134). Отже, держава зобов'язана «використовувати розумні та відповідні заходи» (§ 89) для забезпечення договірних прав. У справі «Онер'їлдїз проти Туреччини» (*Öneryildiz v. Turkey*) наголошується, що у деяких випадках органи державної влади також можуть бути зобов'язані вчиняти дії, які захищають людей від екологічних катастроф.⁷¹

На дотримання прав людини у сфері охорони навколишнього середовища значний вплив справляють також рішення власне мешканців щодо розташування їхніх будинків. Суд не має сумнівів, що обов'язок дотримання прав людини включає положення, які стосуються надання повноважень, дозволів на діяльність, безпеку і перевірку у випадку господарської діяльності,

⁶⁹ Справа «Дубецька та інші проти України» (Заява № 30499/03), 10/05/2011

⁷⁰ *Fadeyeva v. Russia*, para. 89.

⁷¹ *Öneryildiz v. Turkey*, para. 89.

яка завдає шкоди навколишньому середовищу, а також «практичні заходи для ефективного захисту громадян, життя яких може бути в небезпеці через невід’ємний ризик».⁷²

Вищезазначені практичні заходи походять зі сфери виконання законодавства. Характерною рисою справ «Гуерра проти Італії» (*Guerra v. Italy*), «Лопес Остра проти Іспанії» (*Lopez Ostra v. Spain*), «Ташкін проти Туреччини» (*Taskin v. Turkey*), «Фадеева проти Росії» (*Fadeyeva v. Russia*) є те, що промислова діяльність здійснюється незаконно або з порушенням екологічних норм і норм викидів забруднюючих речовин. У справах *Лопес Остра* і *Ташкін* місцеві суди винесли постанову про закриття відповідних об’єктів, але їх рішення були проігноровані або скасовані державними органами. Як наслідок, у цих справах дійшло до порушення права на виконання рішень місцевих судів:

«Суд хоче зазначити, що адміністративні органи є складовою держави, яка керується принципом верховенства права, а відтак – інтереси цих органів повинні збігатися з необхідністю належного здійснення правосуддя. Якщо адміністративні органи відмовляються або неспроможні виконати рішення суду, чи зволікають з його виконанням, то гарантії, надані стороні на судовому етапі, втрачають сенс»⁷³.

Однак із судової практики Суду можна виділити перелік основних дій, які повинні вчинятися державними органами, зокрема: впровадження правових заходів захисту від порушень, їх ефективна реалізація – шляхом як ефективних судових процедур, так і ефективної діяльності органів державного управління, а також шляхом якнайшвидшого надання доступу до інформації про можливі загрози і катастрофи [99].

Застосування динамічної інтерпретації у практиці ЄСПЛ дозволяє тлумачити текст Конвенції із врахуванням умов сьогодення. Згідно з позицією

⁷² *Öneryildiz*, para. 89.

⁷³ *Taskin*, paras. 124-5, власний переклад.

М. А. Новіцькі, це означає, що «її стандарти далі будуть розвиватися одночасно зі змінами, які відбуватимуться все швидше у всіх сферах життя європейського суспільства» [137, с.308]. Гнучкість стандартів Конвенції і позиція суддів Суду вже дозволили надавати захист деяким правам третього покоління. На підставі аналізу рішень можна констатувати, що ЄСПЛ перебуває на шляху впровадження *lex ferenda* у практику захисту прав людини.

Викладення у цій дисертації результатів аналізу лише деяких рішень Європейського суду з прав людини засвідчує важливість прав третього покоління, оскільки вони нерозривно пов'язані з індивідуальними правами. Певною мірою можна стверджувати, що Суд визнає їх значення для гарантування прав, які містяться в ЄКПЛ, а це є дуже важливим показником розвитку доктрини прав людини у напрямі визнання прав третього покоління і надання їм міжнародного захисту. Зважаючи на те, що права людства є особливими правами третього покоління, ці механізми стосуються їхнього захисту теж.

Можна припустити, що проблема полягає у визнанні окремої особи власником екологічних прав. Натомість суб'єкт прав людства повинен сприйматися з іншої перспективи. Право людства на здорове довкілля стосується цінностей, котрі потребують співпраці усіх людей і націй. Питання правосуб'єктності і визнання людства у правовому дискурсі може допомогти вирішити деякі сучасні глобальні екологічні проблеми, оскільки в сучасному суспільстві відокремлене існування індивідів практично неможливе.

3.2.3 Міжнародний кримінальний суд як механізм притягнення до відповідальності за порушення прав людства

На відміну від механізмів захисту прав людства, які передбачають принаймні часткове відновлення порушеного права, механізми притягнення до

відповідальності передбачають покарання за їх порушення. З цієї причини розгляд механізмів притягнення до відповідальності буде лише побіжним, позаяк докладний аналіз вимагає окремого дослідження на стику національного та міжнародного кримінального права. Проте для більшої повноти цього дисертаційного дослідження необхідно приділити певну увагу саме механізмам притягнення до відповідальності за порушення прав людства.

Порушення прав людства, особливо права на мир, може містити склад міжнародних злочинів, відповідальність за які передбачена міжнародним кримінальним правом. Кримінальну відповідальність можна розглядати як механізм притягнення до відповідальності за найбільш тяжкі випадки порушення цих прав. Важливо звернутися саме до положень міжнародного кримінального права (МКП), позаяк у сучасному праві саме з нього здійснюється рецепція до національного кримінального права. Перехід від виключно внутрішньої юрисдикції до юрисдикції міжнародної стався після 1945 р.

Розвиток МКП пройшов тривалий шлях від застосування *ad hoc* до загального визнання воєнних злочинів відповідно до Гаазьких конвенцій 1899 і 1907 рр., де вони були формально визнані міжнародною спільнотою, і далі до виникнення Міжнародного кримінального суду (МКС), що став першим постійним міжнародним кримінальним судом. Міжнародне співтовариство визнало юрисдикцію міжнародних судів розглядати справи, що раніше були винятково внутрішньодержавними.

Нюрнберзький і Токійський кримінальні трибунали⁷⁴ були першими насправді міжнародними трибуналами, які встановили прецедент для судових розглядів воєнних злочинів. Це стало міжнародним прецедентом, зважаючи на який згодом були утворені два кримінальні трибунали – Міжнародний

⁷⁴ International Military Tribunal at Nuremberg (1945–1946); International Military Tribunal for the Far East (1946–1948).

кримінальний трибунал для колишньої Югославії (МКТКЮ)⁷⁵ та Міжнародний кримінальний трибунал для Руанди (МКТР)⁷⁶ – обидва були створені Радою Безпеки ООН, що діє згідно з повноваженнями, закріпленими у Розділі VII Статуту ООН.⁷⁷ Ці трибунали є спеціальними трибуналами і мають обмежену сферу юрисдикції, метою яких є відновлення міжнародного миру і безпеки відповідно до ст. 39 Статуту ООН. Наразі функціонування МКТКЮ знаходиться в процесі виконання своєї стратегії завершення (*completion strategy*) [229].

Успіх цих трибуналів у здійсненні міжнародного кримінального правосуддя надихнув міжнародне співтовариство на створення МКС. Римський статут Міжнародного кримінального суду був прийнятий 17 липня 1998 р. (Римський статут).⁷⁸ Він набув чинності 1 липня 2002 р. після ратифікації шістдесятьма державами [237]. У 1999 р. Ч. Романо написав: «Якщо МКС буде створено, то, ймовірно, він стане чільним моментом цієї епохи міжнародного права» [148, с. 720]. Хоча цей суд досі не має ефективного механізму виконання своїх рішень, власне факт створення цього інституту є важливим для розвитку міжнародного права. Станом на 5 грудня 2018 р. в МКС знаходяться 28 справ на етапі судового розгляду,⁷⁹ 10 ситуацій знаходяться на різних стадіях попереднього розгляду⁸⁰ [241] 11 ситуацій знаходяться на етапі розслідування.⁸¹

Найважливішою функцією МКС є подолання безкарності за чотири міжнародні злочини, на які поширюється юрисдикція МКС, а саме: злочин геноциду, злочини проти людяності (чи людства) (*crimes against humanity*), воєнні злочини, злочин агресії (стаття 5 Римського статуту). Кожен з названих

⁷⁵ Засновано Резолюцією РБ ООН 827 (1993) 25 травня 1993 р.

⁷⁶ Засновано Резолюцією РБ ООН 955 (1994) 8 листопада 1994 р.

⁷⁷ UN Documentation: International Law

⁷⁸ Римський статут був прийнятий на Дипломатичній конференції ООН щодо заснування МКС 17 липня 1998 р.

⁷⁹ [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.icc-cpi.int/Pages/cases.aspx>

⁸⁰ Report on Preliminary Examination Activities 2018

⁸¹ [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.icc-cpi.int/pages/situation.aspx>

злочинів стосується найбільш небезпечних діянь, які спричиняють шкоду необмеженому колу осіб, завдають непоправних втрат людській гідності.

Можна припустити, що діяльність МКС є важливою для зменшення безкарності за значні порушення, у тому числі прав людства. Переважно ці злочини пов'язані з порушенням саме права людства на мир, а також з наслідками воєнних дій для цивільного населення, що також впливає на право на сталий розвиток, про що вже згадувалося у попередніх розділах. Злочин агресії безпосередньо пов'язаний з порушенням права людства на мир. Як зазначає М. М. Антонович: *«Нюрнберзький військовий трибунал розглядав агресивну війну (war of aggression) як найвищий (supreme) міжнародний злочин, який відрізняється від інших воєнних злочинів лише тим, що охоплює акумульоване зло в цілому (the accumulated evil of the whole). Внесення агресії до переліку норм jus cogens Комісією міжнародного права також підтверджує, що держави визнають агресію більш серйозним порушенням, оскільки під загрозою перебувають інтереси всього міжнародного співтовариства»* [170, с. 67]. Погоджуючись із цією думкою, варто зазначити, що індивідуальна кримінальна відповідальність, зокрема лідерів держави, які можуть здійснювати ефективний контроль або контролювати політичні чи військові дії держави, є важливим знаком для всього людства, що навіть високий представницький чи дипломатичний мандат не може слугувати прикриттям від кримінальної відповідальності за вчинення злочинів, які порушують права людства.

Загалом, створення постійного міжнародного кримінального суду для розслідування й покарання найбільш серйозних загальновизнаних злочинів, які стосуються буття всього людства, свідчить про те, що глобальна спільнота рухається в напрямі об'єднання зусиль для викорінення практик, що суперечать інтересам усього людства.

3.3 Можливості захисту прав людства через інші механізми міжнародної співпраці

Сучасні дослідження у царині ефективного захисту прав людини та управління державами звертають увагу на ефективність інституцій, які власне формують органи влади. Стійкість інституцій під впливом зовнішніх сил, їхня здатність протистояти протиправним інтересам певних груп визначає те, наскільки успішною та ефективною буде держава. Такий підхід можна екстраполювати на міжнародні інституції, які по суті є глобальним урядом. Їхня роль власне полягає у забезпеченні міжнародного миру, який дослідники часом називають «насильницьким миром». Ідеться, зокрема, про випадки закриття кордонів, економічної блокади, взаємного нарощування військової потужності [77, с. 97], тобто ситуацію, яку не можна назвати миром у повному розумінні цього слова. Однією з причин такого стану Ж. М. Аррігі називає слабкість інституцій публічної влади та їхню нездатність надавати послуги всім громадянам, а не лише обраним.

Описані нижче можливі механізми захисту прав людства ґрунтуються на вже існуючих механізмах міжнародної співпраці, проте часто не вважаються такими, що захищають права людини. Запропонований аналіз організацій та місій не є вичерпним та є спробою показати широкі можливості захисту прав людства. Розуміння глобальної природи людства зумовлює необхідність існування глобальних та регіональних організацій, які зможуть забезпечити його права. Відсутність перспективи створення глобального суду щодо захисту прав людини та людства ставить перед вченими завдання проаналізувати та визначити, якими «нетрадиційними» механізмами їх можна захищати.

Варто додати, що далі буде розглянуто лише право людства на мир, позаяк саме це право є зараз найбільш актуальним для України. Розглянуті

механізми можна використати за аналогією для захисту права на здорове довкілля та сталий розвиток. Доречно зазначити, що механізми захисту права на здорове довкілля є, певно, найбільш описаними у юридичній науці, а право на сталий розвиток, фактично, захищається у разі дотримання інших двох прав. Саме тому праву на мир буде приділена більша увага.

3.3.1 Роль ООН у захисті права людства на мир

Незважаючи на потенційну можливість захисту порушеного права людства на мир через традиційні судові механізми, потрібно все ж зважати на особливості цього права та його суб'єкта. Основною і першочерговою метою ООН є дотримання міжнародного миру та безпеки, про що йдеться у ст. 1 Статуту ООН, а саме:

«Підтримувати міжнародний мир та безпеку і з цією метою вживати ефективних колективних заходів для запобігання та усунення загрози миру й придушення актів агресії, або інших порушень миру, і проводити мирними засобами, відповідно до принципів справедливості та міжнародного права, залагоджування або розв'язання міжнародних конфліктів або ситуацій, що можуть призвести до порушення миру».⁸²

Для швидких та ефективних дій для забезпечення міжнародного миру та безпеки створено Раду Безпеки ООН, котра складається з п'яти постійних та десяти непостійних членів (ст. 23 Статуту ООН), і власне лише рішення Ради Безпеки ООН є юридично обов'язковими для всіх держав-членів. Проте її склад та діяльність піддаються критиці через те, що постійні члени (Франція, Сполучене Королівство, Сполучені Штати Америки, Китай та Російська Федерація (як правонаступниця СРСР) (ст. 23 Статуту ООН) мають право вето. Склад Ради не змінився з моменту заснування ООН у 1945 р. і вже не

⁸² Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду, 26.06.1945

відповідає сучасним змінам світового порядку, що призводить до нездатності ООН в цілому ефективно виконувати свою головну функцію підтримання міжнародного миру та безпеки. Саме ці п'ять постійних членів мають право вето на будь-яке рішення Ради Безпеки (ст. 27). Проблемою є несправедливе географічне представництво серед постійних членів Ради Безпеки. Так, представники Африки чи Латинської Америки можуть бути обрані лише як непостійні члени.

Дебати про найбільш складну реформу ООН – право вето – активізувалися протягом останніх років, оскільки Рада Безпеки була фактично паралізована і не змогла реагувати на конфлікти в Україні та Сирії. Як зазначено у звіті *Amnesty International 2017/18*, у 2017 р. Росія вдев'яте застосувала своє право вето, щоб захистити сирійський уряд від наслідків вчинених його представниками воєнних злочинів та злочинів проти людства, що дозволяє винним залишатися безкарними [207, с. 47].

Власне *de iure* Статут ООН містить механізм обмеження застосування права вето: відповідно до п. 3 ст. 27 Статуту рішення Ради Безпеки [...] приймаються шляхом голосування у разі дев'яти голосів «за» з усіх членів, включаючи ствердні голоси постійних членів; за умови, що в рішеннях, передбачених главою VI, і відповідно до п. 3 ст. 52 сторона в суперечці утримується від голосування. Приклад такого голосування мав місце 15 березня 2014 р. за проектом резолюції, запропонованим США, підтверджуючи визнання суверенітету, незалежності, єдності та територіальної цілісності України, заявляючи, що референдум, проведений у Криму, не є легітимним і не може бути підставою для будь-яких змін статусу Криму.⁸³ Незважаючи на те, що вона явно була учасницею суперечки, Російська Федерація відмовилася утриматися та застосувала право вето, щоб блокувати цю резолюцію. Жодне положення Статуту ООН не передбачає механізмів протидії такому серйозному порушенню його норм одним із постійних членів.

⁸³ UNSC Draft Resolution

Про «безсилля» ООН йдеться й у «Порядку денному для миру» 1992 р., адже *«з часу створення ООН в 1945 році у понад 100 великих конфліктах у світі загинуло близько 20 мільйонів людей. ООН виявилася безсилою для подолання багатьох із цих криз через накладення вето – 279 з них – у Раді Безпеки»*.⁸⁴ Далі висловлюється сподівання, що закінчення Холодної Війни призведе до поліпшення ситуації та більшої ефективності ООН. Проте так не сталося, про що зазначають дослідники, говорячи про фактичне запровадження регіоналізму та «миротворчих операцій другого покоління» [112, с. 276–277], що означає фактичне делегування миротворчості державам та регіональним організаціям [112, с. 275].

Проте Ліхтенштейн виступив з пропозицією, яка б дозволила обійти систему вето Ради Безпеки, домагаючись вирішення питань в Генеральній Асамблеї ООН, де жодна держава не має права вето. За підтримки коаліції урядів на чолі з Ліхтенштейном Генеральна Асамблея в кінцевому підсумку проголосувала (105 до 15) на підтримку створення механізму для збору доказів для судового переслідування [223, с. 10], відкриваючи шлях для нових підходів до покарання за порушення права людства на мир.

Отже, на жаль, ООН не є достатньо ефективною для виконання цілі захисту міжнародного миру, але як єдина дійсно глобальна організація вона все ж має важливі важелі захисту миру. Саме тому доцільно звернути увагу на вже існуючі механізми захисту та відновлення цього права – міжнародні миротворчі операції. Як вже було зазначено, це право не можна забезпечити для однієї особи, хоча забезпечення миру є основною умовою охорони й захисту інших прав людини. З 1948 р. у світі була велика кількість миротворчих місій, хоча насправді широкого розвитку ця практика набула після 1991 р. Станом на 1 вересня 2018 р. ООН провадяться 14 активних миротворчих операцій [231].

⁸⁴ § 14, UN General Assembly, *An Agenda for Peace: resolution / adopted by the General Assembly*, 8 October 1993, A/RES/47/120B

У сучасних миротворчих операціях питання прав людини та положення про їх дотримання регулярно включаються до мандату місії, унаслідок чого миротворці ООН стають спостерігачами стану дотримання прав людини [107, с. 8]. У навчальному посібнику для офіцерів з прав людини миротворчих та моніторингових місій визначена чітка співзалежність між миром та правами людини:

«В ООН також починають розуміти, що загроза безпеці держави включає не тільки озброєні групи, що ворогують, а й бідність, дискримінацію та нерівність у доступі до ресурсів. Отже, реагування на конфлікт вимагає більше ніж вилучення зброї у протилежних сторін та впровадження миротворчої сили між ними. Ці два підходи працюють на вирішення конфлікту лише з урахуванням стандартів прав людини, що розроблені під егідою ООН. Застосування цього механізму дозволяє побудувати тривалий мир. ... прикладами можуть бути мирові угоди для Бурунді, Ель-Сальвадору, Сьєрра-Леоне і Тимор-Лесте, до яких включені питання прав людини» [107, с. 10].

Так само є розуміння того, що захист права на мир для всього людства є ключовим для дотримання стандартів прав людини.

У 2012 р. Генеральним Секретарем ООН було започатковано ініціативу «*Human Rights up Front*», яка стала відповіддю на системні невдачі ООН у миротворчих операціях. Ця ініціатива запропонована з метою посилення запобігання серйозним проблемам людства, що перетинають три основні напрямки (*pillars*) діяльності ООН, а саме: миру та безпеки, розвитку та прав людини. Як доречно зазначала колишній Помічник Генерального секретаря з гуманітарних питань Кюнг-ва Канг, коментуючи цю ініціативу, «*людські життя не поділяються як система ООН*» [233, о 02 хв. 40 сек.], відповідно захист прав людини, миру та безпеки мають бути наскрізними цінностями, на збереження яких повинна бути спрямована діяльність різних за своїм

функціональним призначенням органів та інституцій ООН. Власне ініціатива передбачає три структурні зміни в діяльності Організації:

- зміна культури, що передбачає більшу відповідальність за діяльність Організації, спрямованість центральних органів на підтримку, а не на протидію представництвам на місцях, заохочення працівників діяти з більшою моральною мужністю та принциповістю;
- операційна зміна: наближення напрямів діяльності, вироблення спільних стратегій та кращий механізм раннього виявлення загроз та відповідей на них;
- зміна підходів до співпраці між ООН та державами-членами: більш активна взаємодія, більш рання та глибша взаємодія з державами-членами для запобігання широкомасштабним порушенням прав людини [234].

На шостому році втілення ініціативи, на жаль, не можна говорити про її значний успіх. Проте усвідомлення співзалежності глобального миру та індивідуальних прав людини можна назвати важливим кроком уперед для потенційного визнання прав людства, а також набуття ним усе більшої правосуб'єктності.

Одним із здобутків у вказаній сфері можна все ж назвати схвалення Декларації про право на мир у 2016 р., що була докладно проаналізована у підрозділі 2.2.3. Ця Декларація вперше закріпила право кожного на мир у зв'язці з правами людини, підтвердивши у такий спосіб їхню співзалежність.

Незважаючи на обмежену функціональність ООН через існування права вето, роздробленість та розрізненість інституцій, а також складність взаємодії з державами-членами, саме існування можливості запровадження миротворчих операцій у будь-якій державі робить цю організацію єдиним справді глобальним механізмом захисту права людства на мир. Безперечно, ООН потребує внутрішнього реформування та, можливо, більш потужної юрисдикції для втручання у разі серйозних порушень прав людини, а також

ефективного механізму виконання рішень. Проте на цьому етапі видається слушним говорити про існування можливості захисту права людства на мир завдяки діяльності ООН.

3.3.2 Роль ОБСЄ у захисті права людства на мир в українському контексті

Як зазначалося вище, часом регіональні організації мають кращі можливості для допомоги у становленні миру, які виявляються більш ефективними, ніж глобальні. Крім того, розділ VIII Статуту ООН передбачає співпрацю з регіональними організаціями, які займаються підтримкою міжнародного миру та безпеки. Регіональні безпекові організації, так само як і регіональні суди із захисту прав людини, можуть бути більш ефективними, адже діють в межах схожих ціннісних парадигм, культурних особливостей, рівня економічного розвитку тощо.

Станом на 1 листопада 2018 р. в Україні діють Спеціальна моніторингова місія ОБСЄ в Україні (СММ ОБСЄ)⁸⁵ та моніторингова місія з оцінки та звітування щодо ситуації з правами людини в Україні Управління Верховного комісара ООН (моніторингова місія УВК ООН) [91]. Їхні офіційні мандати передбачають, зокрема, необхідність здійснювати моніторинг дотримання прав людини і основоположних свобод, в тому числі прав осіб, які належать до національних меншин, і надавати підтримку їх дотриманню (СММ ОБСЄ), а також формувати регулярні звіти про стан дотримання прав людини, надавати рекомендації щодо реагування на нові загрози та запобігати порушенням прав людини тощо (моніторингова місія УВК ООН) [217]. У регулярних звітах ці місії, що були створені через порушення миру в Україні, зазначають, що через воєнні дії порушуються права людини, і наголошують,

⁸⁵ 21 березня 2014 р. Постійна Рада ОБСЄ ухвалила рішення № 1117 про направлення в Україну Спеціальної моніторингової місії, що складається з цивільних незброєних спостерігачів. Нижче наведені основні факти про діяльність місії.

що без відновлення миру забезпечення усіх гарантій прав людини є неможливим.

Вочевидь, названі моніторингові місії не здійснюють миротворчої діяльності, а лише фіксують факти порушення миру. Проте їхні звіти становлять суттєвий інтерес та враховуються як докази при здійсненні розслідування Міжнародним кримінальним судом (МКС). У «Звіті про дії з попереднього розслідування 2017 року»⁸⁶ Офісу Прокурора Міжнародного кримінального суду йдеться про факти, що можуть становити злочини, на які поширюється юрисдикція МКС. У п. 91 Звіту згадується про моніторинг, який здійснюється СММ ОБСЄ, як підставу для деяких висновків. Отже, факти, зафіксовані у звітах СММ ОБСЄ, є важливими через їхню об'єктивність, визнану всіма країнами – учасницями ОБСЄ.

З організаційної точки зору, *«Україна ... фактично стала лакмусовим папірцем для дієздатності ОБСЄ, а сама Організація через врегулювання конфлікту в Україні проходить «тест на міцність» [248].* Рішення в ОБСЄ приймаються консенсусом⁸⁷ [11] що є її сильною й слабкою сторонами одночасно, але дозволяє справляти політичний вплив на країн-учасниць, у тому числі Росію.

Можна припустити, що потенційне притягнення до відповідальності за злочини, на які поширюється юрисдикція МКС, може відбутися, зокрема, і завдяки діяльності моніторингових місій в Україні. Вказані злочини *de facto* пов'язані з порушенням права на мир, тому зазначені механізми можна вважати нетрадиційними, проте вже існуючими механізмами захисту права людства на мир.

Іншим механізмом, існування якого фасилітує ОБСЄ, є Тристороння контактна група з мирного врегулювання ситуації на сході України у складі представників України, ОБСЄ та Росії. Після тривалих переговорів сторони 9

⁸⁶ ICC Report on Preliminary Examination Activities (2017) – Ukraine

⁸⁷ § 1 p. A, Rules of Procedure of the Organization for Security and Co-Operation in Europe, MC.DOC/1/06, 1 November 2006

вересня 2014 р. підписали Протокол за підсумками консультацій Тристоронньої контактної групи щодо спільних кроків, спрямованих на імплементацію Мирного плану Президента України П. Порошенка і ініціатив Президента Росії В. Путіна [30]. Цей Протокол отримав також назву Мінської угоди, яка встановлює 12 пунктів дорожньої карти щодо припинення збройного конфлікту, зокрема: забезпечити негайне двостороннє припинення вогню; здійснювати децентралізацію влади, дозволяючи тимчасове місцеве самоврядування в районах Донецька та Луганська на сході України за законом «спеціального статусу»; негайно звільнити всіх заручників та незаконно затриманих осіб; забезпечити моніторинг на українсько-російському кордоні та зоні безпеки; забезпечити проведення позачергових місцевих виборів у Донецьку та Луганську; видалити незаконні збройні формування, військову техніку і всіх бойовиків та найманців з території України; прийняти закон про переслідування і покарання людей за певні події в Донецькій та Луганській області [10]. Ця угода є ключовою у забезпеченні режиму припинення вогню, що є кроком до примирення. Крім того, у контексті обговорюваної ролі ОБСЄ у забезпеченні права на мир важливо звернути увагу на п. 2 та п. 4 Мінської угоди, а саме: *«2. Забезпечити моніторинг і верифікацію з боку ОБСЄ режиму нестосовання зброї»* та *«4. Забезпечити постійно діючий моніторинг на українсько-російському державному кордоні та верифікацію з боку ОБСЄ зі створенням зони безпеки в прикордонних районах України і Російської Федерації»*. Отже, роль ОБСЄ полягає не тільки у фасилітації переговорів між сторонами збройного конфлікту, а й у моніторингу дотримання досягнутих домовленостей. Організація надає щоденні публічні звіти щодо стану дотримання Мінської угоди, а також тижневі та місячні звіти, що надаються країнам – учасницям ОБСЄ [249].

Крім того, діяльність СММ ОБСЄ полягає також у забезпеченні умов для відновлення інфраструктури у зоні конфлікту, що допомагає дотриманню базових прав людини, які порушуються внаслідок бойових дій. У підрозділі

2.3.3 уже згадувалась роль СММ ОБСЄ у відновленні інфраструктури на Донецькій фільтрувальній станції (ДФС), робота якої постійно переривається через бойові дії в зоні, прилеглій до Донецька. СММ ОБСЄ, крім іншого, проводить т.зв. «дзеркальні патрулі» (по одній групі спостерігачів з кожної сторони лінії зіткнення) для забезпечення режиму припинення вогню для забезпечення можливості проведення відновлювальних робіт на життєво важливих інфраструктурних об'єктах.

Діяльність міжнародних організацій щодо забезпечення фіксації фактів порушення миру чи прав людини можна розглядати під кутом зору захисту права на мир, позаяк така їх діяльність, за відсутності інших дієвих механізмів, сприяє невідворотності покарання за порушення права людства на мир та запобіганню легітимізації війни. Можна припустити, що місії, подібні до СММ ОБСЄ, є *sui generis* слідчими органами, які допомагають зафіксувати порушення прав людства.

3.4 Захист прав людства шляхом захисту прав людини

У попередніх розділах цього дисертаційного дослідження йшлося про можливість захисту прав людини через захист і дотримання прав людства. Проте зворотний зв'язок існує також.

Права людства порушуються переважно в регіонах, де вкрай низьким є рівень дотримання прав людини, а суб'єкти, відповідальні за їх забезпечення, не виконують або не виконують належно свої функції. Збройні конфлікти найперше виникають у державах або між державами, які не створили належної системи захисту прав меншин. Право на здорове довкілля порушується там, де механізми контролю за шкідливим виробництвом слабкі або зруйновані корупційними зв'язками. Право на сталий розвиток порушується, коли

правлячі еліти держав чи регіонів вдаються до корупції, порушуючи у такий спосіб можливості народів на розвиток.

Дослідники звертають увагу на кореляцію між рівнем свободи суспільства та економічним розвитком держави: вищий рівень свободи та дотримання прав людини означає вищі економічні показники держави, що призводить до вищого індексу людського розвитку. Як зазначає К. Г. Девіс: *«Ринкова економіка та права людини встановлюють обмеження на повноваження держави та дозволяють розширювати права і можливості окремих осіб: вони є двома сторонами однієї монети»* [87]. Він узагальнює цю залежність, адже вона пов'язана з тим, що функціональне верховенство права та незалежне правосуддя, яке виконує приписи законодавства, однаково позитивно впливає на економіку та гарантії прав людини [87]. У свою чергу, дотримання прав людини є важливим для запобігання конфліктів та сталого розвитку. Цю закономірність описують різні дослідження. Зокрема, у дослідженні Данського інституту прав людини наголошується на такому:

«... заохочення та захист прав людини, пов'язаних з захистом від дискримінації та нерівності, мають значний потенціал для вирішення деяких корінних причин конфліктів та нестабільності. Зокрема, просування прав людини може знизити ризик конфлікту за рахунок забезпечення рівного та недискримінаційного доступу до соціальних послуг та політичної участі, а також шляхом надання вразливим групам механізмів відповідальності та відшкодування шкоди» [128, с. 7].

Дійсно, зрівноважений розвиток суспільства, де усі його члени мають однаковий доступ до суспільних благ, не зазнаючи дискримінації за будь-якою ознакою, дозволяє уникнути напруги та конфліктів. За таких умов це суспільство розвивається більш збалансовано, позаяк конфлікти та неспокій вимагають реакції, обмежуючи можливості для розвитку.

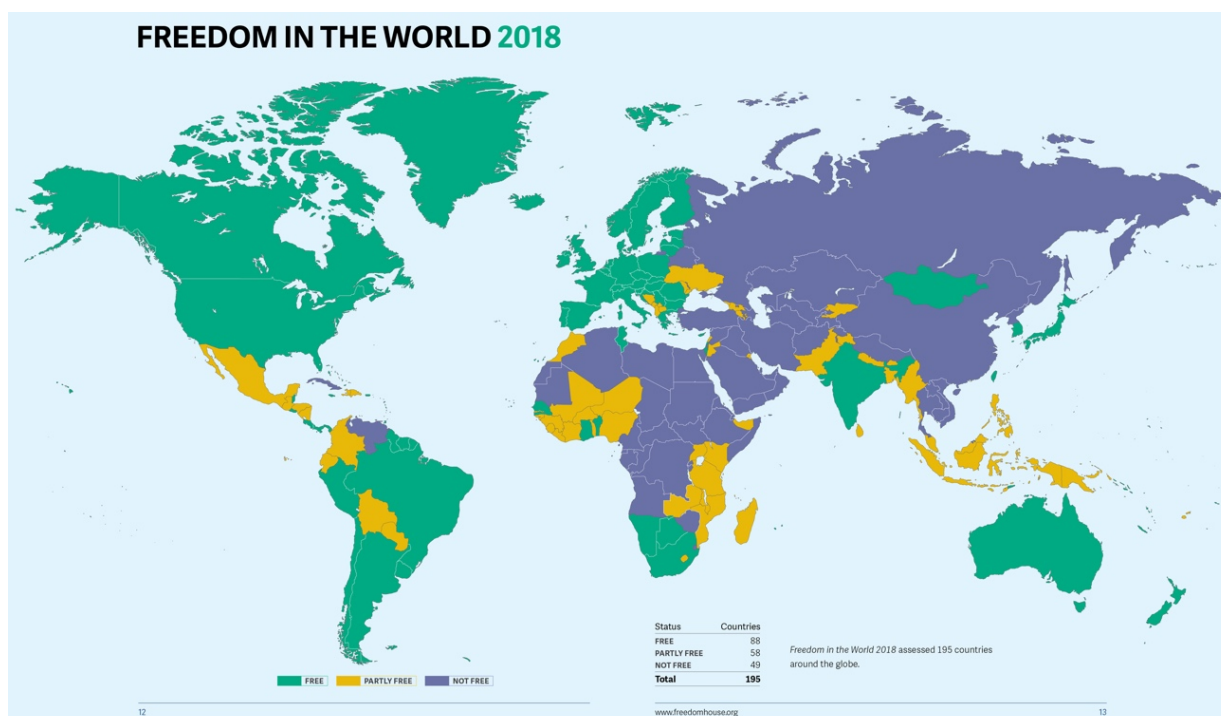

Рисунок 3. Свобода у 2018 році. Джерело: Freedom House «Freedom in the World 2018: Democracy in Crisis»[211]

Наведені на Рис. 3 класифікація держав на вільні, частково вільні та невольні та на Рис. 4 статистика щодо поширеності збройних конфліктів показують пряму кореляцію: чим менше захищені права, тим більш значні та жорстокі конфлікти виникають на цій території. Імовірно існує й зворотна залежність: права людини порушуються у зв'язку з конфліктом. Отже, можна говорити про двосторонню залежність права людства на мир та прав людини. Таким чином, кращий і ефективніший захист прав людини запобігає виникненню збройних конфліктів, а відтак – захищає право на мир.

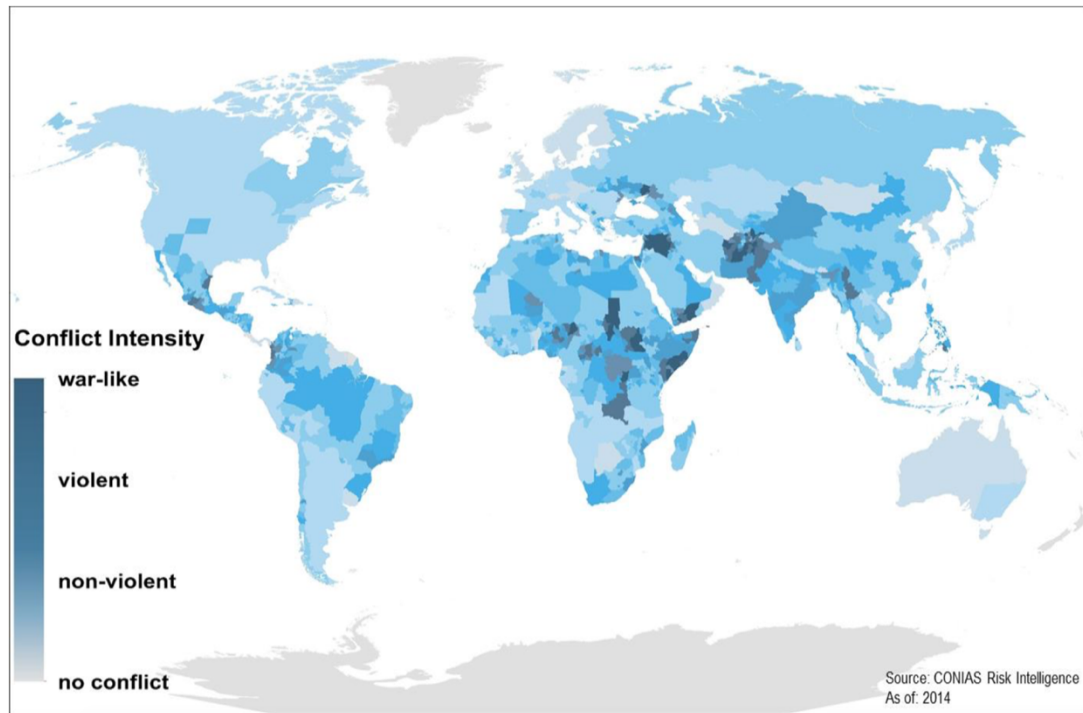

Рисунок 4. Світова мапа політичних конфліктів. Джерело: *The World Map of Political Conflicts* [152]

Подібна залежність існує між рівнем захисту права людини та правом на розвиток, хоча її складніше прослідкувати у статистичних даних. У рейтингу країн із найвищими показниками індексу людського розвитку є ті, які мають високий рівень захисту прав людини. Наприклад, у 2018 р. Норвегія, Швейцарія, Австралія, Ірландія та Німеччина очолили рейтинг ПРООН щодо Індексу людського розвитку [218]. Ці самі країни, за оцінками різних міжнародних організацій, в тому числі ООН, *Amnesty International*, *Freedom House* та інших, мають високі показники в усіх сферах захисту прав людини.⁸⁸ З іншого боку рейтингів знаходяться країни, населення яких потерпає від порушень прав людини, збройних конфліктів, забруднення довкілля, та відповідно – має низький рівень людського розвитку, наприклад, Нігер, Центральна Африканська Республіка, Південний Судан, Чад та Бурунді.

⁸⁸ Див., напр.: Universal Human Rights Index [Електронний ресурс] // ОНЧР – Режим доступу: <https://uhri.ohchr.org/en>; Freedom in the World 2018: Democracy in Crisis [Електронний ресурс] // Freedom House. – 2018 – Режим доступу: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2018>; Amnesty International Report 2017/18: the State of the World's Human Rights [Електронний ресурс] // Amnesty International. – 2018 – Режим доступу: <https://www.amnesty.org/download/Documents/POL1067002018ENGLISH.PDF>

Узагальнюючи, можна зробити висновок, що права людства будуть захищені у разі захищеності прав людини. Безперечно, варто ще раз наголосити, що залежність є взаємною. У разі здійснення заходів для забезпечення прав людства рівень захисту прав людини поліпшується, що підтверджує тезу про те, що права людства є одночасно базою для ефективного функціонування прав людини та «парасолькою», яка захищає їх від порушень.

Висновки до Розділу 3

1. У цьому розділі було проаналізовано різні механізми захисту прав людства. Вони не завжди відповідають традиційним юридичним поглядам на механізми захисту прав.
2. З огляду на активний розвиток міжнародних судових органів можна припустити, що у майбутньому буде запропоновано ефективний судовий захист прав людства. Наразі умовно можна говорити, що для захисту права на здорове довкілля та частково права на мир можна використовувати механізм ЄСПЛ. Проаналізовані рішення підтверджують взаємозв'язок прав людства і прав людини.
3. Міжнародні організації відіграють важливу роль у захисті прав людства, частково через нетрадиційні механізми захисту. Так, для права людства на мир можна говорити про існування механізмів збирання інформації про порушення через моніторингові місії для подальшого використання цих даних у міжнародних судових інституціях з метою уникнення безкарності.
4. Права людства перебувають у прямій двосторонній залежності із правами людини. Дотримання прав людини дозволяє забезпечити зрівноважений

розвиток суспільства, уникнути виникнення конфліктів. У свою чергу, відсутність конфліктів та проблем із захистом прав людини створює потенціал для захисту довкілля. Отже, можна говорити про своєрідний захист прав людства через дотримання прав людини.

5. При обговоренні вибору механізмів захисту прав людства слід керуватися принципом застосування найбільш сприятливого режиму для захисту прав людства, що означає адаптування існуючих механізмів міжнародної співпраці, захисту прав людини, а також виокремлення нових механізмів у разі необхідності. Відсутність традиційних механізмів захисту прав людства, які були б визнаними з точки зору доктрини прав людини, не означає неможливість захисту – навпаки, це вимагає більш гнучкого розуміння потенції захисту та різнобічного використання мандату міжнародних організацій, що дозволить віднайти неочевидні чи нетрадиційні способи захисту прав людства.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі наведено теоретичне узагальнення й вирішення наукового завдання, яке полягає у комплексному дослідженні прав людства шляхом обґрунтування правосуб'єктності людства, дослідження відмінних ознак прав людства, а також в описі кожного з обраних прав та аналізі механізмів захисту. За результатами дослідження сформульовано низку висновків, серед яких найголовнішими є такі:

1. Проведений аналіз класифікації прав людини дозволяє виокремити особливий вид прав третього покоління, якими є права людства. Вони суттєво відрізняються від прав перших двох поколінь і є надзвичайно складними та багатокомпонентними правами. На підставі проведеного дослідження також можна говорити про сформовану правосуб'єктність людства як його здатність мати права і здійснювати їх, а також вимагати притягнення до відповідальності за їх порушення. Виокремлення нових прав є необхідним в умовах зміни людського суспільства, що включає також поступові процеси збільшення кількості загальноновизнаних прав, котрі зобов'язані охороняти всі держави. Права людства є мета-правами, які існують як надбудова і водночас як база для всіх інших прав. Захист прав людства як особливого виду прав третього покоління має суттєве значення для дотримання індивідуальних прав особи.
2. Опис людства як цілісного суб'єкта суспільних відносин набув досить широкого обґрунтування у філософських та правничих дослідженнях. Об'єднання людства у єдиний суб'єкт зумовлено, зокрема, необхідністю реагування на схожі для всіх наслідки глобальних проблем, що ставлять під загрозу виживання людства. Крім того, розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, зростання міжнародної міграції, а також самоусвідомлення людьми належності до єдиного людства

підтверджують необхідність дослідження людства як суб'єкта суспільних відносин. Загальною особливістю цього суб'єкта є об'єднання всіх людей навколо глобальних проблем, що ставлять на світовий порядок денний питання виживання людства. На підставі проведеного аналізу запропоновано таке визначення людства – це глобальна спільнота людей, котрі поєднані через чесноти спільних цінностей, та яка виступає як окремий суб'єкт глобальних суспільних та правових відносин.

3. Виокремлення нової категорії у доктринальних дослідженнях прав людини може допомогти ефективніше імплементувати політику захисту основних цінностей, якими є мир, здорове довкілля і сталий розвиток. Зважаючи на тренд активної юридизації прав другого покоління можна вважати, що права людства також мають потенціал до отримання правового регулювання та захисту. Права людства перебувають у прямій двосторонній іманентній залежності із правами людини. Індивідуальні права, зокрема права першого покоління, у свою чергу можуть отримати кращий захист, якщо права людства будуть успішно реалізовані й гарантовані усім.
4. Відмінними ознаками прав людства як особливих прав третього покоління є такі:
 - 1) суб'єктом цих прав є людство;
 - 2) іманентна співзалежність з правами людини;
 - 3) неможливість реального забезпечення прав людства для особи без гарантування їх реалізації для всіх;
 - 4) екстратериторіальність;
 - 5) належність різним поколінням людства.
5. Відповідно до запропонованих ознак правами людства можна вважати право на мир, здорове довкілля та сталий розвиток, які є самостійними,

особливими правами, що виходять з ідеї прав третього покоління, заснованого на принципі солідарності. Дотримання прав людини дозволить забезпечити зрівноважений розвиток суспільства, уникнути виникнення конфліктів. У свою чергу, відсутність конфліктів та проблем та сталий розвиток допомагає підтримувати належний захист довкілля, що сприяє захисту прав людини. Отже, можна говорити не тільки про захист прав людини завдяки дотриманню прав людства, а й про своєрідний захист прав людства через дотримання прав людини.

6. Окремі права людства отримали своє відображення у документах т.зв. «м'якого» права. Одним з нещодавніх найбільш важливих кроків для розвитку прав людства стало визнання права на мир у Декларації ООН про право на мир (2017), що є першим сигналом визнання права на мир на міжнародній арені. Доцільно запропонувати визнавати це право саме як право людства у подальших міжнародних документах. Взаємозалежність миру та дотримання прав людини є важливим критерієм для одночасного захисту обох цих цінностей та зумовлює неприпустимість порушення однієї з них для захисту іншої. Зважаючи на зміну трендів у збройних конфліктах, що виводять на перший план т.зв. інтернаціоналізовані конфлікти, котрі не мають достатнього регулювання в міжнародному гуманітарному праві, потрібно приділяти значну увагу захисту права людства на мир, позаяк наслідки будь-якого конфлікту можуть впливати на людство в цілому, а не лише на його прямих чи опосередкованих учасників. Визнання права людства на мир дозволить урахувати глобальну співзалежність та уникнути надання неоднакового захисту чи дискримінації за будь-якою ознакою.
7. Права людства є співзалежними не тільки з правами людини, а й між собою. Право людства на здорове довкілля є важливим для захисту більшості індивідуальних прав. Підтримання належного стану довкілля та

його поліпшення є завданням для забезпечення існування та розвитку не лише нинішніх, а й прийдешніх поколінь, що є однією з ключових ознак прав людства. Право на здорове довкілля відображено в усіх регіональних системах захисту прав людини, що доводить його глобальний характер. Економічні дослідження та міжнародні угоди свідчать про необхідність захисту права на здорове довкілля для збереження належних гідних умов існування, а використання механізмів захисту прав людини може сприяти встановленню вищих стандартів у різних регіонах світу. Зважаючи на феномен глобальної співзалежності, що особливо яскраво проявляється у процесах, пов'язаних із станом довкілля, необхідність визнання саме людства суб'єктом права на здорове довкілля є виправданим та може сприяти сталому розвитку, позаяк він також пов'язаний зі станом довкілля.

8. На відміну від права на мир чи права на здорове довкілля, право на розвиток було визнане невідчужуваним правом людини у ст. 1 Декларації ООН про право на розвиток (1986). З іншого боку, «Цілі сталого розвитку» можна вважати процесуальним аспектом права на сталий розвиток. Забезпечення зрівноваженого та сталого розвитку у різних куточках планети, уникнення різючих відмінностей у можливостях та умовах життя, а також захист довкілля та гарантування прав людини є одночасно цілями сталого розвитку та сутністю права людства на сталий розвиток. Людство має бути визнано бенефіціаром права на розвиток, що у сучасних умовах має називатися сталим розвитком. Трансформація права людини на розвиток в право людства на сталий розвиток сприятиме його належному захисту. Різні підходи до визначення права на сталий розвиток у регіональних документах щодо прав людини відображають, з одного боку, умовну універсальність цього права, тобто його відмінне значення для кожного регіону світу. З іншого боку, більш сучасні

документи, наприклад Декларація прав людини АСЕАН, відображають глобальні тренди щодо визначення та захисту права на сталий розвиток. Не підлягає сумніву значущість сталого розвитку для існування нинішнього та прийдешніх поколінь людства, а також для захисту прав людини.

9. З огляду на активний розвиток міжнародних судових органів можна припустити, що у майбутньому буде запропоновано ефективний судовий захист прав людства. Наразі умовно можна говорити про те, що для захисту права на здорове довкілля та частково права на мир можна використовувати механізм ЄСПЛ, що підтверджено проаналізованими рішеннями. Наявна практика поширювального динамічного тлумачення судами юридично визнаних прав першого покоління для захисту прав другого та третього покоління дозволяє припустити застосовність цього механізму захисту для прав людства, що підтверджується практикою ЄСПЛ.
10. Порухення прав людства може містити склад міжнародних злочинів, відповідальність за які передбачена міжнародним кримінальним правом. Для притягнення до відповідальності за порушення прав людства може бути використаний механізм МКС, а також національних судів у тих державах, які закріпили у своєму національному законодавстві відповідальність за міжнародні злочини.
11. Міжнародні організації відіграють важливу роль у захисті прав людства, частково через нетрадиційні механізми захисту. Так, для права людства на мир можна говорити про існування механізмів збирання інформації про порушення через моніторингові місії для подальшого використання цих даних у міжнародних судових інституціях з метою уникнення безкарності. Такі механізми створюють умови фіксування порушень прав людства для подальшого їх захисту в судових органах. Крім того, вони

створюють умови для сталого розвитку, за якого право на мир та здорове довкілля є більш захищеними. Можливості захисту прав людства не мають обмежуватися традиційними підходами, що дозволить якнайповніше врахувати розвиток міжнародної співпраці.

12. Перед людством стоїть завдання усвідомленої зміни власної свідомості і культури для вирішення глобальних проблем, а також для запобігання їхньому повторному виникненню. Такі виклики спрямовують наукові пошуки у напрямі вивчення особливостей об'єднання людства, аналізу підходів до управління та забезпечення функціонування демократичних процесів не тільки на національному, а й на міжнародному рівнях. При обговоренні вибору механізмів захисту прав людства слід керуватися принципом застосування найбільш сприятливого режиму для захисту прав людства, що означає адаптування наявних механізмів міжнародної співпраці, захисту прав людини, а також виокремлення нових механізмів у разі необхідності. Відсутність традиційних механізмів захисту прав людства, які були б визнаними з точки зору доктрини прав людини, не означає неможливість захисту – навпаки, це вимагає більш гнучкого розуміння потенції захисту та різнобічного використання мандату міжнародних організацій, що дозволить віднайти неочевидні чи нетрадиційні способи захисту прав людства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Міжнародні та національні документи та законодавчі акти

1. ASEAN, Human Rights Declaration (AHRD) and the Phnom Penh Statement on the Adoption of the AHRD. 2013 [Електронний ресурс] – Режим доступу: [http://www.asean.org/storage/images/resources/ASEAN_Publication/2013 \(7. Jul\) – ASEAN Human Rights Declaration \(AHRD\) and Its Translation.pdf](http://www.asean.org/storage/images/resources/ASEAN_Publication/2013_(7._Jul)–ASEAN_Human_Rights_Declaration_(AHRD)_and_Its_Translation.pdf)
2. Charter of European Cities & Towns Towards Sustainability (Aalborg Charter), May 1994 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.urv.cat/media/upload/arxiu/catedra-desenvolupament-sostenible/Declaracions%20VIP/1994_-_aalborg_charter.pdf
3. Council of Europe, European Social Charter (Revised), 3 May 1996, ETS 163 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.refworld.org/docid/3ae6b3678.html> 1966 International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights
4. European Union, Charter of Fundamental Rights of the European Union, Human Rights in International Law. Basic Texts. 3rd ed., Council of Europe Publishing, 2007.
5. European Union, Treaty of Lisbon Amending the Treaty on European Union and the Treaty Establishing the European Community, 13 December 2007, 2007/C 306/01 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.refworld.org/docid/476258d32.html> [accessed 21 July 2018]
6. League of Nations, Convention to Suppress the Slave Trade and Slavery, 25 September 1926, 60 LNTS 253, Registered No. 1414 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.refworld.org/docid/3ae6b36fb.html>

7. Organization of African Unity (OAU), African Charter on Human and Peoples' Rights («Banjul Charter»), 27 June 1981, CAB/LEG/67/3 rev. 5, 21 I.L.M. 58 (1982) [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.refworld.org/docid/3ae6b3630.html>
8. Organization of American States (OAS), Additional Protocol to the American Convention on Human Rights in the Area of Economic, Social and Cultural Rights ("Protocol of San Salvador"), 16 November 1999, A-52 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.refworld.org/docid/3ae6b3b90.html>
9. Organization of American States (OAS), American Convention on Human Rights, «Pact of San Jose», Costa Rica, 22 November 1969 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.refworld.org/docid/3ae6b36510.html>
10. OSCE, Protocol on the results of consultations of the Trilateral Contact Group (Minsk Agreement) [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://peacemaker.un.org/UA-ceasefire-2014>
11. OSCE, Rules of Procedure of the Organization for Security and Co-Operation in Europe, MC.DOC/1/06, 1 November 2006 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.osce.org/mc/22775?download=true>, доступ 17.10.2018
12. UN General Assembly, An Agenda for Peace: resolution / adopted by the General Assembly, 8 October 1993, A/RES/47/120B [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.refworld.org/docid/4a54bbdad.html>
13. UN General Assembly, Convention on the Rights of the Child, 20 November 1989, United Nations, Treaty Series, vol. 1577, p. 3 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.refworld.org/docid/3ae6b38f0.html>
14. UN General Assembly, Declaration and Programme of Action on a Culture of Peace: resolutions / adopted by the General Assembly, 6 October 1999, A/RES/53/243 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.refworld.org/docid/3b00f54e0.html>
15. UN General Assembly, Declaration on Fact-finding by the United Nations in the Field of the Maintenance of International Peace and Security: resolution /

- adopted by the General Assembly, 9 December 1991, A/RES/46/59 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.refworld.org/docid/3b00f18d4.html>
16. UN General Assembly, Declaration on the Enhancement of Cooperation between the United Nations and Regional Arrangements or Agencies in the Maintenance of International Peace and Security: resolution / adopted by the General Assembly, 17 February 1995, A/RES/49/57 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.refworld.org/docid/3b00f31614.html>
 17. UN General Assembly, Declaration on the Right and Responsibility of Individuals, Groups and Organs of Society to Promote and Protect Universally Recognized Human Rights and Fundamental Freedoms, resolution 53/144 of 9 December 1998 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.ohchr.org/en/ProfessionalInterest/Pages/RightAndResponsibility.aspx>
 18. UN General Assembly, Declaration on the Right of Peoples to Peace, 12 November 1984, A/RES/39/11 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.refworld.org/docid/3b00f00d8.html>
 19. UN General Assembly, Resolution 2398 (XXIII) of 3 December 1968 Problems of Human Environment [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/243/58/IMG/NR024358.pdf?OpenElement>
 20. UN General Assembly, Rome Statute of the International Criminal Court (last amended 2010), 17 July 1998, ISBN No. 92-9227-227-6 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.refworld.org/docid/3ae6b3a84.html>
 21. UN General Assembly, Rome Statute of the International Criminal Court (last amended 2010), 17 July 1998, ISBN No. 92-9227-227-6 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.refworld.org/docid/3ae6b3a84.html>

22. UN General Assembly, Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development, 21 October 2015, A/RES/70/1 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.refworld.org/docid/57b6e3e44.html>
23. UN General Assembly, United Nations Conference on the Human Environment, 15 December 1972, A/RES/2994 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.refworld.org/docid/3b00f1c840.html>
24. UN General Assembly, United Nations Millennium Declaration, Resolution Adopted by the General Assembly, 18 September 2000, A/RES/55/2 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.refworld.org/docid/3b00f4ea3.html>
25. UN Human Rights Committee, General comment No. 36 (2018) on article 6 of the International Covenant on Civil and Political Rights, on the right to life, 30 October 2018 [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CCPR/Shared%20Documents/1_Global/CPR_C_GC_36_8785_E.pdf
26. UN Security Council, Draft Resolution, 15 March 2014, S/2014/189 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/s_2014_189.pdf
27. Верховна Рада України, Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25.06.1991 № 1264-XII [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1264-12>
28. Верховна Рада України, Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
29. НБСС, Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі, 01.08.1975 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_055

30. ОБСЕ, Протокол по итогам консультаций Трехсторонней контактной группы относительно совместных шагов, направленных на имплементацию Мирного плана Президента Украины П. Порошенко и инициатив Президента России В. Путина [Електронний ресурс] – Режим доступу:
https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/UA_140905_MinskCeasfire_ru2.pdf
31. ООН, Паризька угода, від 12.12.2015, Угоду ратифіковано Законом № 1469-VIII від 14.07.2016 [Електронний ресурс] – Режим доступу:
http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_161
32. ООН, Декларація ООН щодо питань навколишнього середовища (Стокгольмська декларація), 1972 [Електронний ресурс] – Режим доступу:
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_454
33. ООН, Декларація про виховання народів в дусі миру, 1978 [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_110
34. ООН, Декларація про право народів на мир, 1984 [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_817
35. ООН, Декларація Ріо-де-Жанейро щодо навколишнього середовища та розвитку, 1992 [Електронний ресурс] – Режим доступу:
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_455
36. ООН, Женевська конвенція про поводження з військовополоненими, 1949 [Електронний ресурс] – Режим доступу:
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153
37. ООН, Кіотський протокол до Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату 1997, ратифіковано Законом № 1430-IV від 04.02.2004 [Електронний ресурс] – Режим доступу:
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_801
38. ООН, Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що

- стосуються довілля (Орхуська конвенція) від 25.06.1998 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_015
39. ООН, Конвенція про захист цивільного населення під час війни, 1949 [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154
40. ООН, Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у регулярних арміях, 1949 [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_151
41. ООН, Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих і осіб, що потерпіли в корабельних аваріях, зі складу збройних сил на морі, 1949 [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_152
42. ООН, Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду, 26.06.1945 [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010

Судова практика

43. ECtHR, Akhmadov and Others v. Russia, № 21586/02, Judgment 14.11.2008 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-89592>
44. ECtHR, Aksoy v. Turkey, № 21987/93, Judgment 18.12.1996 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58003>
45. ECtHR, Albekov and Others v. Russia, № 68216/01, Judgment 09.10.2008 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-88770>
46. ECtHR, Al-Jedda v. the United Kingdom [GC], no. 27021/08, 07.07.2011 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-105612>

47. ECtHR, *Al-Skeini and Others v. the United Kingdom* [GC], № 55721/07, 07.07.2011 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-105606>
48. ECtHR, *Budayeva and Others v. Russia*, № 15339/02, 21166/02, 20058/02, 11673/02, 15343/02 20.03.2008 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-85436>
49. ECtHR, *Cossey v. The United Kingdom*, 19843/84, Judgment 27.09.1990 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57641>
50. ECtHR, *Fadeyeva v. Russia*, № 55723/00, Judgment 09.06.2005 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-69315>
51. ECtHR, *Giacomelli v. Italy*, № 59909/00, Judgment 02.11.2006 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-77785>
52. ECtHR, *Guerra and Others v. Italy*, № 14967/89, Judgment 19.02.1998 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58135>
53. ECtHR, *Hassan v. the United Kingdom*, № 29750/09, Judgment [Электронный ресурс] – Режим доступа: 16/09/2014, <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-146501>
54. ECtHR, *Hatton and others v. the United Kingdom*, № 36022/97, Judgment [GC] 08.07.2003 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61188>
55. ECtHR, *Incal v. Turkey* [GC], № 22678/93, Judgment 09.06.1998 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58197>

56. ECtHR, *Kyrtatos v. Greece*, № 41666/98, Judgment 22.05.2003 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61099>
57. ECtHR, *Ledyayeva, Dobrokhotova, Zolotareva and Romashina v. Russia*, №№. 53157/99, 53247/99, 53695/00 and 56850/00, Judgment 26.10.2006 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-77688>
58. ECtHR, *López Ostra v. Spain*, № 16798/90, Judgment 09.12.1994 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57905>
59. ECtHR, *Musayev and Others v. Russia*, № 57941/00, 58699/00, 60403/00, Judgment 26.07.2007 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-81908>
60. ECtHR, *Öneryıldız v. Turkey*, № 48939/99, 30.11.2004 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-67614>
61. ECHR, *Soering v. The United Kingdom*, 14038/88 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57619>
62. ECtHR, *Taşkın and Others v. Turkey*, № 46117/99, Judgment 10.11.2004 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-67401>
63. ECtHR, *Tătar v. Romania*, № 67021/01, 27/01/2009 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-117147>
64. ECtHR, *Tyrer v. The United Kingdom*, 5856/72, Judgment 25.04.1978 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57587>
65. ECtHR, *Umayeva v. Russia*, № 1200/03, Judgment 04.12.2008 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-90029>

66. ECtHR, *Zana v. Turkey* [GC], № 18954/91, Judgment 25.11.1997 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58115>
67. International Court of Justice (ICJ), *Pulp Mills on the River Uruguay (Argentina v. Uruguay)*, No. 2010/10, Judgment, I.C.J. Reports, 2010
68. International Court of Justice (ICJ), *Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited*, I.C.J. Reports 1970, p.3 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.icj-cij.org/files/case-related/50/050-19700205-JUD-01-00-EN.pdf>
69. International Court of Justice (ICJ), *Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons*, Advisory Opinion, I.C.J. Reports 1996, p. 226, 8 July 1996 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.refworld.org/cases,ICJ,4b2913d62.html>
70. ЄСПЛ, *Дубецька та інші проти України*, № 30499/03, Рішення 10/05/2011 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_689
71. ЄСПЛ, *Окан та інші проти Туреччини*, № 46771/99, Judgment 28.03.2006, (*Case of Öçkan and Others v. Turkey – [Ukrainian Translation] summary by the Lviv Laboratory of Human Rights*) [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-125726>

Монографії, підручники, статті, інші публікації

72. Abresch W. A Human Rights Law of Internal Armed Conflict: The European Court of Human Rights in Chechnya / William Abresch // *European Journal of International Law*. – 2005. – Vol. 16 no.4. – P. 741–767.
73. Allott P. Reconstituting humanity-new international law / Philip Allott // *European Journal of International Law*. – 1992. – № 3. – P. 219–252.

74. Alston P. Making Space for New Human Rights: The Case of the Right to Development / Philip Alston // Harvard Human Rights Yearbook / Philip Alston., 1998. – P. 3–40.
75. Andreassen B. A. Development As a Human Right: Legal, Political, and Economic Dimensions / B. A. Andreassen, S. P. Marks., 2007. – 350 p. – (Harvard Series on Health and Human Rights).
76. Anisimova G. V. Genesis of the Institution of Environmental Rights of Citizens in Modern Ukrainian Legal Doctrine: Natural Law Approach / Anisimova // 2016. – № 2(7). – P. 50–63.
77. Arrighi J. M. La OEA y el derecho internacional / J. M. Arrighi. – Ciudad de Mexico: Editorial Porrúa, 2015. – 225 p.
78. Bach-Golecka D. Jednostka jako centralny punkt odniesienia w Europejskim i międzynarodowym porządku prawnym / Dobrochna Bach-Golecka // Prawa stają się prawem. Status jednostki a tendencje rozwojowe prawa, pod red. Mirosława Wyrzykowskiego, Konferencja Wydziału Prawa i Administracji, 25 lutego 2005 roku / Dobrochna Bach-Golecka. – Warszawa: LIBER, 2006.
79. Barr R. Abolition's Bicentenary Revives the Memory of Slavery / R. Barr // Washington Post. – 18 March 2007. – P. A15.
80. Baxi U. The Development of the Right to Development / U. Baxi, c. 99-116 // Human rights: new dimensions and challenges / U. Baxi. – Ashgate: UNESCO Publishing, 1998;
81. Boyle A. Human Rights or Environmental Rights? A Reassessment [Електронний ресурс] / Alan Boyle. – 2007 – Режим доступу: http://www.law.ed.ac.uk/includes/remote_people_profile/remote_staff_profile?sq_content_src=%2BdXJsPWh0dHA1M0ElMkYlMkZ3d3cyLmxhdy5lZC5hYy51ayUyRmZpbGVfZG93bmxvYWQlMkZwdWJsaWNhdGlbnMlMkYwXzEyMjFfaHVtYW5yaWdodHNvcmludmlyb25tZW50YWxyaWdodHNhcmVhc3Nlcy5wZGYmYWxsPTE%3D

82. Bratspies R. Do We Need a Human Right to a Healthy Environment? / Rebecca Bratspies // *Santa Clara Journal of International Law*. – vol. 13, no. 1, 2015. – P. 31–69.
83. Bülent A. Rethinking «third generation» human rights / Algan Bülent // *Ankara Law Review*. – 2004. – № 1. – P. 121–155.
84. Burkett M. In search of refuge: Pacific Islands, climate-induced migration, and the legal frontier [Электронный ресурс] / Burkett // Honolulu: East-West Center. – 2011 – Режим доступа: <https://www.eastwestcenter.org/system/tdf/private/api098.pdf?file=1&type=node&id=32472>
85. Cassese A. States: Rise and Decline of the Primary Subjects of the International Community / Antonio Cassese // *The Oxford Handbook of the History of International Law* / Antonio Cassese. – Oxford: Oxford University Press, 2013.
86. Cassimatis A. E. International Humanitarian Law, International Human Rights Law, and Fragmentation of International Law [Электронный ресурс] / A. E. Cassimatis // *The International and Comparative Law Quarterly*. – 56, no. 3, 2007. P. 623-639 – Режим доступа: <http://www.jstor.org/stable/4498092>
87. Davis K. G. Promoting Human Rights through Economic Development [Электронный ресурс] / Kim Davis // Freedom House. – 5 March 2013 – Режим доступа: <https://freedomhouse.org/blog/promoting-human-rights-through-economic-development>
88. Donnelly J. Duties and Duty-Bearers of Human Rights, Donnelly, J., & Whelan, D. J. (2017). *International human rights*. Hachette UK [Электронный ресурс] / J. Donnelly, D. J. Whelan // Hachette UK. – 2017 – Режим доступа: <https://books.google.com.ua/books?id=kW4rDwAAQBAJ&lpg=PT10&ots=i69h0nilAo&dq=mechanisms%20of%20human%20rights%20protection&lr&hl=uk&pg=PT49#v=onepage&q&f=true>
89. Donnelly J. The Relative Universality of Human Rights / Jack Donnelly // *Human Rights Quarterly*. – 2007. – P. 281–306.

90. Dörrie P. The Wars Ravaging Africa in 2016 [Электронный ресурс] / Peter Dörrie // The National Interest. – 2016 – Режим доступа: <https://nationalinterest.org/blog/the-buzz/the-wars-ravaging-africa-2016-14993>
91. Economic, social, and cultural rights: a textbook / ed. by A. Eide, C. Krause, A. Rosas. – Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1995. – 506 p.
92. Einstein A. Einstein on Peace / A. Einstein, O. Nathan, H. Norden. – New York: Simon and Schuster, 1960. – 720 p.
93. Falk R. Achieving Human Rights / Richard Falk. – New York: Routledge, 2009. – 256 p.
94. Falk R. The World Order Between Interstate Law and the Law of Humanity: The Role of Civil Society Institutions / Richard Falk // The International Legal Theory. – 1995. – № 1.
95. Fernandez C. G. In Pursuit of Broad Agreement in the Future Development of the Declaration on the Right to Peace within the United Nations / C. G. Fernandez, D. Puyana // Przegląd Strategiczny. – 2017. – № 10. – P. 383–405.
96. Fernández C. G. The Right to Peace: Past, Present and Future [Электронный ресурс] / C. G. Fernández, D. F. Puyana with the contribution of M. Bosé // Costa Rica by Perspectiva Digital – Режим доступа: <https://www.upeace.org/uploads/file/publication/Right%20to%20Peace.pdf>
97. Fernández J. Hostes humani generis: Pirates, Slavers, and Other Criminals / Fernández // The Oxford Handbook of the History of International Law, ed. Fassbender, B., A. Peters, S. Peter, and D. Högger / J. Fernández. – Oxford: Oxford University Press, 2012. – (Oxford Handbooks in Law).
98. Focarelli C. International law as social construct. The struggle for global justice / Carlo Focarelli. – Oxford.
99. Fogel A. Z ochroną środowiska w tle [Электронный ресурс] / Anna Fogel // Przegląd Komunalny / Numer 4/2013 (259) – Режим доступа: <http://e-czytelnia.abrys.pl/?mod=tekst&id=16127>

100. Francioni F. International Human Rights in an Environmental Horizon / Francesco Francioni // *European Journal of International Law*. – 2010. – № 21. – P. 41–55.
101. Freedman R. Third Generation Rights: Is There Room for Hybrid Constructs within International Human Rights Law / Freedman // *Cambridge Journal of International and Comparative Law*. – 2013. – №(2)4. – P. 935–959.
102. Fry D. Abolition of War: An Agenda for Survival / Douglas Fry // *The Abolition of War* by Krzysztof Wodiczko / Douglas Fry. – London: Black Dog Publishing, 2012. – P. 116–137.
103. Fry D. P. Anthropological Examples of Peacemaking: Practice and Theory / Fry // Susan Allen Nan, Zachariah Mampily, & Andrea Bartoli (Eds.) *Peacemaking: From Practice to Theory* / Fry. – Santa Barbara: Praeger, 2011. – P. 550–562.
104. Fry D. P. Life Without War [Електронний ресурс] / Douglas P. Fry // In D. P. Barash (Ed.), *Approaches to Peace. A Reader in Peace Studies* / Douglas P. Fry. – Oxford: Oxford University Press, 2014. – P. 162–172 – Режим доступу: https://www.academia.edu/18818274/Reprint_Life_without_War
105. Gałganek A. Historia teorii stosunków międzynarodowych / Andrzej Gałganek. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2009. – 608 s.
106. Galicki Z. W. Human Rights and Environment, *Studia Iuridica*, 1995, t. XXX
107. Gallagher A. The United Nations, Democracy and Human Rights [Електронний ресурс] // *Manual on Human Rights Monitoring. An Introduction for Human Rights Field Officers* / Norwegian Institute of Human Rights – Режим доступу: <http://www.jus.uio.no/smr/english/about/programmes/nordem/publications/manual/previous/chapter01.pdf>
108. Gronowska B. Europejski Trybunał Praw Człowieka: w poszukiwaniu efektywnej ochrony praw jednostki / Bożena Gronowska. – Toruń: Dom Organizatora, 2011. – 374 s.

109. Gruber S. Human Displacement and Climate Change in the Asia-Pacific [Электронный ресурс] / Stefan Gruber // Oxford University Press. – 2015 – Режим доступа: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2548365
110. Handl G. Declaration of the United Nations conference on the human environment (Stockholm Declaration), 1972 and the Rio Declaration on Environment and Development [Электронный ресурс] / Handl // United Nations Audiovisual Library of International Law. – 2012 – Режим доступа: <http://www2.ecolex.org/server2.php/libcat/docs/LI/MON-090718.pdf>
111. Hannan M. Third Generation Human Rights and the Good Governance / Mohammad Abdul Hannan // OIDA International Journal of Sustainable Development. Vol. 2, No. 5. – 2010. – P. 41–50.
112. Higgins R. Second-Generation Peacekeeping / Rosalyn Higgins // Proceedings of the ASIL Annual Meeting, Vol. 89. – 1995. – P. 275–279.
113. Hiskes R. P. The right to a green future: Human rights, environmentalism, and intergenerational justice / Hiskes // Human Rights Quarterly. – 2005. – № 4. – P. 1346–1364.
114. Human Rights in International Law. Basic Texts. 3rd ed., Council of Europe Publishing, 2007.
115. Interaction of the State and the Individual in Context of the Development of Generations of Human Rights [Электронный ресурс] / [G. I. Borisov, N. N. Oleinik, A. N. Nifanov та ін.] // The Social Sciences 11 (Special Issue 5). – 2016 – Режим доступа: <http://docsdrive.com/pdfs/medwelljournals/sscience/2016/6849-6853.pdf>
116. Jabłoński M. Prawa człowieka i systemy ich ochrony. Zarys wykładu / M. Jabłoński, S. Jarosz-Żukowska. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2010. – 327 s.
117. Jackiewicz A. Państwo jako zagrożenie i gwarant wolności i praw jednostki / Andrzej Jackiewicz // Jednostka a państwo na przestrzeni wieków, pod red.

- Joanny Radwanowicz-Wanczewskiej, Piotra Niczyporuka, Karola Kuźmicza / Andrzej Jackiewicz. – Białystok: Temida 2, 2008.
118. Jendrośka J. Konwencja z Aarhus: geneza, status i kierunki rozwoju / Jerzy Jendrośka. – Wrocław, 2012.
119. Justyńska I. Zasada poszanowania praw człowieka w europejskim prawie wspólnotowym / Justyńska. – Toruń: Dom Organizatora, 2009. – 356 s.
120. Kertesz S. D. Human Rights in the Peace Treaties // Law and Contemporary Problems, Vol. 14, No. 4, International Human Rights: Part 2 (Autumn, 1949), pp. 627-646 / Published by: Duke University School of Law Stable [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.jstor.org/stable/1190156>
121. Kofi A. United Nations Secretary-General Kofi Annan besought by the International Tribunal's President. Press Release / Annan Kofi // The Hague: United Nations Press. – 1997.
122. Koskenniemi M. International law in Europe: between tradition and renewal / Martti Koskenniemi // The European Journal of International Law. – 2005, Vol 1 no.6. – P. 113–124.
123. Kuźniar R. Prawa człowieka. Prawo, instytucje, stosunki międzynarodowe / Roman Kuźniar. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe «Scholar», 2004.
124. Leczczenko Ł. Prawa osób należących do mniejszości narodowych i etnicznych / Łarysa Leczczenko // Prawa człowieka. Wybrane zagadnienia, pod red. Laury Koby, Wiesława Waclawczyka / Łarysa Leczczenko. – Warszawa: Oficyna a Wolters Kluwer, 2009.
125. Legg A. The Margin of Appreciation in International Human Rights Law: Deference and Proportionality / Andrew Legg. – Oxford: Oxford Monographs in International Law, 2012.
126. Liżewski B. Reforma systemu kontroli Europejskiej Konwencji Praw Człowieka / Bartosz Liżewski // Praktyka ochrony praw człowieka, Tom I, pod

- red. Kingi Machowicz / Bartosz Lizewski. – Lublin: Wydawnictwo KUL, 2012.
127. Marek Piechowiak «The Concept of Human Rights and Their Extra-Legal Jurisdiction» in Raija Hanski and Markku Suksi (eds.), *An Introduction to the International Protection of Human Rights: A Textbook*, (Institute for Human Rights, Abo, Finland, 1997).
128. Marslev K. *The economy of human rights: exploring potential linkages between human rights and economic development* [Електронний ресурс] / K. Marslev, H.-O. Sano // The Danish Institute for Human Rights, Denmark's National Human Rights Institution. – 2016 – Режим доступу: https://www.humanrights.dk/sites/humanrights.dk/files/media/dokumenter/udgivelser/working_papers_2016/the_economics_of_human_rights_2016.pdf
129. Martinez J. S. *Antislavery Courts and the Dawn of International Human Rights Law* / J. S. Martinez // *The Yale Law Journal*. – 2008. – vol. 117:550. – P. 550–641.
130. McConville M. *Research Methods for Law* [Електронний ресурс] / M. McConville, C. Wing Hong // 2007 – Режим доступу: <http://site.ebrary.com/id/10435291>
131. Memeti A. *The concept of erga omnes obligations in international law* [Електронний ресурс] / A. Memeti, B. Nuhija // *New Balkan Politics – Issue 14*, 2013, pp. 31-47 – Режим доступу: <http://www.newbalkanpolitics.org.mk/item/the-concept-of-erga-omnes-obligations-in-international-law#.WqlmMGacZ-X>
132. Mik C. *Zbiorowe prawa człowieka: analiza krytyczna koncepcji* / Cezary Mik. – Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, 1992. – 270 s.
133. Molski R. *Eksterytorialne stosowanie prawa ochrony konkurencji* / Rajmund Molski // *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, Rok LXIV. – 2002. – № 3. – P. 13–35.

134. Motyka K. Prawa człowieka. Wprowadzenie. Wybór źródeł / Krzysztof Motyka. – Lublin: Oficyna Wydawnicza VERBA, 2004. – 420 s.
135. Murove M. F. L'Ubuntu / Munyaradzi Felix Murove // Diogenè. – 2011. – № 3-4(235-236). – P. 44–59.
136. Nagórny J. Prawo do pokoju // Urzeczywistnianie praw człowieka w XXI wieku / Prawo i Etyka / red. Morciniec P., Stadniczeńko S. L., Opole, 2004.
137. Nowicki M. A. Wokół Konwencji Europejskiej: komentarz do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka / Marek Antoni Nowicki. –Wolters Kluwer, 2013. – 1196 s. – (Lex; 6).
138. Osiatyński W. Prawa człowieka i ich granice / Wiktor Osiatyński. – Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 2011. – 371 s.
139. Pallemmaerts M. A human rights perspective on current environmental issues and their management: evolving international legal and political discourse on the human environment, the individual and the state / Mark Pallemmaerts // Human Rights and International Legal Discourse. – 2008. – № 2. – P. 149–178.
140. Pavoni R. The sustainable development goals and international environmental law: normative value and challenges for implementation / R. Pavoni, D. Piselli // 13 Veredas do Direito, Belo Horizonte. – 2016. – P. 13–60.
141. Peces-Barba G. Teoria Dei Diritti Fundamentalì / Gregorio Peces-Barba. – Milano: Dott. A. Guiffre Editore, 1993. – 352 p.
142. Perry D. J. The Right to Life in Peace: An Essential Condition for Realizing the Right to Health / D. J. Perry, G. C. Fernández, D. F. Puyana // Health and Human Rights. – 2015. – № 1. – P. 148–158.
143. Posner E. A. Judicial Independence in International Tribunals / E. A. Posner, J. C. Yoo // California Law Review. – 2005, vol. 93, no. 1. – P. 1–74.
144. Ralston H. Climate change challenges Tuvalu [Електронний ресурс] / H. Ralston, B. Horstmann, C. Holl // Germanwatch. – 2004 – Режим доступу: <https://germanwatch.org/sites/germanwatch.org/files/publication/3632.pdf>

145. Review Essay Symposium: Philip Allott's *Eunomia* and The Health of Nations Thinking Another World: «This Cannot Be How the World Was Meant to Be»: An event to mark the retirement of Professor Philip Allott, Professor of International Public Law, University of Cambridge, 28–29 May 2004 // *European Journal of International Law*. – Volume 16, Issue 2, 1 April 2005. – P. 255–297.
146. Rola Unii Europejskiej i Stanów Zjednoczonych w rozwoju międzynarodowych stosunków gospodarczych i politycznych, pod red. A. Pawłowskiej, WSPA, Lublin, 2009.
147. Romano C. Deciphering the Grammar of the International Jurisprudential Dialogue / Cesare Romano // *New York University Journal of International Law and Politics*. – 2009. – Vol. 41. No. 4 – P. 755–787.
148. Romano C. The Proliferation of International Judicial Bodies: The Pieces of the Puzzle / Cesare Romano // *New York University Journal of International Law and Politics*. – 1999. – Vol. 31, issue 4. – P. 709–752.
149. Rosas A. The right to development / Allan Rosas // *Economic, social, and cultural rights: a textbook* / edited by Asbjørn Eide, Catarina Krause, and Allan Rosas / Allan Rosas. – Boston: Nijhoff Publishers, 1995.
150. Rowe D.E., Schulmann R. (eds.) *Einstein on Politics: His Private Thoughts and Public Stands on Nationalism, Zionism, War, Peace, and the Bomb*, Princeton University Press, 2007. – 523 p.
151. Schaumburg-Müller S. In Defense of Soft Universalism: a Modest, yet Presumptuous Position [Электронный ресурс] / Sten Schaumburg-Müller // *Cuadernos constitucionales de la Cátedra Fadrique Furió Ceriol*. – No. 62/63, 2011, p. 113–126 – Режим доступа: <https://pdfs.semanticscholar.org/7be3/9aac1c942e95c8947990f5155ecc2b161fd.pdf>
152. Schwank N. The World Map of Political Conflicts [Электронный ресурс] / Nicolas Schwank // *CONIAS*. – 2014 – Режим доступа:

- http://www.esri.com/~media/Files/Pdfs/events/GeoRiskSeminar/georisk_05.pdf?la=en
153. Sen A. *Development as freedom* / Amartya Sen. – Oxford: Oxford University Press, 2001. – 384 p.
154. Sen A. *Human rights and the limits of law* [Электронный ресурс] / Amartya Sen // *Cardozo Law Review*. – 2006, Vol. 27:6. – P. 2913–2926 – Режим доступа: http://jenni.uchicago.edu/WJP/papers/Sen_cardozo.pdf
155. Siemek M. *J. Hegel i filozofia* / Marek J. Siemek. – Warszawa: Oficyna Naukowa, 1998. – 228 p. – (Terminus).
156. Sohn L. *The Stockholm Declaration on the Human Environment* / L. Sohn // *Harvard International Law Journal*. – 1973. – № 14. – P. 423–516.
157. Soma A. *Le droit de l’homme a l’alimentation: contenu normatif et mecanismes juridiques de mise en œuvre, le travail pour l’obtention du Diplôme d’Etudes Approfondies (D.E.A.) en droit* [Электронный ресурс] / Abdoulaye Soma. – 2013 – Режим доступа: http://www.estig.ipbeja.pt/~ac_direito/Mem-DEA-SOMA.pdf
158. Szarfenberg R. *Prawo do rozwoju* [Электронный ресурс] / Ryszard Szarfenberg. – 2004 – Режим доступа: <http://rszarf.ips.uw.edu.pl/pdf/pdr.pdf>
159. Teitel R. *G. Humanity’s Law* / Ruti G. Teitel. – New York: Oxford University Press, 2011. – 304 p.
160. *The Right to Peace: Past, Present and Future*, C. G. Fernández, D. F. Puyana with the contribution of M. Bosé. Printed in San Jose, Costa Rica by Perspectiva Digital S.A., November 2017 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.upeace.org/uploads/file/publication/Right%20to%20Peace.pdf>
161. Turk D. *The Right to Development, from Lege Ferenda to Lex Lata* / D. Turk, P. J. Waart // *SIM Newsletter*. – 1985. – № 10. – P. 13–27.

162. Vandenhoe W. Interplay between Human Rights Law and Development Law: Potential, Ambiguities and Tensions / W. Vandenhoe // *Human Rights and International Legal Discourse*. – 2008. – № 2. – P. 3–16.
163. Vasak K. A 30-Year Struggle [Електронний ресурс] / Karek Vasak // *The UNESCO Courier* – Режим доступу: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000048063>
164. Vasak K. Les différentes catégories des droits de l’homme in Lapeyre / F. de Tinguy and K. Vasak (eds) / *Les dimensions universelles des droits de l’homme* // Vol. I, 1990, 303.
165. Widawska E. System ochrony praw człowieka w ramach Organizacji Narodów Zjednoczonych / Edyta Widawska // *Prawa człowieka. Wybrane zagadnienia*, pod red. Laury Koby, Wiesława Waclawczyka / Edyta Widawska. – Warszawa: Oficyna a Wolters Kluwer, 2009.
166. Wiesener C. The Application and Interplay of Humanitarian Law and Human Rights Law in Peace Operations, with a Particular Focus on the Use of Force: дис. докт. юр. наук / Wiesener Cornelius – Florence, 2015. – 334 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://cadmus.eui.eu/handle/1814/38164>
167. Winks B. E. A covenant of compassion: African humanism and the rights of solidarity in the African Charter on Human and Peoples’ Rights / Winks // *African Human Rights Law Journal*. – 2011. – № 11. – P. 447–464.
168. Алямкін Р. Міжнародно-правовий режим захисту прав людини під час внутрішніх збройних конфліктів [Електронний ресурс] / Руслан Алямкін // *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. – № 6/2014, С. 47–51 – Режим доступу: <http://instzak.rada.gov.ua/instzak/doccatalog/document?id=71616>
169. Англійська мова в міжнародних документах з прав людини: Навч. посібник / За ред. проф. І. І. Борисенко. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 752 с.

170. Антонович М. М. Юрисдикція Міжнародного кримінального суду щодо злочину агресії / М. М. Антонович // Наукові записки НАУКМА. Юридичні науки. – 2017. – С. 67–70.
171. Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию / Ульрих Бек. – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с.
172. Вернадский В. И. Несколько слов о ноосфере [Электронный ресурс] / В. И. Вернадский // Наука. – 1991 – Режим доступа: <http://vernadsky.name/wp-content/uploads/2013/01/neskolko-slov-o-noosfere.pdf>
173. Гончар О. М. Ефективність участі міст України в європейському русі за сталий розвиток / О. М. Гончар // Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі Сер.: Економічні науки. – № 6. – С. 41–46.
174. Грицкевич С. Г. Конституційні екологічні права в системі конституційних прав людини та громадянина / С. Г. Грицкевич // Право України. – 2001. – № 8. – С. 54-71.
175. Гьофе О. Демократія в епоху глобалізації / Отфрід Гьофе. – К.: Дух і літера, 2007. – 435 с. – (Сучасна гуманітарна бібліотека).
176. Гьофе О. Розум та право. Складові інтеркультурного правового дискурсу / Отфрід Гьофе. – К.: Альтерпрес, 2003. – 264 с. – (Сучасна гуманітарна бібліотека).
177. Загальна теорія права: Підручник / За заг. ред. М. І. Козюбри. – К.: Ваіте, 2016.
178. Загрийчук И. Д. Глобализация: угрозы и возможности их преодоления / И. Д. Загрийчук // Рационализм и культура на пороге третьего тысячелетия. – Т. 3. – Ростов-на-Дону, 2002.
179. Иоффе О. С. Избранные труды по гражданскому праву / О. С. Иоффе. – М.: Статут, 2000. – 781 с.

180. Іванюшенко В. В. Права людини і громадянина на безпечне для життя і здоров'я довкілля: поняття та зміст / В. В. Іванюшенко // Правничий вісник Університету КРОК. – 2010. – № 6. – С. 17–23.
181. Кант І. Метафізическіє начала естествознания. Сборник работ / Иммануил Кант. – М.: Мысль, 1999. – 1712 с.
182. Кант І. Сочинения / Иммануил Кант. – М.: Мысль, 1965. – 544 с. – (Философское наследие; т. 4).
183. Карабан В. І. Англійсько-український юридичний словник / В. І. Карабан. – Вінниця: Нова книга, 2004. – 1088 с.
184. Козюбра М. І. Права людини і верховенство права [Електронний ресурс] / М. І. Козюбра // Право України. – 2010 – Режим доступу: <http://pravoznavec.com.ua/period/article/10158/%CC#chapter>
185. Козюбра М. І. Право та людина: лінії взаємозв'язків та тенденції розвитку / М. І. Козюбра // Юридичні записки. – Том 168. Юридичні науки. – 2015. – С. 3–9.
186. Козюбра М. І. Місце філософії права в системі суспільствознавства (до питання про дисциплінарний статус філософії права) / М.І. Козюбра // Проблеми філософії права. – 2003. – Т. І. – С. 27–32.
187. Коптева О. О. Міжнародно-правова відповідальність за порушення зобов'язань *erga omnes* / О. О. Коптева // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2014. – № 1. – С. 87–92.
188. Кравченко С. М. Актуальні проблеми навколишнього середовища / С. М. Кравченко, А. О. Андрусевич, Дж. Бонайн: Підручник / Під заг. ред. С. М. Кравченко. – Львів: Вид. центр ЛНУ, 2002.
189. Маланчук П. Вступ до міжнародного права за Ейкхерстом / пер. з англ. – Харків: Консум, 2000. – 592 с.
190. Матвійчук А. О. Особисте немайнове право на сприятливе навколишнє природне середовище: проблеми понятійного апарату / А. О. Матвійчук // Юридична наука. – 2012. – № 12. – С. 21-28.

191. Некрасов В.С. «Новое насилие» постсовременности против рационализма и культуры // Рационализм и культура на пороге третьего тысячелетия: Материалы Третьего Российского Философского конгресса (16–20 сентября 2002 г.) В 3 т. Т. 1. – Ростов-на-Дону, 2002.
192. Писаренков А. А. Иммануил Кант: идеал мира и феномен войны. Ретроспектива и перспектива / А. А. Писаренков // Рационализм и культура на пороге третьего тысячелетия: Материалы Третьего Российского Философского конгресса (16–20 сентября 2002 г.) / А. А. Писаренков. – Ростов-на-Дону, 2002.
193. Пундор Ю. О. Про визначення змісту категорії «правосуб'єктність» у теорії права та галузевих теоріях цивільного й господарського права (порівняльно-правовий аспект) [Електронний ресурс] / Ю. О. Пундор // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 1 – Режим доступу: <http://kul.kiev.ua/>
194. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: Навч. посібник / П. М. Рабінович. – Львів: Край, 2007. – 192 с. – (9-те вид., зі змінами).
195. Самура А. Спір Аргентини і Уругваю з практики Міжнародного суду ООН та його роль у міжнародному праві [Електронний ресурс] / Аліна Самура // Екологія, право, людина – Режим доступу: <http://epl.org.ua/law-posts/spir-arhentyuny-i-uruhvaia-z-praktyky-mizhnarodnoho-sudu-oon-ta-ioho-rol-u-mizhnarodnomu-pravi/>
196. Сендс Ф. Східно-Західна вулиця. Повернення до Львова / Філіп Сендс; пер. з англ. Павла Мігалья. – Львів: Видавництво Старого Лева, 2017. – 652 с.
197. Сергеев К. А. Феноменология духа Гегеля как наука об опыте сознания / К. А. Сергеев, Я. А. Слинин // Г. Гегель. Феноменология духа / К. А. Сергеев, Я. А. Слинин. – СПб.: Наука, 1994.
198. Скакун О. Ф. Теорія держави і права / О. Ф. Скакун. – Харків: Консум, 2001. – 656 с.

199. Скрипник А. П. Категорический императив Иммануила Канта / Анатолий Петрович Скрипник. – М.: Изд-во Московского университета, 1978. – 192 с.
200. Слівінська А. Ф. Рецепція проекту вічного миру І. Канта в європейському соціо-культурному просторі кінця ХІХ–початку ХХ ст. / Аліна Францівна Слівінська // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури. – 2016. – № 36. – С. 18–27.
201. Словник української мови: в 11 томах – К.: Наукова думка. – Т. 4, 1973.
202. Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
203. Ульяшина Л. В. Международно-правовые стандарты в области прав человека и их реализация: теория и практика применения: Монография / Л. В. Ульяшина. – Вильнюс: ЕГУ, 2013. – 402 с.
204. Філософія прав людини / За редакції Ш. Госепата та Г. Ломання; пер. з нім. О. Юдіна та Л. Доронічевої. – К.: Ніка-Центр, 2016. – 320 с. – (Серія «Зміна парадигми»; вип. 13).
205. Фюрст М. Філософія / М. Фюрст, Ю. Тринкс. – К.: Дух і літера, Інститут релігійних наук св. Томи Аквінського, 2018. – 544 с.
206. Шершеневич Г. Ф. Наука гражданского права в России / Г. Ф. Шершеневич. – М.: Статут, 2003. – 250 с.

Звіти

207. Amnesty International Report 2017/18: the State of the World's Human Rights [Електронний ресурс] // Amnesty International. – 2018 – Режим доступу: <https://www.amnesty.org/download/Documents/POL1067002018ENGLISH.PDF>
208. Assessing the Qualities of Systemic Peace [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.systemicpeace.org/conflicttrends.html>

209. Brundtland Report of the World Commission on Environment and Development «Our Common Future» 1987 [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.urv.cat/media/upload/arxiu/catedra-desenvolupament-sostenible/Declaracions%20VIP/1987_-_brundtland_report.pdf
210. European Court of Human Rights, Overview 1959–2017 [Электронный ресурс] // ECHR. – 2017 – Режим доступа: https://www.echr.coe.int/Documents/Overview_19592017_ENG.pdf
211. Freedom in the World 2018: Democracy in Crisis [Электронный ресурс] // Freedom House. – 2018 – Режим доступа: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2018>
212. Global Trends. Forced Displacement in 2015 [Электронный ресурс] // UNHCHR. – 2015 – Режим доступа: <http://www.unhcr.org/576408cd7.pdf>
213. Human Development Report 2000 [Электронный ресурс] // Oxford University Press. – 2000 – Режим доступа: http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/261/hdr_2000_en.pdf
214. Munich Security Report 2018 «To the Brink – and Back?» [Электронный ресурс] – Режим доступа: www.securityconference.de/en/discussion/munich-security-report/
215. Report of the Parallel Event «Third Generation» Human Rights – Reflections on the Collective Dimension of Human Rights [Электронный ресурс] // Geneva. – 2013 – Режим доступа: http://www.fes-globalization.org/geneva/documents/Report_FES-Geneva_3rd-generation_human_rights.pdf
216. Report of the United Nations Conference on the Human Environment (New York, 1973), UN Doc. A/CONF.48/14/Rev.1.
217. Report of the United Nations High Commissioner for Human Rights on the situation of human rights in Ukraine [Электронный ресурс] // OHCHR. – 19 September 2014 – Режим доступа:

- http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/HRC/RegularSessions/Session27/Documents/A-HRC-27-75_en.pdf
218. Statistical Update 2018 [Електронний ресурс] // UNDP, Human Development Reports. – 2018 – Режим доступу: <http://hdr.undp.org/en/2018-update>
219. Sustainable development report on Africa I: managing land-based resources for sustainable development [Електронний ресурс] // UN. – 2011 – Режим доступу: <http://hdl.handle.net/10855/14946>
220. The Sustainable Development Goals Report 2018 [Електронний ресурс] – 2018 – Режим доступу: <https://unstats.un.org/sdgs/files/report/2018/TheSustainableDevelopmentGoalsReport2018.pdf>
221. Trends in Armed Conflict, 1946–2015 [Електронний ресурс] / [К. Дупу, S. Gates, Н. М. Nygard та ін.] // PRIO. – 2016 – Режим доступу: <https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/Dupuy%20et%20al%20-%20Trends%20in%20Armed%20Conflict%201946-2015%2C%20Conflict%20Trends%208-2016.pdf>
222. Universal Human Rights Index [Електронний ресурс] // OHCHR – Режим доступу: <https://uhri.ohchr.org/en>
223. World Report 2018. Events of 2017: Status of Human Rights Around the World [Електронний ресурс] // Human Rights Watch. – 2018 – Режим доступу: https://www.hrw.org/sites/default/files/world_report_download/201801world_report_web.pdf
224. Доповіді ООН щодо ситуації з правами людини [Електронний ресурс] // ООН. – 2016 – Режим доступу: <http://www.un.org.ua/ua/publikatsii-ta-zvityi/un-in-ukraine-publications/3688-dopovidi-oon-shchodo-sytuatsii-z-pravamy-liudynu>
225. Національна доповідь «Цілі сталого розвитку: Україна» [Електронний ресурс] // 2017 – Режим доступу:

https://menr.gov.ua/files/docs/Національна%20доповідь%20ЦСР%20України_липень%202017%20ukr.pdf

Електронні сторінки

226. African Court in Brief [Електронний ресурс] – 2014 – Режим доступу: <http://www.african-court.org/en/index.php/about-the-court/brief-history>
227. ASEAN Member States [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://asean.org/asean/asean-member-states/>
228. Basic Facts about the African Court on Human and Peoples’ Rights, Extension of Jurisdiction of the Court to Deal with Criminal Matters [Електронний ресурс] // African Court on Human and Peoples’ Rights. – 2014 – Режим доступу: <http://www.african-court.org/en/index.php/component/content/article/2-home/140-basic-facts>
229. Completion Strategy Report: Prosecutor Brammertz’s address before the United Nations Security Council, Press Release [Електронний ресурс]. – 2014 – Режим доступу: <http://www.icty.org/sid/11599>
230. Corte Interamericana de Derechos Humanos [Електронний ресурс]. – 2005 – Режим доступу: <http://www.corteidh.or.cr/docs/libros/cuarto%20de%20siglo.pdf>
231. Current peacekeeping operations [Електронний ресурс] // UN – Режим доступу: <http://www.un.org/en/peacekeeping/operations/current.shtml>
232. Establishment of the Court [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.african-court.org/en/index.php/about-the-court/court-establishment> [2014, 12/10]
233. Human Rights up Front [Електронний ресурс] // UN Channel. – 2016 – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=vaImI7u-EL4>

234. Human Rights up Front: A summary for staff [Электронный ресурс] // UN – Режим доступа: <http://www.un.org/News/dh/pdf/english/2016/Human-Rights-up-Front.pdf>
235. Inter-American Court History [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.corteidh.or.cr/index.php/en/about-us/historia-de-la-corteidh> [2014, 12/10]
236. Merriam-Webster On-Line Dictionary [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.merriam-webster.com/>
237. Official web-site of the International Criminal Court [Электронный ресурс]. – 2014 – Режим доступа: http://www.icc-cpi.int/en_menus/icc/about%20the%20court/Pages/about%20the%20court.aspx
238. Participants of The European Sustainable Cities & Towns Campaign Signatory local authorities of the Aalborg Charter [Электронный ресурс]. – 2018 – Режим доступа: http://www.sustainablecities.eu/fileadmin/repository/Aalborg_Charter/Aalborg_Charter_signatories.pdf
239. Prawa człowieka trzeciej generacji [Электронный ресурс] // 2014 – Режим доступа: http://www.unic.un.org.pl/prawa_czlowieka/pcz_trzecia_generacja.php
240. Primary Documents in American History [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.loc.gov/rr/program/bib/ourdocs/jay.html>
241. Report on Preliminary Examination Activities 2018 [Электронный ресурс]. – 2018 – Режим доступа: <https://www.icc-cpi.int/itemsDocuments/181205-report-PE-ENG.pdf>
242. Słownik Języka Polskiego on-line [Электронный ресурс] // PWN – Режим доступа: <http://sjp.pwn.pl/>
243. Status of Applications Received by the Court. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://en.african-court.org/index.php/cases#statistical-summary>

244. War's Overlooked Victims. Violence against Women [Електронний ресурс] // The Economist. – 2011 – Режим доступу: <https://www.economist.com/international/2011/01/13/wars-overlooked-victims>
245. Women in War [Електронний ресурс] // Peace Direct. – 2017 – Режим доступу: <https://www.peacedirect.org/what-we-do/women-and-conflict>
246. Вільний тлумачний словник [Електронний ресурс]. – 2013 – Режим доступу: <http://sum.in.ua/f/dovkillja>
247. Голова Спеціальної моніторингової місії ОБСЄ в Україні: Безпекова ситуація в районі Донецької фільтрувальної станції на сході України залишається критичною [Електронний ресурс]. – 2018 – Режим доступу: <https://www.osce.org/uk/special-monitoring-mission-to-ukraine/383682>
248. Перезавантаження ОБСЄ – випробування в Україні [Електронний ресурс] // УНЦПД. – № 19/743, 15 лютого 2016 – Режим доступу: http://www.ucipr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=7:pererezavantazhennya-obs-viprobuвання-v-ukrain&catid=8&lang=ua&Itemid=201
249. Спеціальна моніторингова місія ОБСЄ в Україні [Електронний ресурс] // ОБСЄ. – 2019 – Режим доступу: <https://www.osce.org/uk/special-monitoring-mission-to-ukraine>
250. Трамп вирішив вивести США з Паризької кліматичної угоди [Електронний ресурс] // Deutsche Welle. – 01.06.2017 – Режим доступу: <https://www.dw.com/uk/трамп-вирішив-вивести-сша-з-паризької-кліматичної-угоди/a-39087884>

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧКИ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Іванків І. Б. Людство як правова і філософська категорія // Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. – 2018. – Т. 2 – С. 29–33.
2. Іванків І. Б. Право людства на мир як умова дотримання прав людини // Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. – 2017. – Т. 200. – С. 27–31.
3. Іванків І. Б. Відмінні ознаки прав людини третього покоління // Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. – 2016. – Т. 181. – С. 54–57.
4. Ivankiv I. B. Reasons for Emergence and Development of the International Judicial Bodies [Електронний ресурс] // Юридичний науковий електронний журнал. – № 1/2016. – С. 119–123 – Режим доступу: http://lsej.org.ua/1_2016/33.pdf
5. Sheiko-Ivankiv I. Ludzkość jako podmiot stosunków społecznych // AVANT. Pismo Awangardy Filozoficzno-Naukowej. Torun – 2012. – С. 132–140.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Шейко-Іванків І. Б. Права третього покоління як природні права людства: спроба дефініції, с. 289–291, Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Міжнародні та національні механізми захисту прав людини», 8 квітня 2011 р., Донецьк.
7. Ivankiv I. B. Uznanie prawa do pokoju jako prawa człowieka (*Визнання права на мир правом людини*), с. 181–184, Матеріали науково-практичної конференції «Перспективні напрями розвитку сучасної юридичної науки», 29–30 січня 2016 р., Кривий Ріг.